

ЮРІЙ ЛАВРІНЕНКО

ЧОРНА

ПУРГА

ТА ІНШІ СПОМИНИ

ВИДАВНИЦТВО СУЧАСНІСТЬ
1985

Юрій Лавріненко

ЧОРНА ПУРГА
ТА ІНШІ СПОМИНИ

diasporiana.org.ua

СУЧАСНІСТЬ, 1985

Jurij Lawrynenko

BLACK BLIZZARD & OTHER MEMOIRS

СПОГАД ПРО СПОГАДИ

Усі люди, байдуже, з якого стану вони походять, зробивши щось добропорядне чи на добропорядне схоже, повинні, якщо вони справді добрих намірів свідомі, власноручно своє життя списати; однак братися до цього доброго діла не раніше, як досягнувши сороклітнього віку.

Бенвенуто Челліні

Було літо 1945 року, перше по капітуляції Німеччини. У невеликому австрійському місті Фельдкірху, поблизу швейцарського кордону, створилася українська громада, осіб щось на півсотні. Організатори її дістали у середньовічній вежі приміщення, невелике, але достатнє, щоб скликати збори чи влаштувати доповідь. Одного разу мої знайомі, я чомусь тоді був відсутній, з захопленням розповідали, що якийсь «інженер» виголосив прегарну доповідь про Шевченка. Таке повідомлення я сприйняв дещо скептично, бо не дуже покладався на смаки моїх інформаторів і не сподівався чогось особливого від інженерської доповіді на літературну тему. Скоро надійшла нагода переконатися мені в своїй помилці.

Невдовзі витягли на доповідача і мене. Жадібним тоді на живе слово і не дуже вибагливим слухачам сподобалася й моя доповідь. А кілька днів пізніше на порозі моєї хати став середній на зріст, стрункий чоловік з гарно змодельованою головою. За плечима в нього був маленький рюкзачок. Так незмінно з тим рюкзачком і запам'ятався він мені за тих

років. Це й був Юрій Лавріненко, той самий інженер, що виступав з доповіддю про Шевченка. Виявилося, що був він літератором, а титул інженера пристав до нього за перших років еміграції тому, що перед закінченням Харківського ІНО (у двадцятих — на початку тридцятих років назва колишнього і майбутнього Харківського університету) Лавріненко дістав агрономічну освіту в Умані.

Лавріненко прийшов до мене з чисто утилітарною метою: він був тоді культурно-освітнім референтом для всіх українців найзахіднішої австрійської землі Форарльбергу, прочув щось про мою доповідь і тепер жадав, щоб я об'їхав з нею всі більші міста цієї області. З мого турне нічого особливого не вийшло, а з Лавріненком ми відразу подружили, чому сприяло багато обставин: ми були літераторами одного покоління, отож, і більш-менш спільних зацікавлень; він закінчував аспірантуру в харківському Інституті літератури ім. Т. Шевченка, а я пізніше, вже перед війною, був аспірантом інституту під тією самою назвою, але вже при Академії Наук УРСР у Києві; і ще — ми мали спільного вчителя, всестороннього ерудита в літературознавстві, людину великого таланту і такого ж чару, Олександра Івановича Білецького, професора Харківського університету за навчання в ньому Лавріненка, а за мого часу в Києві дійсного члена АН УРСР і директора Інституту літератури ім. Т. Шевченка.

Перші два роки по війні жили ми з Юрієм Лавріненком на віддалі яких двадцять кілометрів. Я в тому ж таки Фельдкірху, він коло міста Дорнбірну на горі, що називалася Більдштайн, у покинутому готелику, який тимчасово став пристановищем кількох українських родин. Бачилися при нагоді його службових подорожей по Форарльбергу, а найчастіше я їздив до нього, подеколи залишаючися в його господі й на кілька днів. Та оселя на Більдштайні стала на короткий час своєрідним пунктом товариських зустрічей. Навідувалися до неї Йосип Гірняк, Юрій Клен і ще не пригадую хто. Іноді сходилися і всі разом.

Тоді, у його власній хаті, й з'ясувалася різниця між нами. Я, з нахилом до *dolce far niente*, байдикував; його ж завжди заставав при праці, обкладеного з усіх боків паперами. Юрій Андріянович мав одну золоту прикмету, якої, так

розвиненої, я ні в кого більше не спостерігав: майже безпомилкову інтуїцію, за допомогою якої він, на подобу французького палеонтолога Жоржа Кюв'є, з одного малого деталю міг відтворювати складне ціле. Ця метода має й свої небезпеки, тим, що часом заносить на несподівані висновки не туди. Але як таке іноді траплялося й Лавріненкові, його роботи завжди були хвилююче цікаві й куди цінніші тих, що непомильні, але нічого до вже відомого не додають.

Протягом тих двох перших по війні років в Австрії Юрій Андріянович захоплено працював над історією української громадської думки. Він її не закінчив, чого за браком джерел і не міг доконати. Тільки окремі фрагменти тієї праці були публіковані в пресі чи окремими брошурами.

У липні 1947 року родина Лаврієнків і я з ними переїхали з Австрії до міттенвальдського табору переміщених осіб у Баварії й оселилися на горіщі одного касарняного ब्लюку в товаристві Театру-студії Йосипа Гірняка й Олімпії Добровольської. Тоді ж ближче зійшлися з середовищем Івана Багряного, який очолював УРДП і видавав у Новому Ульмі газету «Українські вісті», в якій обидва ми співробітничали, при тому Юрій Андріянович багаторазово більше, ніж я, бо з часом, коли Багряному прикинулася важка хвороба, Лавріненко перебрав редакцію «Вістей», а ж редагував у них літературну сторінку. При значній віддалі між Міттенвальдом і Новим Ульмом ми не покидали міттенвальдського горища, і Лавріненкові довелося з невеликими труднощами редагувати газету наїздами. Видавши чергове число, він повертався до родини в Міттенвальді, не щоб відпочивати, — він тоді ще при доброму здоров'ї був невтомний, — а готувати матеріяли до наступних чисел.

У цій ситуації впало йому одного разу на думку писати спогади про колу ув'язнення в концентраційному таборі за полярним колом. Він не замислювався тоді над їх дальшим застосуванням, задум був суто утилітарний: дати читачеві газети щось цікавіше від нудної поточної інформації. Робилося це прихватком: прибувши на кілька днів з Ульму на міттенвальдське горище, Юрієві Андріяновичу треба було поспішати з виготовленням чергового розділу до наступного числа. Упоравшись з ним, він, перш ніж відвезти чи переслати написане до Ульму, мав звичку прочитати його своїм друзям.

Тим робом я став першим не читачем, а слухачем початкової редакції «Чорної пурги», яка тепер у значно переробленому вигляді становить основну частину цієї книжки.

І ту решту, що слідує за «Чорною пургою», заки прочитати її тут, я тоді ж таки, коли ми жили разом, засвоїв з усіма подробицями з розповідей Юрія Андріяновича, бо в нас багато чого було розповісти один одному, зокрема зі спогадів про тодішній Харків, в якому він якийсь десятиліття прожив постійно й там інтелектуально зформувався, а я часто бував наїздами. Природно, що наші розмови раз-у-раз оберталися навколо імен Хвильового, Тичини, Костя Буревія й інших тодішніх письменників, зокрема нашого спільного вчителя Олександра Івановича Білецького, ролю якого в культурному процесі України протягом цілого півстоліття з такою проникливістю відобразив у цій книжці мій тодішній співрозмовець. Така передісторія цих спогадів.

Тепер питання стосовно цієї передмови: чи потрібна вона до книжки живого автора, який говорить сам за себе? Признатися, не без вагання погодився я писати її на наполягання спільних друзів автора спогадів і моїх.

Без наведеної тут розповідки про те, як поставали ці спогади, можна було б обійтися. Щось інше в моєму уявленні виправдує передмову: її призначення сказати те, чого немає в автора спогадів, бо йому, либонь, і не випадало таке говорити. Я ж передмовою хочу сказати, що ця книжка — щось більше, ніж життя відомого літератора, фрагментарно відтворене ним самим. Вона є кольоритним вкладом у біографію цілого покоління літераторів з різним життєвим досвідом у минулому, але й багато чим спільним, що об'єднало їх по закінченні другої світової війни на чужині. Одні з них виростали й формувалися під советчиною, інші під національним гнітом Речі Посполитої. Але ті й другі не мали в молодому віці належних умов для творчого себевияву. Типовим для перших було як не зазнати кацету, то осторонництво в якості внутрішнього емігранта; для других — чергування волі з Березою Картузькою чи Бригідками, у кращому випадку націоналістичне підпілля. Щойно вийшовши на еміграцію, після 1945 року вони дістали, хоч і далеко не в ідеальних обставинах, повну свободу творчості. Як я перераховую їх в уяві, випадає так, що майже всі вони

народилися протягом першої декади цього століття, вийшли на еміграцію в силі віку, між тридцяткою й сороківкою. Їм і припало визначити на все наступне сорокліття літературний, а то й ширше — загальнокультурний процес української еміграції.

Юрій Лавріненко був не рядовим цього покоління, а рівно другу половину досі прожитих вісімдесятьох років стояв у числі тих кількох провідних його постатей, що каталізували літературне життя й надали йому тих форм, в яких воно досі триває. Ще в Німеччині він належав до керівних діячів літературного об'єднання МУР, а після переселення до Америки — товариства українських письменників «Слово». Та й сам устиг багато зробити. Його окремі розвідки, як і кожна стаття в поточній пресі, від доби першого відродження (монографія про Василя Каразіна) до наймолодшого покоління в сучасній літературі, ніколи не лишалися не поміченими, викликаючи своєрідним ракурсом бачення явищ то гострі заперечення, то не менш палке схвалення. Вершинним же здобутком його стала антологія «Розстріляне відродження», яка з коментарями й блискучими статтями про кожного письменника височить як пам'ятник українському відродженню двадцятих років. Протягом двох десятиліть вона була єдиним довідником з історії літератури тієї доби, аж до появи збірника статей Григорія Костюка «У світі ідей та образів». Та й ця остання поява ніяк не применшує значення праці Лавріненка на майбутні роки. Різні задумом й укладом, ці дві книги не заперечують, а доповнюють одна одну. Не дарма ж останнім часом підноситься питання про перевидання «Розстріляного відродження».

На жаль, ця друга, така творчо насичена половина життя не знайшла відображення в пропонованих тут спогадах Лавріненка.

Бенвенуто Челліні радив заходжуватися коло спогадів після сорока років, коли людина встигає зробити щось «добропорядне». На його час, коли людське життя було значно коротше, ніж тепер, сорок років вважалися поважним віком. А коли за нашого часу треба починати спогади? Відгадайте! Ми не знаємо, чи відгадав Челліні, почавши писати своє життя в п'ятдесят вісім років і раптом обірвавши

Його на шістдесят другому, так що останнє десятиліття його життя лишилося за кадром спогадів.

Юрій Андріянович не відгадав з незалежних від нього причин: хвороба несподівано позбавила його працездатності ще, як на сучасні мірки, у ранньому віці, й у висліді непередбаченого — за кадром спогадів лишилася друга половина його життя. Але, попри це, й тут він вийшов піонером, яким був завжди, давши в цій, так своєрідно скомпонованій книжці, поруч з Уласом Самчуком, перший вклад у біографію свого літературного покоління. Саме так хочеться рекомендувати цю книжку читачеві. Хай інші сучасники доповнюють його.

Іван Кошелівець

На пам'ять моїм
рідним і друзям

ВСТУПНА НОТАТКА ПРО САМОГО СЕБЕ

Я народився 3 травня 1905 року на Київщині, біля містечка Лисянка, в середняцькій хліборобсько-християнській родині, походженням із козаків і чумаків (до речі, Панько Куліш уважав чумаків за конструктивний соціальний стан України). Народився сьомим у численній родині. Був змалку зв'язаний з господарською працею в інтимному контакті з природою. В родині жила давня козацька традиція обов'язково здобувати загальну освіту. Моя мати Оксана Григорівна Дивнич жила 87 літ. Її з дівочтва вважали красунею. Батько Андріян Антонович Лавріненко жив 77 літ.

Я успішно закінчив так звану вищопочаткову школу в містечку Медвин на Богуславщині, школу — наближену до гімназії, і зразу ж подався в місто Умань до найближчої вищосередньої школи (інституту) садівництва (1920-25). Незадоволений вузькою спеціалізацією цієї школи, я заснував тут літературний гурток (пізніше літстудія «Плугу»), для якого прочитав доповідь про поему «Фавст» Гете. Сам писав вірші й редагував рукописний журнал «Хвиля». Може, тому наш викладач Прокіп Федорович Вовк (батько його був знаменитий антрополог) сказав про мене: «Цікавий юнак. Але нічого з нього не вийде — розпоршується». Він не знав тоді, що його пророцтво стосувалося не тільки мене особисто, але й цілої тодішньої епохи, що революційно розпоршувала свої власні фундаменти.

Щоб утекти від надмірної спеціалізації шкіл, я подався до Харківського університету (1926-30). Тут написав свою першу книжку: «Творчість Павла Тичини» (Харків, 1930). Але не цей формальний початок моєї літературної діяльності найвизначніше позначився на моєму житті, а доповідь і стаття «Проблема стилю». Тут я, на свою біду, протиставився сталінській догмі соцреалізму, яка виключала всі інші

можливі стилі радянської літератури, зокрема романтизм, який практикували тоді харківські письменники на чолі з М. Хвильовим. Партійній догмі про соцреалізм я протиставив літературно-естетичне поняття стилю. Присутні на доповіді письменники оплескали її, і вона була надрукована в провідному київському журналі «Критика» (1930). Але в партійній пресі статтю «Проблема стилю» зарахували до фашистської літератури. І з цього, може, і почалися мої засудження до тюрем і концтаборів НКВД.

Вертаючися до теми мого «розпорошення», мушу визнати цей закид цілком слушним. Попавши в Уманський інститут з його великою фундаментальною бібліотекою, я справді виявив не абияку жадобу до найрізноманітніших книжок. Хотілося зразу їх усі проковтнути, зокрема великий ілюстрований фоліант російського перекладу «Фавста» Гете. Тільки пізніше я зрозумів цю дитячу помилку.

Одним словом, моє життя було розшматоване на клапті партійною спеціалізацією освіти й дальшими антиукраїнськими репресіями 30-их років та втечею на еміграцію 1942 року. Це через них та інші пізніші вже на еміграції обставини мені ніколи не вдалося регулярно провадити щоденник і особистий архів, яких так сильно бракує, коли складається ця книга про минуле. І коли на еміграції вийшла моя бібліографія про український комунізм і радянсько-російську політику супроти України* і на неї з'явилося понад півсотні схвальних рецензій у наукових журналах Заходу, то тепер я не маю навіть назв цих журналів.

Бо до всього сказаного додалася мені відкрита операція серця 1966 року й параліч цілої лівої сторони тіла та, кінець-кінцем, часткова втрата зору. Ця катастрофа, що сталася на самім zenіті моїх творчих сил, залишила не закінченими, остаточно не зредагованими для публікації такі мої починання:

1. Інсценізація новель М. Хвильового «Мати» і «Я».
2. «Етюди з нової політичної історії України 19-20 століть»,

*Lawrynenko, Jurij, *Ukrainian Communism and Soviet-Russian Policy toward the Ukraine. An Annotated Bibliography, 1917-1953*. New York, Research Program on the U.S.S.R., 1953. 454 p. Praeger Press.

уже публіковані в українській пресі, але ще не зібрані й наново не проредаговані для окремої книжки.

3. Приготована збірка есеїв під згаданою назвою «Проблема стилю».

4. Дорогий для мене розділ із споминів «Тюремна любов до майстра романтичної іронії Г. Гайне» з перекладом його поезій, дібраних як ілюстрація до тодішніх моїх ситуацій і настроїв.

Усі ці писання залишилися в нагромадженому зборі чернеток, виписок у предметній картотеці, копій та вирізок.

До всього цього додалося ще одне розпорошення. У 1943 році набігала десята річниця великого голоду на Україні. Мій незабутній приятель і земляк професор Іван Варфоломійович Дубинець запропонував мені підтримати його шляхетний намір скласти документальну працю до цієї річниці. Насамперед попросив мене скласти загальний плян такої книжки. Я запропонував йому розділити книжку на дві головні частини: 1) зібрати якнайбільше особистих свідчень зацілілих жертв голоду і 2) на підтримку цих свідчень подати в другій частині офіційні радянські вимислювання стосовно голоду 1933 року.

Дубинець схвалив мій плян і взяв на себе головне завдання вибрати з радянської преси такі офіційні висловлювання. У цю працю вклав він багато часу та старань по бібліотеках. Не легко було знайти ці офіційні висловлювання в умовах суворої цензури.

Одним з ініціаторів цієї книжки про голод і збирання пожертв на її видання був ентузіяст Семен Підгайний. Він і дав назву книзі: «Біла книга про чорні діла Кремлю». Видано цю книгу також у перекладі на англійську мову.* Усе це була саможертвенна праця багатьох ентузіястів. Я не пам'ятаю всієї дуже складної історії писання й видання цієї цінної, але вже майже забутої в нас книги. Та пам'ятаю, що до цієї книги ввійшла, крім багатьох свідчень очевидців голоду, також солідна наукова розвідка покійного економіста проф. Т. Соснового про політичні, економічні й демографічні обставини голоду. Покійний вклав у цей труд багато праці й енергії. Тому дозволяю собі згадати хоч коротко про все це в

* *The Great Famine in Ukraine in 1932-1933*. Detroit, Dobrus, 1955. 2 vols.

цій нотатці. Адже це був цілий суспільний і меморіальний рух, що про нього не слід забувати, якщо ми ще хочемо далі жити.

Наприкінці залишається питання і болючий сумнів: чи все це було моє особисте розпорошення, чи загальна катастрофа, чи обоє разом — тобто Доля? А проте, будши хворим, я записав собі в нотатник такий афоризм: «Найгірше життя є краще за „добру“ смерть, бо життя плинне і може змінитися на краще, але смерть є остаточна і невідклична».

ПРИЗНАННЯ

Мабуть, за спогади треба братися в середньому віці, але не на старість, особливо коли йдеться про мою старість, що на неї випали дуже важкі недуги. В таких умовах складається ця книжка. Вона не появилася б без допомоги людей доброї волі, як моя дружина Марія Данилівна, що, будши на роботі, терпеливо помагала мені в щоденному побуті. А дочка Лариса просто взялася впорядкувати всю книжку споминів. Син Микола підбадьорював, заохочував мене до писання споминів. Без цих людей доброї волі, як і без підтримки Миколи Михайловича Лебеда та його видавничих співробітників, не появилася б ця книжка споминів. Кількістю сторінок вона невелика, але суттєва і щира (без щирости спомини не є спомини). Я старався уникнути многословія і прагнув до сти-слости й лаконічності стилю. Виняток становить основний розділ «Чорна пурга», який я по свіжих слідах написав до десятиріччя подій ще в 1947 році і який був передрукований по багатьох українських газетах на вигнанні.

Крім рятівного благословенства рідних по крові, Бог послав мені чимало друзів і приятелів, рідних по духу. Це друзі доброї волі й чину. Я зобов'язаний деяким із них своїм існуванням аж до моїх 80 літ, а також тим, що мої спомини зібрано, переглянуто і видано окремою книжкою. Нема ціни для такої допомоги. Тільки один Бог міг би дати свою високу нагороду. А я, хоч колишній безвірник, глибоко вірю в Бога, як сума сумарум закономірностей, якими тримається всесвіт. І вірю в Христа, як Бога любови, що ним тримається людське в людині.

Юрій Лаверіненко

ЧОРНА ПУРГА

Свідчення очевидця десяткування політ'язнів СРСР в Норильському таборі НКВД на півострові Таймир у Крижаному океані в Арктиці

ПЕРЕЖИТЕ ЖИВЕ ДАЛІ

Чи це справді було? Я сумніваюся. Не тому, що цього не зареєстрував архіваріус, не записав ніякий історик і не відобразив той чи той Кравченко... А тому, що я сам сьогодні не вірю в те, що пережив. Вірити можна тільки в життя. Але в смерть ніхто не вірить, навіть тоді, як бачить її перед собою. У всякім разі ми — 120 чоловіка, чотири з половиною місяця дивилися в вічі призначеної нам смерті, бачили, як вона механічно ковтала нас одного за одним, і все ж таки вперто не вірили в неї. Як же можна повірити в усе те сьогодні по десяти довгих роках?

Однак десь, на дні серця, пережите живе далі, і не моя сила викреслити його з пам'яті. Ось вона стоїть перед моїми очима — звичайна жива підсоветська людина з відмороженими щоками, носом і підборіддям, в бушлаті в'язня, на тлі звичайної жорстокої полярної зими 1937-38 років на півострові Таймир на Північному крижаному океані — ген там на північний схід від гирла незмірного Єнісею.

Той край завбільшки в сучасну Західню Європу, а населення там — тільки якась тисяча долган. Нас — вигнанців із советського раю — привезли туди під конвоем на єнісейських баржах, і в наслідок цього населення неосяжного Таймиру протягом одного місяця зросло вдесятеро. З того часу на цій голій, на кілометри вглиб вічномерзлій землі почало рости місто Норільськ. Сьогодні це один з найбільших світових центрів видобудку ніклю, платини і міді, стратегічно-воєнне значення якого не підлягає сумніву. Але що мені з того?

Після перших застрашаючих вражень від невидано дикої природи і життя в полотняних наметах (на протязі дев'ятимісячних зим) ми почали поволі звикати до холоду й голоду, а здоровіші духом і тілом навіть почали любити цю гігантську і по-своєму прекрасно-жорстоку полярну природу, дарма що перебували в боротьбі з нею на життя і смерть. Але ось через два роки в житті Норільського табору ГУЛагу НКВД

(скорочено — «Норільлаг») сталася подія, від якої серця і м'язи таборян замерзли, як і ця вічна мерзлота.

З літа 1937 року стрільці НКВД почали брати окремими групами в'язнів під посилений і суворий конвой, ізолюючи їх головне в Коларгоні (місцевість за 20 кілометрів від Норільська), де стояв один великий барак для підконвойних. В чеканні нової страшної кари підконвойні розробляли тут в кар'єрах вапняковий камінь. Друга така ж група приречених працювала в іншому місці на цегельні.

На весну 1938 року було законвойовано вже понад тисячу людей (одна десята всього складу в'язнів). Приблизно 88 з них було відведено з Коларгону й цегельні в тундру — на якийсь дивний етап у «нікуди». 120 (у числі яких був і я) голодні, без теплої одежі, щодня довбаючи ломами і плінтуючи молотами на страшному морозі вапняковий камінь, або відкидаючи з вузькоколійки Дудінка-Норільськ нанесений гураганом і спресований, як лід, сніг, чекали й чекали далі. Раптом з Москви прийшов наказ розстріляти кожного десятого із законвойованих політв'язнів.

Але навіщо це? Хіба ж це справді таке було? Навіщо сьогодні віддає серце і мозок, беручися водою споминів, які, в порівнянні з тодішніми переживаннями крові, є ніщо — хиберна тінь від реального предмета? Кому це потрібне сьогодні, після світової катастрофи, німецьких газових камер, атомної бомби, коли, здається, всі люди на світі заморожені і перетворені на вічну мерзлоту?

... Я ліпше розповім про тих двох простих хлопців, з «українського» Таймиру, мужні серця яких не оберталися на кригу ніколи-ніколи.

ОДНІЄЇ НОЧІ НА КОЛАРГОНІ

19 жовтня 1937 року. В цю хвилину — тепер одинадцята ніч — ніхто на світі не знає, що в сніговому океані Арктики крізь безвість безлюдного Таймиру пливе під три чорти у смерть дощаний барак. Надворі мчить (зі швидкістю сорока метрів на секунду) чорна пурга — гураган із снігопадом, коли вдень стає темно, як опівночі. Він іде крізь вузьку пробоїну мого серця,

завихрює мої і без того заплутані думки і летить з ревом і свистом в планетарні простори Арктики... Я падаю на вузьку постіль між двох товаришів і ховаю свій оголений мозок у холодні долоні. Думаю про ті ясні і теплі береги моєї Вітчизни, від яких безповоротно далеко біжить, як одірваний з дерева зимовий листок, по цій мертвій плянеті крізь тримісячну ніч і чорну пургу — човник мого життя. Цей барак! Він один у безмежній пустелі, як човник у морі. Барак вивершує гостродаха звичайна дерев'яна коробка — «вишка» — вежа, і на ній день і ніч — озброєний вартовий.

У бараці — дико заплутаний клубок нервів 120 людей. У бараці — їх темна (як ця чорна пурга) душа і тривожна (як сполохи північного сьйва) свідомість... свідомість, що відомська хуртовина відносить їх все далі й далі від рідної Великої Землі — на край ночі, на той бік світу, на той світ. (У понятті в'язнів «Велика Земля» означала материк Європи включно з Україною, а «Мала Земля» — місця заслання на Півночі.)

Недалеко від барака на пригорбку стоїть карцер, схожий на звичайну собачу будку. Там лежить на купі, гріючи один одного, дванадцять штрафників.

Поміж цими двома будівлями у сніговому наметі хижка конвоїрів. Часом плюне вітер від неї під чулий ніс штрафника запахом пахучої цигарки, якоїсь смаженини і спирту. В хижі напевно тепло.

Ми — на Коларгоні, друзі, в такій собі місцевості з милою романтичною назвою, від згадки про яку в людей у Норільську обличчя вкривається крейдою.

... Одинадцята година ночі. Більшість в'язнів уже спить. Не сплять тільки урки і я: болять усі зуби разом, до того мене лише вчора сюди привели, і я активно «звикаю» до нової ситуації; тим часом урки в глибині нар із звичайним газардом грають у карти, ставлячи на банк ту чи іншу річ або пайку хліба, що в цей час несвідомо лежить донебудь під головами котрогось із сплячих в'язнів. Свічка грає на нервових обличчях урків якесь химерне музичне скерцо, освітлює дно верхнього ярусу нар, ніби стелю первісної печери.

Зненацька клацнув замок у дверях, і з мутного полум'я пурги упхнули в барак людину, очевидно, приведену щойно з центрального лагпункту. Людина тріпнула з себе сніг,

протерла засніжене обличчя і розплющила мокрі від снігу очі: рукави, шапки-ушанки, ватні штанини й торби звисали з нар і ворушилися, мов живі істоти. То були заховані від морозу ноги людей.

Відігнавшись від урок, які першими оточили та обмацали речі новака, Федір Вовк (це було його ім'я) пішов у далекий куток, шукаючи по дорозі порожнього місця.

— Чи є тут такий Петро Баклан? — звернувся він до мене.

Я мовчки повів його у свій куток і так само мовчки ткнув пальцем у шапку-ушанку, що була міцно вмонтована на обмотані чимось ноги Баклана. Він якраз був моїм сусідом по нарах.

— Гей, суслику, вилазь із нори, — говорив Федір, показуючи ряд білих зубів і тикаючи здоровенний кулак під ніс Бакланові. Той спросоння здивовано світив своїми гострими пташиними очима з темряви і раптом потягнув Вовка за руку на себе. Це були їх обійми. У грубих словах і тонах їх розмови я відчув море найщирішої радості й теплоти. Вони зустрілися, як брати, з тією стриманою теплотою таборовика, що ніколи не дозволяє собі зідхання, а тим паче сльози.

За кілька хвилин Федір Вовк умонтувався між мною і Бакланом. Сусіди з обох боків злущо бурчали з-під лахміття, в якому були заповнені їхні тіла. Але скандалу по суті так і не було.

Барак весь деренчав, хвилі повітря густо налітали одна за одною, здається, пурга трясла всім світом.

— Сьогодні завалило риштування першої електростанції, — сказав Вовк. — Залізо погнуло. Це буде та чорна пурга.

Вовків наголос на слово «таа» був дуже красномовний.

— Щастя твоє, що не похоронило тебе в дорозі.

Вовк пирхнув:

— Мій конвоїр здрейфив. Докружлялися на одному місці, поки він не заплакав. Тоді я став конвоїром і привів його сюди.

— А ти краще лишив би його в сніжку спати.

— Конвоїра? Щоб за цю гуску я дістав ще двадцять п'ять років?!

— Нас однаково тут усіх перестріляють, — вставив своє слово.

І раптом розмова наша стала серйозною. Це була розмова про страшну тайну Коларгону. Періодично виривали з барака

по кілька або кільканадцять чоловіка на етап («З речами!»). На місце їх незабаром приводили нових. Нас мучило питання: куди їх могли взяти? На який етап могли спрямувати з Таймиру, відрізаного від усього світу?

Було відоме, що коларгонців відводили на Норільськ-II, — той порожній лагпункт за горою Двогорбою. Але відтіля теж немає нікуди дороги. До того ж два бараки на яких 30-40 чоловіка мали б помістити до 800 відправлених уже туди зеків (скорочене російське «заключённый»)? І потім, крім 500 кілограмів муки, за цілих півроку туди з харчів нічого не посилалося. Очевидно, там за Двогорбою люди не їдять... А хто не їсть — того їдять.

— Чого ж ви не пробували тікати? Влітку це можна було...

Я хотів почути думку двох, як мені здавалося, досвідчених побратимів, думку на тему, що не виходила мені з голови ні вдень, ні вночі. На тему втечі...

— Звідси ще ніхто не втік, — нехотя відповів Вовк. — Не пощастило і нам.

— А були вже аж у Туруханську... — зідхнув Баклан і повернувся на інший бік, що свідчило про його неспокій, бо в'язні стараються лежати нерухомо, щоб не зруйнувати своєї «укупорки» і не пустити до тіла колючу голку студеного повітря.

— Що!? — Аж кинувся я вражений мов громом. — Ви тікали і були вже аж в Туруханську? 800 кілометрів тундри й тайги без дороги? Не може бути!

— Мабуть, «не може» — раз потрапили назад у цей ковчег, — засміявся Баклан. — Нас повернули пароплавом із Туруханська до Дудінки, з Дудінки — до Норільська. В Норільську допити, слідство з голодом і биттям... Коларгон означає, що це вже скінчилося. Скоро Москва пришле по радіо «шльопку».

— Ну й чорт із нею! — ніби розсердився Вовк. — Ми даром не віддали свого життя.

— Та хто зна, чи вже таки й «віддали». Бабка собі далі надвоє ворожить, — загадково додав Баклан.

— Не «заливайте» мені, хлопці!..

Баклан і Вовк посміхнулися на моє недовір'я.

Надворі галасувало шаленство, якась катастрофа прироби, що трясла нашим житлом, як коробочкою. Люди тупо і

глухо лежали, ніби десь на далеких-далеким дні життя, і катастрофа того життя заступала перед ними галас чорної пурги.

Ми з'їли мерзлий кусок мого хліба, що вцілів завдяки хворобі моїх зубів, закурили солодку махорку, — і тут заохочувані мною Баклан і Вовк, перебиваючи, поправляючи і доповнюючи один одного, розповіли мені про своє життя і втечу.

Засуджений на смерть, я прийняв цю смерть як щось неминуче, неухильне і навіть конечне. Я психологічно вже був умер. Всі мої внутрішні сили йшли на те, щоб умерти як слід, без смішної паніки і образливої для чести малодушности. Розповідь цих таких молодих, як і я, людей ніби ловила мене на злочині цієї внутрішньої малодушности, хапала за груди і владно підіймала із дна до гірського сонця й повітря, кликала назад до життя і окриляла мукою безплідного, але незнищимого протесту.

ВТЕЧА

Від Норільська до порту Дудінка в гирлі Єнісею — 120 кілометрів, а до найближчої залізничної станції Красноярськ — понад 2300 кілометрів водного шляху, вимощеного блиско-чю рінню гігантського потоку Єнісею. Усі зеки знали, що на чардаках і в глухих трюмах барж-ліхтерів їх перевезли з Красноярська до Дудінки вниз за течією за десять днів. Але 120 кілометрів тундри від Дудінки до Норільська не можна було перебороти й за рік, — і вантажі та люди нагромаджувалися в Дудінському порту.

Так, тундра — інша планета. По ній не можна влітку ні ходити, ні їздити. А взимку — замерзнеш. Самітну людину вона приймає, як відкритий океан, смертю. Як же пройти крізь цю смерть на далеку Україну, на Велику свою Землю?

Оповідає про це приглушеним, наче з глибини грудної клітки, голосом Петро Баклан.

Вибравшись на втечу з Норільського табору, два побратими Петро Баклан і Федір Вовк, вийшли на ближчу гору Гудчиху й оглядали краєвид безмежної тундрової долини і

голою каміння гірського кряжу, де-не-де вкритого сірими плямами снігу. Тверезо зважували. Була дванадцята година не то дня, не то ночі (у Заполяр'ї день і ніч відносні, наче зливаються). Так і тепер сонце о дванадцятій годині стояло на півночі, каламутне, ніби п'яне, пленталося над горизонтом. З протилежного боку здіймався із-за гір на небо блідий місяць. Жадна зірка не супроводила його, полярний тримісячний день безпосередньо переходив від надвечір'я до ранку. Страшне безгоміння порушив лише долітаючий із табору несвоечасний крик півня, якого, мов на сміх, привезли сюди, щоб поглузувати з його від тисяч літ усталеного ритму «тр'ох півнів».

Федір Вовк оглядався на долину, на тундру, на північне сонце, на полотняний виселок наметів десятитисячного табору, на двоверховий дерев'яний будинок Управління Норільлагу, на те місце, де вони промучилися під тиском людей, жорстокіших за цю сувору природу, в жорстокі обійми якої вони вступали з полегшенням.

Петро Баклан, навпаки, спокійно вглядався своїм пташиним зором у гірське плято, через яке вони мали йти. Це плято вперлося камінними суглобами у порожній простір. Ні, це не була земля! Так, мабуть, виглядає краєвид на Марсі або на Місяці. Голі кам'яні кряжі відходять у холодний тьмянний простір, самотні, неживі у сірих плямах снігів. Відвічно заморожена порожнеча. Дивно, для чого випнулися скелями ці голі камені!? Тут на них нікому поглянути, тут немає людей.

Баклан глянув на годинника.

— Рівно дванадцята! Тепер можемо вибрати шлях — і пора рушати!

Ставши рівно обличчям до сонця — воно якраз на півночі — Баклан не рухався, перевіряв точність позиції Вовка і став спиною до спини товариша.

— Так я й думав, — сказав він, — ота гора — просто на південь від Норільська. По цій лінії ми вийдемо на Єнісей. Це сказав мені наш геодезист, з яким ми жили в одному наметі. А потім... — і Баклан задумався.

— Потім проб'ємося до Єнісею, а там побачимо. Через кожних п'ятдесят, а далі через кожних двадцять-двадцять п'ять кілометрів, — станок: дві-три халупи всього, але нам

вистачить. Ми ж з тобою рахували їх, як на баржі нас везли сюди.

Баклан зідхнув, поправив рюкзак за плечима, обмацав рукою ножа-фінку, чи міцно висить за поясом, оглянув Вовка, чи надійно прив'язана у нього сокира до рюкзака і сказав:

— Ну, і рушаймо! До ранку мусимо перепровадитися через річку Косу, щоб іще нас собаки таборів не пронюхали.

Вони оглянулися вниз на виселок із полотняних наметів під горою, на дерев'яний двоповерховий будинок Управління Норільлага, на ті місця, де вони промучилися під тиском людей, жорстокіших за цю дику природу, і їм легше було вступати в її жорстокі обійми.

Вони мали з собою їжі на один день, махорки на два тижні, а головне — мали кресало і губку для вогню. Чоботи вони викрали у каптьорці для вільнонайманих, болотні, з халявами вище колін, а також і прості армійські.

— Прощай, Норільську! чорт з тобою! — сказав Вовк і махнув рукою на долину, наче чимось ударив об землю.

Річка Коса була їм знайома. Вони йшли через неї вброд торік на початку липня. Крижана вода і бистра течія... З їх етапу на сто чоловік п'ятеро захворіло після того броду на легені та плеврит і взимку їх відвезли в тундру, де ледь-ледь прикрили їх вічномерзлою землею.

Вони скинули чоботи, штани, прив'язали всі речі на голові і пішли вброд, ухкаючи і скрегочучи зубами, стріляючи раз-у-раз добірною таборовою лайкою. Обличчя їх посиніли, зуби дрібно стукали, коли вибралися на берег. Холодний вітер хльоскав їх по стерплих напружених стегнах. Одягаючи чоботи, помітили, що в них вже відстають підшви.

— До цієї земельки треба чобіт з питої стапі, — говорив Баклан. — Уже хоч не одягай. Вийняв клубок дроту і обкрутив порваний чобіт. Вийняли по сухарю чорного хліба і по грудочці цукру, які затріщали на зубах.

Путеводної південної гори Гудчихи вже не було видно. Сонце сховалося у мряках, що налягали на груди дикої землі. Баклан знайшов невеличку модрину (вона тут де-не-де росла в заглибинах рельєфу) і почав досліджувати, з якого боку росте мох. Він знав, що мох росте з північного боку стовбурів.

Голод і втома вже сиділи на плечах, ногах і всередині вітакачів. Але табір був лише за яких десять кілометрів, і вони

пішли далі на південь, спотикаючися у розмерзлій на п'ятнадцять сантиметрів вічній мерзлоті, в куп'ях тундри, на кожному кроці нога погрузала на різну глибину, раз-у-раз в інакший спосіб виводячи з рівноваги тіло.

Над ними висів іще в усій своїй реальності сірий жаж Норільлагу. Перед ним не мали права зупинятися. Чи вийдуть вони коли з його всюдисущої тіні?

— Дайош, Федю, бо впаде гад на плечі! — І Баклан пішов попереду, переступаючи медальйони голої і в'язкої синьої глини, стрибаючи з куп'яха трави на куп'ях, витягаючи ноги з синього важкого глею, чвіркаючи замаскованого під мохом водою, з потом, з напругою беручи кожний метр «малої землі».

Вовк ступав йому слід-у-слід.

В одному вибалку надибали вони цілу галявину голубиці — темносиньої ягоди, досить доброї на смак, схожої на нашу українську чорницю. Пора була обідня — і вони розташувалися серед ягід. Нарвавши їх повні казанки, розмочили в озерці сухарі, а потім розтовкли їх з ягодами. Це був обід.

Поскидали чоботи, викрутили мокрі онучі, провітрили їх, перекурили, — і знову спішили далі, вперед і вперед, звіряючи свій південний курс за мохом на дереві. Околиці Норільлагу були на крайній межі лісотундри, і вітакачам з кожним кроком дерева траплялися все частіше і густіше: в затишках між гір, у долинах річок траплялися цілі лісочки модрини, ялинок, ба навіть берези. На відкритих місцях росли кущі вільшаника (кущовидна вільха), карликова (в коліно) береза та вічнозелений богульник, напівдерево-напівтрава, що сплутувала їм ноги.

Відпочивали часто, майже через кожних півкілометра, стомлено падаючи на куп'ях, здавалося, до решти виснажені. Надвечір їм перегородила дорогу якась велика річка. Баклан сказав, що вона більша за Дінець, на якому виріс, але Вовк був певен, що й Дін не рівня цій невідомій річці. Очевидно, це була річка Дудінка, знайома їм ще з портового лагпункту в Дудінці, де вона впадає в Єнісей. Вода була стрімка; дув сильний вітер проти течії, мов вуздечкою здіблюючи піністі хвилі. Перебратися вброд або вплав — нічого було й думати. Рятувати становище могла лише сокира і модрина, що росла тут рідкими групами.

Час не стояв на місці, і за дві години важкої праці був

готовий пліт. Це була дуже примітивна і ненадійна споруда. Хлопці мали з собою лише дві залізні клямри, які після довгих вагань включили в таборі до свого багажу коштом сухарів. Тепер на цих клямрах повисло їх життя над чортоторіями дикої субарктичної ріки. Вони не мали часу робити пліт у зруб: — саме тут, звичайно, на цій річці були впіймані тих кілька хоробрих, що досі відважилися тікати з табору. Пліт понесло вниз по течії, довгі дрючки не діставали дна, а примітивне кермо з опертям на коліно, а не в спеціальну стрійну, якої не було часу робити, — не помагало кермувати. Вода заливала пліт, який пірнав у воду то одним то другим своїм боком.

— Або на дно, або чортіві в пельку! — сказав Баклан.

— Як не розтратить, то якраз потрапимо у Дудінський лагпункт до вохри (воєнізована охорона).

Але їм допомогла сама річка. Вона круто завертала праворуч. Дужим і спритним хлопцям коштом усіх сил пощастило вигнатися на мілину протилежного боку. Їх радість, однак, була захмарена тим, що сокира, увігнана в пліт, пішла разом з ним по течії десь далеко, хто зна, може, до самого Крижаного океану. Зате безпосередня погоня з табору, вохривці і собаки-мільтошки, — що нюхом висліджують утікача, а вислідивши, рвуть на ньому одержу з м'ясом, — ця загроза лишилася по той бік порту Дудінки. Тепер можна було дозволити собі спочинок, гарячу страву й сон. Хлопці, оглянувши місцевість, продерлися крізь густий лозняк до другої тераси річки, де видно було низькорослий густий лісок модрин і ялин. Лише тепер помітили мандрівники, як хмари комарів виповнюють простір. Їх було так багато, що здавалися невід'ємною частиною повітря, так само, як каламуть у збуреної води. Необережно розкрити рота — значило зачерпнути пригорщею комарів і, мов кашею, забити ними собі горло. Забути на хвилину мотати рукою біля обличчя — значило закупорити ніздрі комариною тирсою. Вони лізли за комір, у волосся, в рукави, у вуха, кололи шкіру й смоктали кров. Розчухані місця на шкірі давали їм найлегшу поживу готової крові. Вони лізли також в очі з лютою жагою виїсти і висмокстати їх.

— Я більше не можу! — зупинився Баклан, безсило змітаючи рукою з обличчя комарів.

— А хіба тебе хто питає, чи ти ще можеш? — буркнув Вовк.
— Ось уже й кінець лозам, тут і дерево для багаття.

Веселий вогонь ішов живими струмками і язиками вгору, облизував підвішений на перекладині казанок із пшоном, грів і сушив потоплених мандрівників, захищаючи їх від голодних комариних полчищ.

Гаряча каша, теплота і смертельна втома приспали обох друзів, на обличчях яких усе лагідніш і лагідніш віддзеркалювався багрянний відблиск затухаючого жару. Невеличка ялина гостинно накривала їх від мряки широкою лапою своєї гілки, ніби вони й справді були її рідними дітьми.

ДОЛГАНИ

Старий Ямкін розвішував мережі над берегом Дудінки. Люлька звисала крізь його рідкі нерівні зуби, що випирали з ясен у різні боки. Він не був у доброму настрої. За тисячу кілометрів приїхав він сюди з частиною свого клану ще наприкінці зими, пославши другу частину з оленями на узбережжя Крижаного океану. Там, над океаном, влітку нема таких комарів і мошкари, зате досить оленього моху, і на зиму вертаються отари оленів на південь, аж до лісотундри, справні й ситі.

Ямкін мав тут ловити рибу на озері Лам, на річках Норільці, Дудінці, Вальку та інших річках і озерах цього району, що дорівнював розміром середній європейській державі. На всьому просторі не було, крім півтора десятка членів його родини, ні одної живої душі. Населення Дудінки й Норільська він не брав у рахунок. Там жили люди чужі, що стерегли й мучили один одного на незрозумілій йому роботі: в шахтах, за дротами, і будували споруди, в яких він не бачив ні сенсу, ні краси.

Таких долган на цілому Таймирі було щось біля тисячі душ. З того часу, як білі завезли сюди горілку й тютюн, долгани почали дегенерувати й вимирати. Найпершою ознакою такої дегенерації є поширені випадки божевілья, неправильного росту зубів тощо. Частина долган, головне чоловіки, за спротив колективізації були примусово вивезені на південь, до Єнісейська, де вони всі вимерли від спеки (хоч

для українців Єнісейськ — місто холоду). Решта була зігнана в колгоспи. Вони влітку ловили рибу, взимку — синіх лисів, полювали на диких оленів і розводили отари домашніх оленів, м'ясо і кров яких, поруч із мерзлою рибою, — були основним харчем тубільців. Вся риба і шкури синього лиса здавалися на факторії (бази) в обмін за горілку й тютюн через ловецький колгосп, функція якого зводилася до перевалочного пункту, цього своєрідного «соціалістичного» шинка. Центнери риби і дорогі сині лиси віддавалися за пару пляшок горілки.

Старий Ямкін був сердитий. Риба ловилася погано. Горілки не було. Кінчався вже й тютюн. Саме в той час, коли кінчив розвішувати рибальські мережі, углядив старий на річці напівзруйнований пліт і застромлену сокиру на ньому. З наказу старого пліт перехопили на човнах і справували його на берег пару сот метрів нижче їхньої стоянки. Очі старого Ямкіна світилися радістю, яка передалася скоро й іншим долганам. Ще вчора був у нього якийсь комісар із Дудінки і велів ловити кожну білу людину, яка появиться в цих околицях. Якщо б така людина не давалася живою, то замість неї можна доставляти її голову. За кожну таку людину (а це мали бути тільки втікачі з Норільська) комісар обіцяв горілки вдвічі більше, ніж за одного синього лиса...

І от четверо долган пішло берегом, двоє пливло човном проти течії.

Полярна доба завершила свій круг і сонце знову недріманим червонявим і заспаним оком стояло за північним полюсом. Баклан і Вовк лежали на м'якому вогкому моху, обмотані шкурами, як пелюшками. Вовк, у якого промокла спина від моху, перекотився набік, й очі його байдужою впертістю встромилися у днище перевернутого на березі човна. Баклан і далі лежав на спині нерухомо. Тільки голова його поверталася то ліворуч, то праворуч. Він чув і бачив. Він чув незрозумілу мову, суперечку долган, він бачив їх жести, скеровані то на співбесідника, то до втікачів, то до човна, то до річки. Він чув свист вітру і шум води, він бачив високі хвилі на річці з білими коронками піни. Він чув і бачив, як після

недовгого спору з наказу старого долгана всі полізли в намет, і бачив крізь отвір намету, як цілий клан, від малих дітей і жінок до молодих і старих чоловіків, заліз, мов миші, одне по одному, у спільний хутряний оленячий спальний мішок. Баклан побачив і свою сокиру, що одним кінцем лежала стриміла в поліні, біля затухаючого перед наметом вогнища, ідкий дим якого трохи захищав від комарів.

Раптом над ним схилилося жовте обличчя з рідкими розсіяними волосинами замість бороди, з закислими ямками приплюснутих повіками чорних очей, в яких жеврів якийсь байдужо-колючий вогник. Чорна костриця волосся, короткий розплюснутий вгору ніс ніби збігалися до вузького лоба. Баклан відчув, що земля пішла з-під нього вниз, а шнур урізався в тіло. Долган перевірів «упаковку» і підняв за шнур здобич, ніби вгадуючи її вагу. Був задоволений і ласкаво посміхнувся, низько нахилившись до Баклана. Від нього пахло горілкою і тютюном, потім і болотним мохом. Ламаною російською мовою він сказав, що терпіти хлопцям у мотузках не довго, бо тут недалеко річкою до лагпункту Дудінки, і завтра надвечір вони вже будуть дома. Він так і сказав: «дома».

І останнім поліз у мішок.

Тихо полярного дня опівночі. Вітер ущух, і ріка сумирно плескалася у вічному ритмі, як плещуться всі ріки на світі. Як, може, плещеться в цю хвилину Бакланів Дінець і Вовків Дін на Україні. Лише хмари комарів скористалися з цієї тиші й потухлого вогнища й упали на зв'язаних хлопців.

Комарі примушували Баклана рухатися — і рухатися до сокири, другий кінець леза якої притяг його до себе і звільнив від мотузки. Хлопці діяли блискавично. Знявши з себе шнури, швидко одягли долганські унти, залишивши порвані чоботи, додали до своїх рюкзаків по одній великій рибі, що лежала вже засолена в бочці, одягли також на себе шкіряно-хутряні дохи, що не деруться й не промокають так скоро на дощі — і вже в лозах.

— Стій! — майже скрикнув Вовк. — А сокира?

І він повернув назад, вийняв сокиру. Тут йому ще прийшла думка взяти рушницю, але надворі біля намету долганів не знайшов, а в намет боявся заходити, щоб не розбудити мисливців. Прямуючи до кущів, глянув на два човни, — і

штовхнув їх у воду. Човни, весело обертаючись навколо себе, пішли за течією.

Хлопці вийшли на горбовиння. Сонце котилося вже по ранішній висхідній лінії на схід, так і не черкнувшись обрїю. В даліні маячила в рожевім тумані гора, що показувала шлях на Ігарку, на південь, а може, й на Велику Землю.

В бараку на Коларгоні було тихо, бо й урки вже покинули карти. Тепер спали всі, крім нас трьох. Баклан і Вовк переживали, переповідаючи свої недавні пригоди, а я переживав разом з ними.

— Найстрашніша на світі річ — люди! — сказав Баклан, ніби роблячи якийсь висновок.

— Але й без людей хана! — поправив Вовк, який часто вживав жаргону урків.

— Ну й що ж ви далі робили?

— Ми рішили їх завоювати, людей, — сказав Баклан.

Але тут я мушу стримати себе від спокуси впасти в повістярський жанр: в'язні люблять згадувати волю і свою боротьбу за неї. І тут їм, як і мисливцям, не завжди довіряй, бо вони захоплюються і фантазією компенсують свої невдачі та промахи на волі. Тим більше це могло бути тепер з Бакланом і Вовком, коли вони розповідали про свою перемогу над смертю, над пустелею, над людьми, і то розповідали у мить, коли ця смерть знову схилилася над ними, над усім коларгонським бараком.

І тому, що ці спогади — не «Тигролови», а я — не блискучий повістяр, то тепер лише коротко переповім надзвичайний рейд Баклана і Вовка.

ПІД ХАТОЮ КЕРЖАКА

Після пригоди з долганами втікачі були обережніші. Змагаючися з тундрою і лісотундрою, з голодом, утомою і комарами, вони найбільше боялися людей. Людей, що в цій безбережній пустелі були б для них єдиним притулком. Алеж ці люди трапляються тут раз на кілька сот кілометрів. А подруге, як до них підійдеш, коли вони тільки чекають на те, щоб віддати твою голову за пляшку горілки?..

Баклан, називаючи себе Робінзоном, а Вовка — П'ятницею, думав: чи не слід було б забратися в нетрі тайґи, збудувати собі хату, там жити до кінця цього світу. Дома однаково заарештують, а під чужим пашпортом жити, як заєць, надокучить. Раз-у-раз треба міняти місце. І вже й не думай, Федю, про жінку та сина.

Вони сиділи під ялиною, варили кашу, курили, і Баклан оповів Вовкові історію Робінзона.

Вовк уважав, що так, як Робінзон, і дурень міг би жити. Дістав із корабля всі прилади, запаси, зброю і опинився на острові, де нема людей. Чого ж йому ще бракувало? А дикунами тоді ще НКВД не керувало.

Їх не лякала тайґа, тисячі кілометрів таємних мандрів, і те, що їм далі на південь доведеться йти крізь нетрі, де повно вовків, хижих рисів, ведмедів, де ні одного метра рівного твердого поля, лугу, дороги, а тільки хащі й хащі та каменисті узбережжя рік. Їх смутило тільки те, як пройти додому крізь людей, як можна хоч день побути біля рідних. Як потім жити й ховатися серед людей від людей? Вовк був старший. Дома на селі і його чекала молода дружина з двома малими дітьми. Він згадував про них, зідхав і називав життя «жестянкою». Відкинувся на спину, блукаючи в синяві неба. Який тісний і паскудний став світ... А про Робінзона нехай Баклан йому не говорить. Тут ні пилки, ні рушніці, ні пороху, ні дробу. Вовк не хоче бути ні долганином, ні самоїдом. Як не вдома — то й ніде!

Вони рушили далі. Безлісна тундра лишилася позаду, її якось зовсім непомітно змінила лісотундра, з низькими деревами й рідкорослими лісками.

На третій день перед ними заблищали широкі води могутнього, неймовірно велетенського, широкого, як світ, Єнісею. Це була єдина дорога на Велику Землю: — дві тисячі кілометрів до найближчої залізниці. Протилежний берег ріки синів у далечині. Страшна загроза збитися й заблукати в тундрі, потім у лісотундрі, а далі в тайзі — звалилася з їх плечей. Тепер головне не відбитися від річки та зуміти переправитися через ті допливи, що впадали в Єнісей з незайманої тайґи.

Вже другий день ішли вони з порожніми рюкзаками. Минув тиждень, а вони ще не дійшли й до першого станка, що був усього на віддалі тридцятьох кілометрів від Дудінки. Але

хто зна, скільки кілометрів вони пройшли: може, й сто, може, й більше, може — й менше. Скільки кругів вони надали, зигзагів зробили. Але їх порожні торби і шлунки, їх голод і втома, їх подерте взуття свідчили про довгий, безконечно довгий шлях.

Баклан заявив, що далі не може йти і важко сів на стовбур поваленого вітром дерева.

Вовк глянув на товариша і тільки тепер помітив страшну мізерність його обличчя, запалі очі, висохлі щоки, темні круги під очима. Баклан скинув унти і показав свої пухлі ноги, натерті до крові плями на пальцях.

Вовк обмацав водянисто-пухлі Бакланові ноги й вирішив, що це цинга. Скинув із себе торбу, взяв казанок і приніс води з Єнісею. Обмив і освіжив Петрові ноги, закип'ятив води, напоїв його чаєм з ялинової глици — найліпший засіб, що його вживають на півночі проти цинги. Назбирав листків щавлю, ягід, голубиці, ба навіть над берегом знайшов порічок. Вони спочивали тут упродовж півдня, аж поки пішов дощ і завів різкий північний вітер. Вовк зрубав доброго костура Бакланові, вони рушили далі. Вони надіялися, що ось-ось визирнуть із-за дерев дерев'яні хатки станка (так називаються розташовані вздовж Єнісею виселки, що грають роллю станцій-пристаней). Ця надія живила й лякала їх разом.

— Я чую запах диму! — сказав Баклан. — Може, це з таєжних пожеж?

— Ні, мені пахне свіжопеченим хлібом і юшкою з риби!

За півгодини вони вже озирали з-за кущів будівлі. Це була в простий зруб збудована хата, за якою далі виднілася подібна до хати дерев'яна повітка. Ніякої загорожі, ані городу, ні курей не було видно. Кругом росла трава, якої не бачили втікачі вже два роки, звичайна трава з метлицею, дикими гвоздиками, білою конюшиною. У тундрі такого не побачиш. Йшов дощ, важкі хмари плазували майже по землі, згущуючи сутінки надвечір'я.

Утікачі лежали на пригорку, замаскувавшись в кущах, спостерігали й вагалися. Не піти до хати — значило вмирати з голоду в цих околицях. Піти в хату — потрапити в руки якогось здичавілого кержача, який за гроші передасть утікачів назад до табору. Думки двох друзів поділилися. Вовк хотів зразу йти до хати і добром, чи злом, полюбовно чи силою взяти собі все потрібне — харчі, одягу і зброю — і негайно йти далі.

Кержачи — це нащадки тих, що їх двісті літ тому засилали на кару до Сибіру. Баклан не вірив їм ще більше, ніж долганам. Правда, в них мусить бути серце людське. Але хіба людське — не буває звірячим? Уявити собі, що сотня втікачів перейде через його хату — він сам здохне з голоду, його об'їдять і обдеруть, а вуркаганські с'явки — ще й уб'ють. А лишиться живий, то НКВД доконає за те, що втікачам притулок і їжу дає. Мусить він видати втікача.

— А ми його зв'яжемо! — сказав Вовк.

— Ну, то ще хто кого!..

— Так, по-твоєму, нам тут здихати?

Дискусію припинив рух біля таєжної хижі. З берега йшов здоровий рудий кержак, зігнувшись під лантухом, мабуть, повним риби. В хаті видно було ще двох мужчин, як вони щось розглядали, очевидно, рибу в мішку.

— От що, — вирішив Баклан, — тепер вони сідають вечеряти. І, бачиш, з горілкою? Підлазьмо тихенько під вікна, добре розглянемося: хто, що і скільки, де стоїть їх мисливська зброя...

— І вдаримо!.. — закінчив Вовк. — Тепер ми не тікаємо, а наступаємо! І так аж до Красноярська...

— Не гарячися... Мені здається, отих двоє — гепеушники. Погляньмо но, чи нагани при них, чи ні.

Хлопці врізалися очима у вікна, ховаючися за стіною і косяками віконцець. Рибна юшка і свіжий хліб парували на столі. В окремій мисці рум'янилися засмажені куропатки.

Перед очима голодних втікачів цей стіл у парі мерехтів, був як райський міраж.

Два здорових вохривці брали ножами з миски масло і клали його товстим шаром на свіжий хліб і з тим їли юшку. Гвинтівки їхніх не було видно. Наганів, як здавалося Бакланові, при них теж не було.

ПЕРША «АТАКА»

Першим увійшов до кержачької хати Вовк і став біля порога спокійний і готовий абсолютно на все. Сказав байдуже: «Добрий вечір», а ліва рука його вже загорнула з кутка три рушніці. «Добрий вечір» сказав і Баклан, приймаючи до рук одну гвинтівку від Вовка.

Господиня ойкнула й подалася в куток за піч. Старий кержак і двоє вохривців підвелися на ноги... Долганський одяг на непроханих гостях не перешкодив пізнати в них в'язнів Норильягу.

— Руки вгору! — скомандував раптом Вовк, — і дві цівки рушниці простяглися від дверей до столу. Він помітив, що вохривці шукали пістолів, і тому вмить їх треба було обшукати, пістолі та папери перейшли у власність гостей.

— Сідайте, — сказав Баклан. — Ми вам не вороги, поки ви нас не зачіпаєте. Але хто з вас задумає погане — смерть на місці. Ми хочемо їсти. Нам потрібна зброя й одяг, але не ви.

Кержак — господар хати — отямився перший. Він заговорив, що всі люди є люди. І що треба вміти миритися. Баклан добре запам'ятав його, рудого з квадратним обличчям, з сіткою перехресних борозен і зморщок. Кержак усміхався, пробував жартом згладити дурну ситуацію і загадав хазяйці нагодувати втікачів. Він з вохривцями почекає в тому кутку, щоб одні одних не боялися. На столі в мисках з'явилася гаряча рибна юшка.

— Ти знаєш, що це значить після стількох днів голоду, — штовхнув мене Баклан. — Чи ти вже спиш?

Але я не спав, я слухав і Вовка й Баклана, і чорну пургу, що гула й верещала над Коларгоном. Я був із ними в думках уся їхню подорож, і тепер, як пишу ці рядки, то бачу їх, непогамовних, впертих, перед собою, зливаюся з ними всією душею. І тому мені здається, що я маю право в своїй пам'яті, в своїх оживлених фантазійною уявою спогадах — говорити їхнім іменем. Траплялося і мені варити наловлену в тундровому озері рибу, вбирати її чародійний запах, очима — золотавий блиск краплинок риб'ячого товщу. А тут же кержачка подала ще й свіжоспеченого хліба, і я вірю Вовкові, що то так йому, голодному, пахло, що в нього вперше за все життя закрутилася голова!

Отож, вони молотили хліб і юшку, ще й куріпку. Випили по чайній склянці горілки, що їй мали на столі вохривці. Рушниці стояли у них затиснуті в колінах. По вечері роззулися, дали господині сушити одяг, просили в неї нові онучі.

Баклан спитав вохривців, чого зажурилися і мовчать, як вовкулаки. Вовк жартував:

— Вони думають, що ми такі, як і вони, і в них зуб на зуб не попадає.

Але Баклан такої думки, що вохривці бояться найбільше самих себе. Нехай но котрийсь із них опісля «стукне» (донесе) в третій відділ — і шльопка за «смичку з врагами народу». (Між іншим, «третій відділ» головного управління таборів — це НКВД в НКВД. Він був грозою не тільки для в'язнів, але й для вільнонайманих. У таборі це була найвища і найстрашніша сила. Вохра підлягала безпосередньо третьому відділові.)

Вохривські хлопці мовчали. А всі разом курили запашний вохривський тютюн, синій дим ходив по хаті в чудному змішаному освітленні пасянки і негаснучого полярного вечора-ночі-дня. Господиня розпитувала втікачів про їх край, про рідню, а вони знехотя оповідали їй дещо про себе, про Дін і Дінець, про міста і села соняшної України.

Отуди вони й ідуть... А тепер вони хотіли тільки спати. За багато-багато днів один раз заснути в сухому, теплому, затишному.

Вовк уже дрімав, злігши на лаву. Баклан далі сидів з рушницею в колінах і вартував, частував вохривців їх таки тютюном, жартував з кумедним кержаком. Але, між іншим, детально розпитав господаря про відстань і дорогу до найближчого станка. Це було двадцять п'ять кілометрів, а дороги власне ніякої. Хіба човном, але проти течії Єнісею — труднувато. Виявилось далі, що всі станки аж до Туруханська і далі обсажені вохрою, ціль якої — перехоплювати втікачів табору.

Десь о третій годині Вовк змінив Баклана і вклав його спати, а zarazом скомандував спати і вохривцям. В хаті запанувала тиша.

А о сьомій ранку втікачі вже прокинулися. Повні рюкзаки їжі, нові чоботи, вохривська уніформа, бінокль, дві гвинтівки і два пістолі з набоями до них, свіжість у тілі і цінний досвід — це були трофеї їх першої «атаки».

КРІЗЬ СКЕЛЬЦЯ БІНОКЛЯ

Тепер почався їх збройний похід проти течії Єнісею, проти озброєних і насторожених станиць НКВД. Триста кілометрів від Дудінки до Ігарки були більш-менш спокійні. Вохривці ще

нічого про втікачів не знали, а кержаки й поселенці були майже нейтральні.

Але Ігарка! Це вже був не станок на одну чи кілька хат, а справжній форпост радянського соціалізму в Заполяр'ї. Багато українців згадуватимуть цю побудовану на українських кістках «столицю освоєння крайньої півночі» на Єнісеї. Тут тисячі ув'язнених невільників і рабів системи будують і обслуговують місто, тартаки, лісоекспортний порт. Тут такі сотні радянських установ, тут аж кишить уніформованими і таємними службовцями, стрільцями й агентами НКВД. Бо цілих три місяці навігаційного періоду в Ігаркському порту, гордовито й незалежно погойдуючися, хизуються англійські, бельгійські, французькі та інші чужоземні судна.

То найбільший у світовій історії рабовласник — НКВД — торгує з закордоном продуктами праці своїх рабів-дроворубів. Скрізь і всюди варта, конвой, невільники і знову — варта.

Баклан і Вовк ішли високими пагорбами, вкритими лісами довкола Ігарки і дивилися вниз на Заполярний порт водночас і заздро і з острахом. Я добре уявляю собі переживання цих двох молодих людей перед живою панорамою Ігарки. Уже пару років пізніше, саме в липні 1939 року, повертаючися напівлегально із Норільська на волю, я використав довшу зупинку пароплава і побіг дерев'яними помостами вулиць Ігарки на ті пагорби, щоб глянути очима цих двох моїх незабутніх друзів з бараку смертників на Коларгоні.

Передо мною майоріло справжнє давно не бачене людське селище, жовто-білі стоси пиляного і непиляного лісу, довжелезні каравани плотів, що повзли сюди згори по Єнісею з лісом, довгим та рівним, як свічка, з невідкличними в'язнями і охороною. Як добре тоді я зрозумів, що Баклана і Вовка з цієї нагорної дистанції тягло життя, яке текло тут повз Ігарку з темних глибин Сибіру в широкий білий світ! Як мусіли манити їх чужоземні прапори на кораблях, веселий перегук заморських матросів, принадно близька (рукою подати — і ти на англійському пароплаві) можливість вирватися з-під пресу неволі й смерті у вільний «несповитий» світ!

Ось Баклан розповідає мені цієї коларгонської ночі, як він дивився в бінокль на здорових, чистих і веселих англійців і французів: йому млоіло (він так і забожився, що «млоіло») під ложечкою.

— На, поглянь на наших і на їхніх...

Вовк брав у Баклана бінокля, вглядався і лаявся:

— Тоже банда! Жирують на нашій погибелі. Чи ти, будши в достатку, купив би того хліба, що його рвуть із рота голодуючого?

— А що їм до нашої біди? Купують за безцінь наш таборовий піт. Вони тільки торгівці.

Втікачі, хоч голодні, в Ігарку не зайшли, і, щоб не «влипнути», — без довшої зупинки подалися горбами-лісами на південь, на південь.

Живилися ягодами, випадково підстреленою куріпкою та іншою здобиччю, яка не зовсім так легко дається, як пишуть це в романах, і голод довго пищить та нудить у порожньому шлунку, поки прийде до нього здобич.

Одного дня, зближаючися до чергового станка, побачили вони, як білий пасажирський пароплав («Петровський» — було написано на ньому) зупинився проти станка, і з нього зійшло двоє в уніформі НКВД, з собакою на ремінці. На гудок пароплава їм назустріч вийшли з одної з трьох хат станка два вохривці. Голосна розмова вохривців долітала уривками до прикишканих у кущах утікачів. Вохривці розмовляли про втікачів Баклана і Вовка:

— Брешуть, без одежі і хліба в тайзі не виживуть... Прийдуть самі до хати як не тут, то на другому станку...

— ...в них зброя...

— Алеж нас буде більше на них двох.

Короткий гудок розкотився по безмежній тайзі, і пароплав почував лопатами коліс далі вгору, до Туруханська і Красноярська, розвозячи по станках підкріплення і наказ третього відділу доставити «нахабників» живих чи мертвих.

Рятуючися від поліційного собаки, Баклан і Вовк поточилися в непрохідний гліб таєжного моря, обійшли півколом станок і, не зважаючи на страшну втому та голод, пішли далі, відганяючися від хмаровиння комарів. А їм назустріч — ще й ще одна безпритульно собача ніч у сибірських джунглях.

На третім після Ігарки станку вони мали короткий бій з п'ятьма вохривцями. Справа була не проста — на них приготували пастку. Взявши собі за правило, для певности успіху, не оминати ворога і накривати його в його ж таки гнізді,

втікачі і на цей раз пішли в ту хату, де мешкала озброєна вохривська залога. Там застали вони тільки двох вохривців, які відразу здали зброю і ніби надто гостинно прийняли втікачів. На столі з'явилися сало, шинка, сардинки й горілка. Хоч така гостинність зразу ж насторожила Баклана і Вовка, але змучені вкрай і голодні, вони охоче випили по чайній склянці горілки і налягли на їжу. Однак відмовилися від дальших склянок, бо чекали якоїсь грізної несподіванки. За їхніми міркуваннями, на станку мусіло бути більше стрільців, і вони були вражені, коли в хаті застали тільки двох.

Один із присутніх вохривців уже пробував розговоритися куди хлопці втікають? Чортові в пельку. На Великій Землі, на Україні більше міліції і в'язниць, ніж тут на півночі. Чи не ліпше хлопцям здатися на милість тутешньої влади в Туруханську? Їх амнестують. Стрілець сам бачив у Туруханську отаких амнестованих утікачів, і їм дозволили «вільне поселення». Ще й родини викликали до себе. Чи хлопці мають удома жінок і дітей?

Баклан уважно вслухувався і спостерігав балакучого вохривця. Але Вовк урвав цю (за його висловом) «проповідь» заявою, що коли зараз хтонебудь знадвору нападе зі зброєю, то за підступство першими ляжуть оці двоє вохривців. По цих словах пішов у сні і замкнув двері.

ТАЙГА ГОРИТЬ

Тепер вони рішуче змінили свою тактику: тримали кожний новий станок якийсь час у незримій облозі, виявляючи численність і місце перебування вохривського персоналу. Старалися якомога, щоб обходилося без крові. Адже їм потрібна була не кров, а воля; не смерть — а запашне життя.

Однак воля і життя вимагали крові. І щодалі — тим більше. Бо коли Баклан і Вовк мусіли відвойовувати у вохривців одягу, взуття і харчі, до цього їх змушували ті ж таки вохривці. Втікачі скоро відчували, що НКВД переходить у контрнаступ. Наприклад, на одній переправі через якийсь невеличкий доплив Єнісею, саме тоді, як вони кінчали робити плота, гострозорий і обережний Баклан помітив, що одна молода ялинка хитається і рухається якимось зовсім особливо.

Хлопці вхопили свою зброю і — в гущавину. Їм услід прогрімліла ціла сальва пострілів. Випадкова куля навіть ранила Вовка в палець лівої руки. Призвичаєні до тайги, Баклан і Вовк швидко зорієнтувалися і скоро могли встановити, що мають діло з якими двадцятьма-тридцятьма вохривцями. Вибираючи й комбінуючи зручні позиції, вони почали справжнє полювання, беручи на приціл кожного необережного активного вохривця. Червоні околиці енкаведівських кашкетів у гущавині являли добру ціль. Баклан — колишній танкіст і відзначений нагородами снайпер — влучав без промаху, а Вовк, за його власним виразом, завжди «стріляв із серця» і теж рідко промахувався. Про це свідчили скрикування, а часом ойкання після їх нечастих, але завжди добре вицілених пострілів.

Раптом стало тихо в тайзі, як у домовині. Трудно було встановити, чи є ще хто з вохривців в околицях сумирної таєжної річки, чи нема вже нікого. Втікачі не ризикували йти до плота, що лишився непорушений на місці, аж поки не почало темніти. Вирішила справу ніч. Під її захистом відбулася Бакланова і Вовкова переправа. Під покровом ночі можна було йти далі, не боячися ворога. Але йти не давала сама ніч. Нічогісінько не було видно, як під землею, і на кожному кроці — перепона, як не дерево, то гілляка, то купа хмизу, то плетиво якихось кущів, повалених дерев... і потім, — куди ж, у якому напрямку ти рвешся, мандрівнику?

Обдёрши одягу і шкіру на тілі, знеможені — вони поставили свій намет біля якогось величезного поваленого дерева, на яке наткнулись у темряві ночі. Не розводячи вогню, не повечерявши — обоє заснули мертвим сном, нехтуючи варту, голод, комарів, людей, звірів і саму смерть.

Уранці коротка Бакланова розвідка виявила, що вони спали над самісіньким скелястим берегом Єнісею зовсім поблизу від великого станка, на яких два десятки хат. Безсумнівно було, що на втікачів чекає біля станка і в самому станку велика засідка, і що це саме тут, у трикутнику між Єнісеєм, його допливом і станком, втікачам улаштовано певну пастку. На березі — дещо нижче від станка Баклан побачив три чималих моторових човни, біля яких вартували три стрільці. На човнах видно було щось схоже на тяжкі кулемети. Не встиг Баклан допізти назад до Вовка, як пальнув недалеко

постріл. У ранковій тиші луна від пострілу перекотилася на Єнісею і відбилася на його скелястих тут берегах. Потім стало тихо і чути було тільки затихаючий тріск оленя чи якоїсь іншої звірини, що тікала від прочутого нещастя вглиб тайги.

Раптом, одночасно з різних боків, як під паличку диригента, пролунала хором скандована команда:

— Зда-вай-тєсь — то оста-нє-тєсь живі!..

І знову кільцем навколо з десяток поодиноких пострілів.

Вовк саме в цей час засипав гречану крупу в казанок, що висів над великим і веселим багаттям. Він ухопив рушницю і припав між лежачими стовбурами двох сосен. Баклан за одну коротку мить пережив недоречність Вовкового вогню і каші, безвихідність пастки, плян порятунку, запеклу жагу знищити ворога і простий тваринний страх і жах.

Тим часом Вовк уже притяг до себе торбину з набоями і вів перестрілку. Баклан приєднався до нього в прикритті між двох повалених бурєю дерев. Ворожі кулі вже дробили де-не-де кору на цих випадкових природних брустверах.

У цю безвихідну мить Вовк виявив надзвичайну ініціативу: витяг з кишені пляшечку з бензиною, облив нею свою зелену тілогрійку, кинув її в полум'я і одразу ж, як палаючий смолоскип, — на сухе гілля поваленої сосни, верхи якої звисали в повітрі на лісовій гущавині. Потім ухопив руками оберемок вогню з багаття і сипнув ним на ближчі густі ялини. Як навмисне, подихав з-за Єнісею свіжий вітер, і густий дим незабаром заслав і вогнище, і втікачів, і навколишні хащі. Вогонь тріщав і розростався лявіною, перед якою в паніці відступає і звір і людина.

Тайга горить!

Хто знає цей крик сибірської людини, оточеної морем вогню? Цей жах тварин, вовків і ведмедів, гнаних вогнедыхаючим смерчем, перед яким вовки скачуть у воду, забігають у людські оселі і горнуть до ніг людей, як домашні цуценята? Хто бачив сотні тисяч і мільйони квадратних кілометрів попелищ сибірської тайги?.. Хто знає, що в глибинах цих лісових океанів десятками років гуляє незнана лють, помста і стихійна розправа вогню над безсердечними джунглями північної Азії? Я лише здаля відчував ці планетарні пожежі, коли до нас у Норільлаг, на порожнини безкрайньої тундри приходила за тисячі кілометрів синя юга диму, затемняла

небо і біла в ніс гострим і приємним запахом паленої живиці і зотплілих старих пнів. І тоді ми всі говорили:

— Тайга горить!

І шкодували, що тундру не підпалиш ніяким чортом. Ось чому тепер, слухаючи під гул чорної пурги у коларгонському бараці смертників це місце з оповідань Вовка й Баклана, мене охопило якесь майже злочинне почуття дикої співрадості з ними.

... Під покровом диму втікачі одягли на себе найконечніше спорядження і відступили від вогню до берега, що був від них усього кроків за сорок-п'ятдесят. Виявилось, що тут якраз берег стрімкий, прямовисний, скелястий, метрів з десяток...

У шумах і трісках таєжної пожежі, а може, й пострілів, втікачі приготувалися до дуже небезпечного голокрутного спуску по скелях, з гвинтівками і страхом за плечима. Хлопцям здавалося, що ось-ось посиплються в їх спини кулі з човнів. Але дим від пожежі тайги вже впав сизою поволокою на узбережжя і води Єнісею. І хоч вони раз-у-раз опинялися на видноті, ніхто їх не помітив. Очі вартових, очевидно, прикувала сама пожежа.

Втікачі досить щільно наблизилися непоміченими до моторових човнів, і задалегідь розподіливши «цілі» без зайвого шуму позбивали всіх трьох вартових. Ще кілька хвилин — і вони вже були в човні. Інші два човни вони пустили за бистрою водою.

Баклан знав моторові човни, як свої п'ять пальців. Він сів за стерно, включив мотор і взяв курс навперехід проти течії по той бік широкого Єнісею. В цю хвилину вони помітили обстріл з берега — від станка: кулі ляпали по воді. Але свист їх глушився могутнім і, здавалося, радісним ревом мотора. Після того всього, що пережили вони взагалі, а зокрема за останніх пару годин — кулі з далекого обстрілу їх не зачіпали.

Мотор поривав човна проти течії, вперед, угору. І скоро з їх очей зник станок, стрімкий берег і люди на ньому. Тільки дим над пожежею тайги здіймався вгору то бурими, то синявими хмарами, та й той згодом зник за крутим поворотом ріки.

ТВЕРДИНЯ ВІДЧАЮ

Я добре запам'ятав цей острів на Єнісею. Скелястий, білокамінний, неприступний, із готично-шпилястими ялинами на горбі, — він мерехтів у моїй пам'яті середньовічним замком, що встав просто-прямовисно з води, і гордо озирає безкраї зелені хвилі тайги. Я бачив цей острів ще в липні 1936 року, коли баржі, на яких нас везли в Норильлаг на Таймир, пропливали повз нього на північ. Пам'ятаю, я заздрих самотній неприступності й незалежності цієї острівної скельки.

Тепер Баклан і Вовк оповідають мені про цей острів всілякі небилиці. Наприклад, вони запевняють мене, що острів більший у височінь, ніж у широчінь. Що як прилягти на його вершині вухом до землі, то чути як пісок шемрає на дні Єнісею, перекочуючися по дну вниз за водою. Що рідко хто може на той острів вилізти і що їх, — тобто Баклана і Вовка, ніколи ніякі війська НКВД там не взяли б, якби вони, — тобто Баклан і Вовк, мали досить набоїв і харчів, та могли жити без сну. Вони розповідають мені про те, як висадилися з човна на цей острів і як три дні й три ночі без перерви провадили запеклий вогненний бій, сповнюючи пострілами й розривами навколишні царини сибірського пралісу, так що все звірине населення тайги розбіглося на всі сторони світ-заочі.

А я лежу біля них на нарах і слухаю їх, приречених знову на смерть, як переживають вони ще й ще раз хвилини своєї недавньої сили, гордості й волі. Тоді віддаляються від мене всі демони мук, затихає біль зубів і навіть забитий у серце пекучий цвяшок передсмертної безвихідної нудьги — чудом і непомітно виходить із серця, без болю, без крові. Тоді відьомський галас чорної пурги, що хвилями своїми, мов мішками з піском, глухо й потужно гукає в стіни коларгонського барака смертників, перетворюється на дивний оркестровий супровід до цього сну, до цього надзвичайного видива свободи й боротьби двох людей проти природи, проти війська, проти безсовісного суспільства й цілого світу.

Ні, я ніколи-ніколи, дорогий читачу, не зможу передати того стану моєї душі, коли просте живе слово іншої — хороброї душі (саме тільки слово) мертвого робило живим,

роздавленого — переможним, нещасного — щасливим, раба — героєм...

...Але що, власне, сталося з утікачами, коли вони, залишаючи все далі й далі позад себе палаючу тайгу, радісно йшли моторівкою вгору по Єнісею зі швидкістю двадцять кілометрів на годину?

А от що.

Поперше, вони за чуба собі вхопилися, коли за якусь годину помітили відсутність у їхньому човні потрібного запасу бензини. Чом було не захопити з двох інших човнів дві каністри з бензиною? Чи були вони тоді справді так перелякані, що не могли подумати, що станеться з ними за кілька годин? Тепер вони можуть летіти супроти хвиль і течії Єнісею тільки якісь ще... півтори години. Прокляття на таку необачність.

Подруге, незабаром утікачі забули про свій клопіт з бензиною, бо насунулося інше, і то аж ніяк не сподіване лихо. Зненацька з-над тайги шулікою прошумів над ними літак, вилискуючи над самою головою двома човниками. Гідролітак зробив над утікачами два кола і подався назад на південь. Втікачі бачили навіть пілота і спостерігача, що оглядав їх у бінокль.

Справа була ясна. Очевидно, літака викликала по радіо та енкаведівська частина, від якої вони тількищо врятувалися пожежею тайги і моторовим човном. Тепер, крім піхоти і річної фльоти, проти них кинули ще й радіо та авіацію.

— Цей літак закинув нам петлю на шию, — сказав Баклан. — Думай, Федю, що робити.

Але Вовк тільки плюнув у ріку і пустив багатопереховий матюк. Баклан пропонував плисти до останнього грама бензини і пристати до протилежного (лівого за течією) берега та йти далі тайгою. Вовк заперечував: будуть засідки — раз, і шкода такого човна — два. Якби де роздобути пального...

Вечоріло. Втікачі якраз минули острів-скелю і поспішали коштом останніх літрів бензини захопити простір, скоротити шлях до Красноярська. Баклан рахував: літр бензини — то майже день пішки в умовах тайги.

Раптом вгорі по течії, на воді, і то недалеко від утікачів, з'явилося кілька моторових човнів, виповнених стрільцями в кашкетах з червоними околицями. Ціла фльотилія сунула

надзвичайно швидко просто на втікачів, при чому два човни поспішали попід обидва береги Єнісею, намагаючися ніби відрізати їхній човен від берегів. Пролунали перші постріли.

Баклан круто повернув стерно і вони кинулися у відступ. Але тут мотор характерно заперхався — виходила остання бензина. Швидкість руху човна зразу опала.

— Керуй на острів! — крикнув Вовк, — до берега вже не встигнемо... — і кинувся до станкового кулемета, що був установлений на кермі човна з готовою кулеметною стрічкою в заряді. На щастя він ще з армії знав кулемет не гірше, ніж Баклан мотор. Вовк узяв погоню під прямий кулеметний обстріл і тим відразу осадив напасників. Тим часом Баклан керував попід острів, шукаючи за ним прикриття від куль, що з них деякі вже потрапляли в борт човна. Зайшовши поза острів, втікачі причалили до скелі і, захопивши рушниці, набої і торбинки з хлібом, подерлися по скелях угору. В біді деякі люди стають надзвичайно спритними. Баклан же і Вовк узагалі були цупкі й пружисті натури. Вони швидко добралися на верх скелі і побачили, що площа острова до смішного мала. Тим краще для оборони. Вони залягли в каміннях під ялинами — один з нижньої (за течією) сторони, а другий — з верхньої. Вовк просто плакав за кулеметом, якого не було ні часу, ні змоги тягти на острів.

Почалася перестрілка. Залоги з частини човнів висадилися на берег, два човни трималися на віддалі нижче острова, а два — вище нього. Втікачі стріляли ошадно. Напасники — дуже рясно, очевидно, бажаючи приголомшити і зломити дух нечисленного, але страшного противника.

Скоро стемніло. Стрілянина вщухла і нічна тиша хижо найжачилася навколо обложеного острівця. Зрідка на березі перегукувалися вохривці, часом то вгорі, то внизу рікою одзивалися сирени сторожових човнів, пролунав одиночний постріл — і знову тихо. На обох берегах у глибині лісу за стіною дерев ясніли багаття. Напасники ховалися від снайперських куль Баклана і від «сердечних привітів» Вовка.

Але даремно. Втікачі шкодували набоїв. Вони наїжено вглядалися в п'їтму, зрідка прорізувану ракетами, ждали нападу, а також і нагоди якогось спасенного щастя. Та якраз на цьому острові щастя покинуло їх.

Вони не спали обоє всю ніч. Боялися атаки. Ранесенько, ледве почало світати, засвістіли над їхніми головами перші кулі — і вже цілий день втікачі не могли підняти голови понад свої імпровізовані кам'яні гнізда. Під вечір Вовк хотів води, але про неї не можна було й мріяти. Уже як упала друга ніч — він поліз із скелі до води і, не зважаючи на ракети та рясний обстріл з берега, напився з Єнісею, пригоршнями хапаючи холодну воду. Набрати з собою води не було в що, пляшки їхні zostалися в човні. Напитися раз на добу коштувало Вовкові легкої рани в литку. Бакланові він приніс води, намочивши хустку, яку той зразу ж висмоктав як цитрину. Безнадія, жага, голод, безсоння і втома від непослабної і безперервної напруги налягли на відважних друзів страшною мукою. Другої ночі їм кричали з берега, щоб здалися. Обіцяли амнестію. Сам Берія нібито прислав їм амнестію — за їхнє героїство, кричав хтось з берега в рупор. Здатися однаково треба — тікати нікуди.

У відповідь Вовк вистрілив — і рупор замовк. Третій день — не вщухала перестрілка. Пролетів літак і обстріляв острівець з кулемета, але втікачів рятувало каміння і ялини. В цей день Баклан і Вовк уже не мали й крихти в роті, бо останню хлібину, що встигли взяти її з човна, не могли розтягти на довше, ніж на два дні. Третю ніч вони вирішили спати, але по черзі. Перша черга спати була Бакланова.

Вовк лежав, упершись грудьми в каміння, підборіддям у корінь ялини. Сконею схилявся на стовбур ялини. Він був безмежно втомлений. В очах засвічувалися ракети навіть тоді, коли їх ніхто не пускав. А Єнісей плюскотів монотонно об скелі, ялини шуміли неясним лагідним шумом, і комарі дзвеніли наче десь далеко за тисячі кілометрів, і наче це були дзвони з його села, а він слухає їх, лежачи в повітці на сіні, і думає, що завтра неділя чи якесь свято, бо що ж це справді казала сьогодні йому його жінка Даша, і потім дволітня донечка прийшла з вінком квітів і одягла той вінок на його складені руки.

Єнісей похмуро буркотів, сплескуючи хвилею, що ненароком, бува, підійметься і перекотиться баранцем. Ялина ж шуміла мирно і вливала по стовбуру цей мир у смертельно перевтомленого відчаєм і безсонням і всім на світі Вовка. А Баклан спав своєю законною чергою.

В цей час від обох берегів і згори та знизу Єнісею безшумно на веслах до острова посунулися човни, переповнені вохривцями. Це була атака на сонних. На твердиню відчаю.

НА «ЗИМОВИЙ КУРОРТ»

Чи варто нам, дорогий читачу, смакувати, як найняті вохривці та «червоні околиці», мов нічні лякливі злодії, прокралися на самісіньку вершину острова саме тоді, коли два наші герої мертво спали на моховій підстилці під холодним осіннім небом Сибіру?

Баклан і Вовк за два з половиною місяця походу з тундри крізь тайгу, мабуть, заробили собі бодай одну ніч міцного козацького сну. Інша справа, що життя і мачуха-доля ні за що не хотіли видати їм їхнього чесного заробітку навіть у тумить, коли втікачі не тільки боротись, а й животіти без того заробленого сну не могли.

Чи варто нам говорити й про тих, інших, зовсім інших людей, що їхніми руками НКВД хотіло вловити Баклана й Вовка? Вони нам добре відомі. Може, більша частина з них були звичайні люди, яких влада, злидні й власна людська слабкість змусили бути людоловами. А друга частина — звичайні хорти, які дуже сміливо женуть обстріляного зайця і злісно хапають його за потилицю зубами, тоді як перед диким вепром або й борсуком вони лякливо сунуться задки і скавулять від жаху.

Отож, ті самі хорти, що за хвилину перед тим з німим жахом перед Бакланом і Вовком лізли поміж камінням на скелю, як тільки впали на сонних друзів і вперше відчули їх безпомічними в своїх руках — з дурною злістю товкли їх обличчя, груди, ноги, ніби пльотуючи, що не їхня сила розтовкти також душі запеклих.

А проте, їм був наказ доставити двох «тигрів» живцем...

Федір Вовк, який, заснувши на варті, прокинувся вже в залізних наручниках і ножниках, не міг глянути на сліпуче світло вохривського ліхтаря, ані в очі свого теж закованого побратима: його давив не так страх, як сором і досада.

Як хотів би він, щоб йому в цю мить розчавили голову

каменем, коли вже не сила його струснути напасників із цього острова в воду.

На світанку чотири моторових човни підходили до Туруханська. Тут Баклана і Вовка витягли з днища човна, зняли з них шнури й ножники, залишивши в кайданах самі руки. Берег був безлюдний. На зелених горбках, від яких поступалася назад перед людиною тайга, було видно чимале дерев'яне село — окружний центр, якому підлягали тисячокілометрові простори Єнісейської тайги. Було хмарно й холодно, як і належить бути тут у перших числах вересня. Здавалося, от-от впаде перший сніг. Хлопці лишали позаду літо, а з ним і нездійснену свою волю. Попереду (вони були певні) їх чекали торттури, допити, вимоги видати однодумців — і тих, хто лишився в Норільську на Таймирі, і тих — хто мав би їх чекати до себе на Україну, і тих, яких вони, на жаль, не мали ніколи.

Яке ж було їхнє здивування, коли в кабінеті окружного НКВД сам начальник з кількома своїми співробітниками зустрів їх дружнім товариським привітом, сам розкував їхні руки і почастивав тут таки добрим сніданком. Паюсна ікра, свинина, засмажені кури, коштовний коньяк і звичайна горілка — «риковка», яблука і навіть помаранчі (доставлені на літаку)... їх просили (просто таки сердечно просили) почувати себе як вдома, їсти й пити, чокалися до їх непригублених чарок.

Начальник мав підробно-святочний настрій, перший міцно випив, багато говорив:

— Ми — більшовики — героїв шануємо і любимо! Папанін, Леваневський — у нас королі. Скажеш — не так, Вовче? Дай твою руку! Таких героїв, як ти, мало на світі.

— Не прийдеться до пари, — похмуро відповів Вовк, показуючи свою чорну, всю в подряпинах і кривавих струпах руку.

— А чому? Що брудна? Пльовать, я теж із робочих...

— Та от, як хочеш, — сам бачиш, що не до пари...

Куца й товстопала, але біла пухка рука начальника дійсно являла різкий контраст до довгих кістлявих загорілих пальців Вовка.

Втікачі були вкрай збентежені гостинністю і боялися її. Однак начальник і діяв так, як говорив. Він не посадив

утікачів навіть до місцевої каталажки. Він говорив, що зима вже на носі — і бойові операції скінчено. Ніхто тепер нікуди не захоче йти, ані тікати. До Красноярська — ще тисячі кілометрів. Він дає хлопцям заслужений відпочинок, як належить сміливим і дужим героям. Нехай Туруханськ буде для них осінньо-зимовим курортом.

Так наші хлопці опинилися під теплою стріхою приватних людських мешкань — уперше за довгі-довгі роки тваринного життя радянського каторжника. Баклан жив у старшої жінки, що кілька років тому приїхала сюди з молодою дочкою до свого чоловіка, який відбував десь тут кару — і, не відбувши, — помер. А Вовк потрапив під опіку ще молодій бездітній вдовиці. Обидва хлопці скоро звиклися з своїми господарями, взялися за роботу, заготовляли на зиму дрова, викопали в городі картоплю, викосили й прибрали отаву на сіно, ремонтували дах на хаті.

Єдиний їх обов'язок перед НКВД полягав у щоденній ранковій явці до секретаря НКВД «на розписку», тобто своїм підписом засвідчувати свою приявність у Туруханську. Поза тим вони були вільні і не помічали навіть, щоб за ними хто стежив.

Баклан не любить оповідати про цей період своїх пригод. Може, він полюбив молоду дочку своєї господині. Це було б його — нежонатого хлопця — святе право. Хто довгими роками жив у грубій, безсердечній обстановці тюрми, хто не пам'ятає вже ані м'якої постелі, ані затишної хати, хто щодня стоїть перед дурною порожнечою смерті — для того жінка взагалі — це світ ясний, гарячий і животворящий, як сонце...

Може, в Баклана починалася така небезпечна любов. А може, він карається думкою: чом не тікали вони далі на південь. Навіщо так і повірили, що проти зими — це неможливо?.. Для слабодухого — все неможливе. Алеж вони переборили і тундру, і лісотундру, і тайгу, і вохру, і тисячу кілометрів бур і непогод.

Так що ж, коли Вовк прив'язався до спідниці своєї молодой господині-вдови, потонувши в теплі її ласки. А Баклан без Вовка — як голова без ніг.

Вовк був просто грішна душа. Він свято вірив, що колись таки повернеться додому на Україну, до жінки, і що вона йому все простить.

Баклан помітив, що Вовкова господиня майже щодня ходить до одної хати, де, на його думку, має явку з слідчим НКВД. Він сказав про це Вовкові. Той уночі притиснув зрадницю якомось особливо щиро — і вона призналася йому, що мусіла всі Вовкові оповідання переказувати уповноваженому НКВД.

Що могло бути далі з усього цього?

Зайве питання, бо того ж дня останній пароплав із Красноярська на Таймир зупинився біля Туруханська. І Баклана та Вовка з закованими руками повели до берега, потім на трап, потім у глибокий трюм, де була обкована залізом пароплавна камера-тюрма. Вони поїхали назад, цього разу на Таймирський «зимовий курорт».

НЕЗАСЛУЖЕНА ДОЛЯ

Є таке правило для «віддалених таборів ГУЛагу НКВД»: кожен спійманий утікач повинен бути повернений живцем назад до того самого табору, з якого втік. Мета цього — довести наочно в'язням, що від НКВД втекти не можна.

— В СРСР і від СРСР не втечеш! — таке гасло вбивається кожному в голову, в нерви, в серце, в душу, щоб зломити можливий опір в'язня ще в зародку, щоб нікого не живила надія і спокуса спротиву.

Алеж Баклан і Вовк не тікали. Вони наступали. Їх оригінальність була якраз у тому, що вони «тікали» методом наступу. На це здатні тільки люди сильної волі, безумної відваги, надзвичайного сприту і великої внутрішньої власної гідності. Ці прикмети якоюсь мірою були й у наших двох героїв. Тим гірше для них! Бо таких сильних і видатних не сміє бути в країні рівнорядних рабів. Їх мусіли ввіймати хоч би там що, хоч би ціною жертви цілих полків НКВД. Їх мусіли повернути назад до Норільлагу на Таймир і вже тут показати, щоб престиж нездоланності НКВД був відновлений в очах таборовиків, і щоб не було іншим охоти наслідувати приклад видатних.

Отже, наші втікачі були кінець-кінцем подолані, зв'язані і приставлені на Таймир останнім пароплавом, і то саме тоді, як тут відбувалися засекречені масові розстріли порядком

звичайного десяткування за наказом із Кремлю. Баклан і Вовк потрапили під гарячу руку. Їх, звісно, тут обідами й напоями не частували, як то хитро робив начальник НКВД у Туруханську, їх звичайнісіньким способом били, допитували, вимагали від них імен ближчих товаришів у таборі і на волі, їм просто мстили за їхню внутрішню силу і, нарешті, кинули, спершу Баклана, а потім і Вовка (в норільському штрафізоляторі їх тримали суворо відокремлено один від одного) на Коларгон — у барак смертників, цей барак, що самотньо маячив у пустельній тундрі за вісімнадцять кілометрів від Норільська. Ми оповідали про нього в перших двох розділах, саме тоді, коли зустрілися тут два побратими і коли вони почали свої такі до болю свіжі спогади.

Не знаю, як довго тривала їх оповідь й о котрій годині ночі вони її закінчили, але весь час, поки я слухав їх, моя душа летіла орлом у небесних високостях долі, сили й гідності людини. Тепер же, коли вони замовкли і по-козацьки швидко заснули, я остався насамоті, хоч і щільно побіч них, віч-на-віч з своїм безсонням, із страшним холодом, з грімкими ударами-свистами чорної пурги, що трясла бараком, — тепер у мою душу проліз мороз відчаю, а зуб, про якого я забув під час оповідання, занів знову нелюдським божевільним болем.

Я схопився, одягнув на себе всю теплу одежу, яку тільки мав, і притулився ниючою щелепою крізь комір кожушка до стовпа у хрестовинні нар. Було темно, було самотньо, було безнадійно в цій коробці, що дриготіла на хвилях чорного гурагану. З нижніх і верхніх поверхів нар, завалених лахміттям і людськими тілами, раз-у-раз глухо лунали якісь незрозумілі вигуки, окремі слова і просто зідхання, а часом сміх. Таборовики спали.

Але хто знає сон в'язня-смертника? Хто знає, що коли закриваються його фізичні очі, тоді якраз розкривається внутрішній зір обтяженого передчуттями підсвідомого людини? Яка безодня буття і небуття розвертається тоді перед цим унутрішнім зором! Як фантастично і примхливо обертається все навпаки! Показує виворіт і лице життя в страшній фатальній єдності долі!.. Тоді прекрасні діви, чудові небачені квіти, милі й немилі дитинчата, пишні балі в розкішних залах у мільйонах барв і в каскадах неможливої музики й співів ідуть гармонійно-дисгармонійним потоком

крізь душу сонного, щоб провістити йому загадкову, невідхильну смерть. І тоді раптом зривається із завісів весь світ і починає падати неймовірним нависним лютим предметним дощем: і милі обличчя рідних поруч із щетинястими мордами чортів, баранів, масок в старомодних капелюхах і окулярах, образ милої дівчини, паща хрокаючої свині, закуток рідного садка з дитинства, бритва, лом, що довбав ним камінь на роботі, люди в червоних околицях і лямпасах, обличчя давніх вірних друзів, цівка рушниць і блискавка далекої грозовиці, і квіти поруч із переповненою парашею — все зірвалось і єдиним потоком летить крізь приспану і в сні пробуджену уяву в шаленім відьомським темпі навскіс, навскіс, навскіс...

... Чому навскіс? І чому — дощем?..

Ні, ліпше не знати снів приречених. І як добре, що я ось уже цілий місяць не сплю.

Але ось вони біля мене, мої друзі — Баклан і Вовк, вони не стогнуть. Вони не дали закрутити себе у відьомський шабаш реального і надреального. Вони живуть попри все ще своїм власним ритмом. Живуть... Їх теж поведуть на смерть. Прийде черга... Ухвала вже послана через радіо до Москви на затвердження вироку смерті, а там ці вирокі штампують механічно. Отже й вони, сміливі та непокірні, підуть на смерть, не заслужену ними, бо вони зробили все для оборони життя. На смерть іде кожний по-своєму... Як вони підуть? Дурне питання. Однаково ніхто-ніхто не знає, як на Таймирі, в якомусь невідомому Норільлагу герой чи боягуз іде на смерть. Тут героїзм підло крадеться, лякливо приховується від людського ока. Героїзм теж розстрілюється. І саме це (поруч з тим дивацьким жалем, що твої кістки ляжуть у чужу далеку мерзлу землю, а не в свою теплу рідну) — це мене, поруч із зубом, в цю хвилину найбільше мучить. Бо не тільки цим виключним хлопцям, а навіть такій звичайній людині, як я, чомусь тепер здається, що не страшно було б умерти дома, наприклад, на великій залюдненій площі в Харкові, щоб це і бачили, і знали за що, коли, і, головне, як помер.

Баклан і Вовк... Як вони швидко заснули!.. В темряві примощуюся біля їхніх ніг, надзвичайних ніг, що подолали коло тисячі кілометрів тундри і тайги... Я думаю, що будуть робити побратими тепер, наприклад, завтра, коли кожної

хвилини можеш сподіватися, що прийдуть, скомандують тобі сухо: «Давай с вещами!» і поведуть у безлюдну тундру на страту.

АКТОВАНІ ДНІ

Так з вільних героїв Баклан і Вовк стали знову звичайними зеками. Слово «зека» на волі в Україні і по всьому СРСР мало кому відоме, а за кордонами СРСР його зовсім не знають. Тим часом якийсь мільйон службово-військового персоналу НКВД і його ГУЛагу (Головне управління лагерів), а також десятки мільйонів в'язнів і засланців соціалізму вживають це слово замість слів: людина, громадянин, товариш, добродій, пан і т. д. Усі ці терміни у багатомільйонній системі НКВД заміняє слово «зека», що значить — «заключённый» (в'язень). Але українці-в'язні заполярних таборів залюбки тлумачили це дурнувате скорочення як «заполярний козак». Слову «зека» в системі ГУЛагу протистоїть слово «вільнонайманий» — скорочено «веен». «Вн» і «зк» — дві фундаментальні категорії, дві класи населення (із них 95% зк і 5% вн), що посідали коло 40% території СРСР і що має це схоже на опудало ім'я ГУЛаг, який є буквально найбільшим рабовласником в історії світу. Ця держава давно чекає на свого історика й географа, на свого Колюмба, який відкрив би шостий материк світу — материк радянського соціалізму.

Але наша мова тільки про одну із маленьких «фаланг» цієї гулагівсько-соціалістичної країни — про наш незабутній Коларгон. Власне, Баклан і Вовк, як і всі коларгонці, були не звичайні зеки, а спеціально призначені «в расход» (на розстріл). Але, як принаймні здавалося, ця обставина занадто не турбувала цих двох. Вони, правда, трималися собі в парі, окремо від інших, і, на відміну від урок (кримінальників-рецидивістів), не любили при всіх оповідати про свою втечу і пригоди. Більше того, вони поринули в зека-будні, як то робили тільки найбільше слухняні пристосованці. Це все помітно зменшило на початку сильно збуджений інтерес до них інших.

Тим часом цілий тиждень бушувала чорна пурга, тобто густий снігопад з гураганом на яких сорок метрів на секунду.

Людина в чорній пурзі почуває себе так, неначе її кинуть у каламутний водоспадний потік: її збиває з ніг і котить по землі вітром, як листок зім'ятого паперу, вона зразу губиться і втрачає в шаленій мутно-сірій суцільній каламуті всяку орієнтацію. Людина, яка необережно відійде від бараку чи намету тільки на два кроки, нічого не бачить і не чує та зникає без вісті: аж уже на весні знаходять її замерзлий труп.

З барака виходили тільки за найконечнішим: по окріп уранці, по «баланду» опівдні (хоч справжнього дня взимку на Таймирі нема) і по окріп або «баланду» ввечері. (За зеківським визначенням, «баланда» — це юшка із крупів, в якій крупинка крупинку доганяє і догнати не може.) Виходити вільно було також до вітру — в такий собі зі снігу «кльозет» поблизу барака. Про вихід на роботу ніхто з начальства не заікався.

— Сьогодні робочий день актується! — вигукував хтось в бараці. Радісна знаменна фраза. Це значить, що день через кепську погоду не робочий і списується актом. Це значить, що ніхто не піде на мороз і вітер відморозувати руки, ноги, носа, вуха, щоки. Що не треба йти під кручі довбати, плінтувати і стапелювати вапняковий камінь, або йти за п'ять кілометрів на вузькоколіюку «віяти сніг» (як називали в нас снігоочисні роботи), або ж копати в мерзлоті кювети для майбутньої вузькоколіюної вітки на Коларгон. Ось тільки дуже шкода, що в бараку пресобачий холод, а то можна було б забратися на нари і мати блаженний спокій. Шкода також, що пурга занадто сильна; що барак дрижить і лякає тим, що от-от перекинеться; що болять зуби; що страшенно хочеться їсти; що ние серце від раптових змін атмосферичного тиску. «Сердечники» майже всі корчаться, і, здається, що під очима в них надуваються мішки. Шкода, що цинга викликає в усьому тілі неміч і болісну в'ялість, що нема світла і нічого читати; що вуркагани (рецидивісти-кримінальники) страшенно галасують і нервують раз-у-раз назриваючою різаниною чи просто бійкою. Шкода, що нема вістки з дому, що висить розстріл над головою, і що всі такі нервові й непотішні один для одного. Шкода...

Але як приємно, що все таки ти сидиш у якомусь затишку і що не чути вохривського «давай-давай!» Все ж таки актовані дні — для зека ніби свято.

Тим більше незрозуміло, чому Вовк і Баклан як найнялися:

кожного дня позачергово носять з кухні бачки з баландою і навіть, як стало трудно з водою, заповзялися доставляти воду (а це найтрудніша річ, бо вода вимерзає на три чверті в бочці по дорозі з озера до барака, а потім треба вибивати той лід на морозі). Навіщо їм мерзнути без потреби і ризикувати збитися й бути похованим під снігом? Чи вони — ушавлені герої Норільлагу — думають цим заслужити милість і ласку в начальства? А чи це — від нудьги?.. Ні те, ні друге, а, мабуть, підготовляють вони нову спробу втечі звідсіля, від наготованої їм смерті... Це ж не жарт в таку пургу витикатися надвір: за два кроки вже не видно людини і не чути її крику. Торік один зека вийшов у таку пургу до виходку, а найшли його вже аж на весні, в десяти метрах від намету, в купі талого снігу.

Десь приблизно на сьомий день пурга почала стихати, і вранці скомандували на роботу: «Давай-давай! Давай скорей!» Комендант проходив поміж рядами нар і штовханцями прискорював одягання й вихід. «Давай в ряди!» Тих, хто відмовлявся від роботи, посилаючися на хворобу, на відморожені пальці, або на порвані вщент валянки, вохривські стрільці забирали в «собачу будку» — карцер, про який ми згадували на початку цих спогадів. Один хлопець, що не мав цілого взуття, але зате мав опухлі від цинги ноги, заявив, що не піде на роботу, коли йому не злягодять валянок. Тоді старший вохривець наскочив шулікою на «откажчика» і напівголого за ногу метнув із нар униз, потім через розчинену браму барака кинув його, як обдерте козеня, на сніг. Слідом полетіла драна одяга й валянки, на яких, замість підошви, видно було пришитий рукав від старої ватяної тілогрійки. Рукав рябів віхтями скубаної вати. Два вохривці тумакми прискорювали одягання «откажчика». Той сяк-так накинув на себе одягу, але відмовився ставати в лаву вишикуваних на роботу перед бароком зеків. Тоді старший вохривець притягнув сам волокушу (рід примітивних саней, що вживаються в тундрі взимку і влітку. Це два загнутих полозком дрючки, що на зігнутих кінцях збиваються двома планками).

Стального (таке було таборове прізвисько «откажчика» від роботи) прив'язали плечима до волокуші, очима до неба; два зеки з наказу вохривця взяли волокушу за рівні кінці і рушили вперед. Стальний волочився спиною й ногами по

снігу. За ними слідом пішла вся наша колона. Попереду й позаду — озброєні вохривці.

Це було схоже на якийсь ритуальний похорон.

Ми йшли «гусаком», пробиваючи стежку в глибокому снігу. Були всі у флянелювих масках з вирізами для очей і рота. Як звичайно, після пурги вдарив міцний мороз. Пурга і мороз діють у тундрі в чіткій нерозривній зміні. За п'ять кілометрів ми зупинилися. Тут десь під снігом були рейки вузькоколійки, яку ми будували влітку. Тепер пурга замела її снігом, спресованим до ступня льоду. Ломами, кайлами, сокирами, пилками й лопатами здимали сніг, добре знаючи, що не сьогодні-завтра пурга зарівняє нашу роботу і застеле колію рівні з накиданою нами «бровкою» снігу. В деяких місцях снігові намети були такі глибокі, що ми викидали сніг на шість-сім метрів висоти. Викидали кількома «перекидками» — тобто з тераси на терасу, які ми робили в стінах снігового каналу. В деяких місцях канал сягав понад шість метрів, тоді його накривали зверху довгим лісом і щитами, — утворювався тунель. Це була сізіфова робота — безглузда й даремна, бо на тунель від Норільлагу до Дудінки однаково не вистачило б лісу. А, з другого боку, досить було пари годин звичайної пурги (не говорячи вже про чорну пургу), щоб глибокий сніговий канал зрівнявся із сніговим полотном тундри. Але завдані з Кремлю темпи будівництва стратегічно-важливого Норільського мідно-нікелевого комбінату та видобутку плятини вимагали перевозок з Дудінського порту чи принаймні праці над перевозками.

А сніг на вузькоколіїці струмував із підгір'я в сніжне безмежжя тундри; облизував зміями голі ноги Стального, вже білі від морозу. Ці білі приморожені місця на ногах повільно сунулися далі й далі. Чорне кучеряве волосся Стального злегка ворушилося під вітром. У нього вже побіліли від морозу щоки, підборіддя, ніс і лоб — тільки очі ще світилися вогниками. Так Стальний протестував проти того, що при такому морозі з вітром начальство не списує актом, не скасовує робочого дня. Але вохривський стрілець на протести Стального сказав, що поки йому не пришлють розпорядження — він не зніме бригаду з роботи. Він не знає скільки тепер ступенів морозу, ані секундметрів вітру. Він не метеорологічна станція. На те є спеціальні люди, що стежать за тим.

Стальний дивився в далечинь тундри, наче звідтіля когось чекав для рятунку. Тоді Чума й інші урки (рецидивісти) оточили Стального й ближчого вохривця і почали кричати:

— Стрілок, стрілочок! Так пропадає ж людина! Ми тут всі замерзнемо. — Але той зустрів їх цівкою рушниці і грізно клацнув її замком.

— Розходьтєся всі до роботи! Не поведу в барак. — Але ніхто не розходився, навпаки, зібралися до ще більшої купи. Мороз дужчав. Було ясно, що такий день належитья «актувати».

До групи протестантів і Стального пристав і Вовк, підняв на руки Стального, встромив його мерзлі ноги в наставлені штани і валянки. Нарешті вохривець здався. За хвилину ми йшли до барака на Коларгоні. Уявіть собі, що ні того, ні наступних днів Стальний навіть не кашляв і сміявся як то він здорово «надув» вохривців...

Отже, ми рубали, пиляли, копали, віяли сніг і мерзли. Мороз був коло 35°, і це ще не було страшно. За інструкціями, день актується біля 40 ступенів морозу (точні цифри забулися). Страшив вітерець. Він кріпшав з хвилини на хвилину, жалячи крізь кожушок, і тіло двигтіло, як сухий безкровний осінній лист.

Маски від пари вкривалися зсередини кригою, щоки мерзли й біліли. Те ж саме робилося з пальцями рук і ніг. У такі хвилини не дрімай. Ворушись, танцюй, скидай скрижанілу маску, бо примерзне до обличчя. Дехто тре снігом побілілі щоки. Але це дурне, бо шкіра злазить і лице стає суцільною раною.

Я довго тримаюся при собі. Але ось однієї миті відчуваю, що кожен мій найменший порух ранить мене несамовитим залом холоду. Це була якась найвища точка боротьби з замерзанням. Болюча, страшна... Я реально відчув, що так замерзає кров і серце і що я на волосину від смерті. Це була мить тваринного жаху, паніки, піднесених до ступеня чіткої свідомости. Погляд метается навкруги, чи не видно де хати, вогню, і бачить навколо лише мертву біло-синю безмежну пустелю небуття. Тундра холодно-байдуже дивилась на мене своїм крижано-скляним оком. Потім цей страхітливий міраж зник, мені стало на мить байдуже, сонно. Поточуюся кудись

униз і спираюся на стінку снігового каналу, затуливши обличчя від вітру кривою лопатою. Спати, спать...

Раптом чую, що мене хтось ухопив за голову:

— Нахилися! Ти — білий!

Я впізнав голос Баклана. Він енергійно почав згинати й розгинати моє тіло: до колін — угору. До колін — угору.

Я сам намагаюся бити поклони. Тоді кров приходить до лица, я чую, як оживають мої щоки і ніс, і навіть китяхи криги на віях осипаються як іней з гілки під теплим сонцем. Далі він учить якими рухами найлегше розігріти в один раз руки, ноги й обличчя. Це якийсь чудернацький балет. Тут з'являється Вовк і кидається обох бороти, складає на купу і давить зверху. Ми сміємося і нам дійсно стає на якусь мить тепло.

ОДНІ ВИБРАЛИ СМЕРТЬ, ІНШІ — СВОБОДУ

Отже, через мороз і впертого Стального на Коларгоні був списаний актом ще один робочий день. Це була для нас ціла перемога. Але зате за таких морозних днів у Норільську бездоганно працює радіо. І ми думаємо: чиє з наших імен сьогодні кинуте етером з Москви в Норільськ із затвердженням вироком?

В бараці було п'ятеро таких, що не захотіли про це думати. Думати й ждати призначеної смерті та ще й за те чекання працювати (тебе ж харчують!) на найтяжчих роботах в найгірших умовах. В бараці було п'ятеро тих, що не захотіли скористатися ані з передсмертного утримання, ані з передсмертної праці. Вони вибрали негайну смерть. Все інше вважали за наругу. Власне, їх було на початку шість... Шостого вже нема... Шостий — естонець, двадцятилітній юнак з ніжнорожевими щоками, шляхетно обрамленими в сині березки, з незвичайним найменням — Рафаель — цей шостий був уже відправлений на місце оголошення і виконання вироку. Тобто в Норільськ-II.

Це було, здається, ще так недавно. Коли мене законвоювали і тут таки, в Норільську, кинули в шізо (штрафний ізолятор), тут я почув, що крізь стінку сусідньої камери мене тихо гукає знайомий голос. Я впізнав Рафаеля — найніжнішого і найбільш лицарського з моїх друзів у Норільлагу.

— Рафаель?! Ви ж на Коларгоні?!
— Я не захотів...
— Що не захотів? Вас повели...
— Так, але я вибрав негайну смерть. Оголосив смертну голодівку. Зо мною ще п'ять... Але мене, як ініціатора, «задовольняють» першим... Не хочу бути волом, якого перед здачею на м'ясозаготівлю ще хочуть використати у найтяжчій праці, щоб не їв даром гнилу соломку...
Голос мого друга злегка дрижав, попри всю його удавану спокійну твердість.
— Рафаелю! Самогубство — не героїзм.
— Я чхав на все. Принаймні доведу, що людина — не віл.
— Що ж ви радите мені, Рафаелю?
— Ви мусите триматися... Вас любить дівчина, вона тут, у Норільську, і вона не пробачить і не витримає вашого самогубства, їй легше буде в тому разі, коли вас розстріляють. Вона і так добре знає вашу чесність. До речі, що з нею? Чи не перевели й її в розряд зека?
— Її негайно викидають із Норільська через Ігарку на «Велику Землю». А мене беруть під конвою — і на Коларгон.
— Мій Боже! Серед зими з Арктики кілька сот кілометрів на санях, без арктичної одежі й взуття...* Це помста за її зухвало-саможертвний приїзд до вас — каторжника.
Я мовчав, а Рафаель розважав мене далі:
— Нічого. Усьому буде колись кінець, — і про нас згадають, як про людей. Тримайтеся, може, якесь чудо врятує вас. Вони ж розстрілюють хвилями: розстріляли нас ось уже яких вісім сотень, і Москва тепер кожної хвилини може прислати наказ, що покищо досить... Прощайте... Мені важко говорити...
Голос його дійсно був не той задьористий, був тихий і трохи дрижав, так що слова розривалися на окремі склади.
... Після того я Рафаеля не бачив і вже ніколи-ніколи не побачу, бо його нема. Десь у камінні під горою Рудною в Норільську я заховав, з його доручення, загорнені в церату товсті списані зошити. То була його велика, безсонними

* Див. про цей епізод: Любов Дражевська, З Ігарського щоденника (уривки), «Листи до Приятелів». Нью-Йорк, 1963, ч. 7-8, стор. 30-38.

ночами писана теоретична праця «Антиленін», у якій він ідейно розбивав ленінізм. Я не міг її забрати з собою, бо незабаром сам пішов слідом за Рафаелем на Коларгон.
.....

У коларгонський барак зайшов вохривець, якщо не помиляюся, на прізвище Звонцов. До Звонцова ми ставилися всі добре, бо він завжди до всіх каторжників посміхався щирою людською усмішкою і говорив прості людські речі. А це ж так багато серед пустелі і смерті. Може, були ще й інші підстави вважати його за добру людину, хоч його функція була недобра: відводити чергові партії і здавати їх на розстріл до Норільська-ІІ.

Поява добродушного Звонцова сполошила весь барак. Як і завжди, він і тепер привітно поздоровкався, а потім вийняв папірця і став начитувати прізвища тих, що мали йти зараз «с вещами на етап». Голос його, здавалося, при тому зривався. Були названі імена п'ятьох Рафаєлевих спільників у смертній голодівці, а крім них ще чотири особи. Серед цих останніх чотирьох був Володька — вісімнадцятилітній юнак, з яким разом у Норільлагу (але десь на інших лагпунктах) відбували кару його батько і два старших брати.

Ще вчора ввечері цей хлопчик, з великими карими добрими, але наляканими очима, підходив до мене і, вкрай схвильований, говорив, нібито один з вохривців признався комусь із наших, що всі оці «етапи» з Коларгону до Норільська-ІІ йдуть на розстріл. Він говорив і про свою матір і сестру, від яких нема вістки вже два роки, і, нарешті, просто признався, що йому дуже-дуже страшно. Йому ще хотілося б побачити раз «дому». Переймаючися сам його страхами, я заспокоював Володьку, але він наприкінці розповів свій сон, який йому пророчив близьку смерть. А сни були для нас, мабуть, більшою реальністю, ніж дійсність, тоді як дійсність здавалася фантастичним і страшним сном.

Сьогодні і Володька стоїть перед баракком в числі дев'ятьох. Ці дев'ятеро йдуть «на етап», останній етап радянського каторжника. Вітер дужчає. Вітер налітає на купку знесилених людей і трясє ними, наче хоче витрясти з них душу. А вони, здається, кутають її в поганенькі кожушки характеристичним рухом рук, пригортаючи поли на грудях,

обличчя їх сірі, очі дивляться в нікуди, спини раптом погорбилися, наче й справді вони не юнаки, а старі-старі люди, і наче справді такі важкі оті нужденні мішечки із смішним зеківським майном.

— Давай! — пролунала команда, й етапники, мов привиди, зникли в завоях і кучугурах снігу.

.....
За пару годин вітер дійшов ступеня пурги, а ще за пару — завилла, засвистіла свій відьомський шабаш і «чорна пурга». Коларгонський барак знову дребенів, як сірникова коробочка. Все зникло у п'їтми.

Вночі Баклан і Вовк зникли з бараку. В пургу. В «чорну пургу»! Разом із ними, а може, окремо, тієї ж ночі зникли трое урок. Разом із ними зникли ще з сіней вохрївського мешкання дві пари лижв, дві пари верхнього долганського зимового одягу, деякі харчі з каптьорки, і ще там ніби щось...

Нїхто їх не доганяв. Бо хто віддався в обїйми чорної пурги, того вже не може досягнути ніяка людська рука.

Урки летять на героїчні пригоди: здебільша наосліп, з надхнення. Вони нічим не забезпечилися. Баклан і Вовк, навпаки, були підготовлені.

Пару днів пізніше двоє урок знайшлися, правда, на одній таборовій командировці (назва таборового пункту) під час того, як вони там грали в карти. Третього урку знайшли аж навесні, занесеного в снігу за два кроки від нашого коларгонського бараку.

Але Бакланові і Вовкові слїди пропали і пропали, так само як пропали і дві пари згаданих вохрївських лижв.

.....
Влітку хтось розпустив був у Норільську чутку, що в Саратові на Волзі піймано двох утікачів з Норільська.

Хїба можна цьому вірити?! Ні! і ні! Бо здоровим інстинктом людини вірїться у життя, а не в смерть, навіть як смерть заглядає тобі в очі.

Принаймні, смертники з Коларгону, на чолі з їхніми героями Бакланом і Вовком, твердо вірили (слїдом за Христом) у своє безсмертя...

ІНШІ СПОМИНИ

ЧАРИ І РОЗЧАРУВАННЯ МОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Спомин замість квітів на могилу академіка
Олександра Івановича Білецького

Поділяю текст на таких дев'ять драматичних епізодів:

1. Перед забутим пам'ятником засновникові.
2. Ліквідаторська «реформа» воячини.
3. «Вольный факультет искусств» у Харкові.
4. «Літературний кабінет» професора Білецького.
5. Загадкові обставини життя і смерті академіка Білецького.
6. «Дух неспокою».
7. Подвійне кредо точної науки і незглибної віри.
8. Вклад академіка Білецького в українську літературу.
9. Посмертна мандрівка творчої людини.

1. ПЕРЕД ЗАБУТИМ ПАМ'ЯТНИКОМ ЗАСНОВНИКОВІ

Це було приблизно десь у середині 1920-их років, коли ми вдвох із моїм другом Скептиком (так умовно називатиму його) поверталися із чергової лекції професора літератури Олександра І. Білецького в помешканні його «Літературного кабінету». Ішли повз будинок Наукової бібліотеки та пам'ятник Василеві Каразину. І вперше звернули увагу, що пам'ятник ледь-ледь, наче крадькома, відсунуено до стіни. За пізніших років цей важкий бронзовий пам'ятник з гранітним п'єдесталем переносили у різні місцевості міста Харкова. В чому справа? Чи наш університет взагалі ще існує? Читаємо написи: «1805-1905. Василий Назарович Каразин, положивший основание Харьковскому университету». З іншого боку проти стіни напис: «Блажен уже стократ, когда случай поставил меня в возможность сделать малейшее добро любезной Украине, которой пользы так тесно сопряжены с благами России». Це,

Промова в серії «Харківські виклади» на засіданні УВАН у Нью-Йорку 2 травня 1982 року.

мабуть, із якоїсь його промови. «Малорос», — вигукнув Скептик. «Навпаки!» — заперечив я. І ми з місця побігли в Наукову бібліотеку доводити кожний своє, щоб заглянути там у чудесні два грубезні томи «Истории Харьковского университета по невыданным документам» професора Дмитра Багалія. І виявилось документально: Василь Каразин був «світова людина». Так назвав його італієць Леслі. А коли хтось із неприхильних до Каразина придворних вельмож закинув Каразинові «чрезмерное усердие к Харькову», то він відповів словами героя Шіллерової драми «Дон Карльос»: «Мислив я, як громадянин світу».

І справді, як особистий дорадник імператора Олександра І, Каразин у докладній записці цареві дораджував не вдаватися в «надмірну централізацію» такої великої багатонаціональної імперії, а також радив імператорові полегшити нелюдську долю підвладних кріпаків, що їх поміщики перепродували один одному, як рабів, розлучуючи їхні родини. До речі, Каразин *один з перших* в імперії цілком звільнив із кріпацтва своїх власних селян (село Кручик на Слобожанщині, недалеко від Харкова) і при тому наділив їм у приватну власність своєї землі. Так почалася (покищо тільки формальна) в імперії категорія «вільних хліборобів».

Василь Каразин по лінії його матері був нащадок Івана Ковалевського, генерального осавула гетьмана Богдана Хмельницького. Мабуть, у цій козацько-аристократичній традиції мати Василя Каразина задля кращого виховання малого сина запросила на його домашнього вчителя славного своєю освіченістю філософа Григорія Сковороду. Між іншим, Сковорода ще здавна пророкував заснування університету в Харкові на його рідній Слобожанщині. Така думка й надія Сковороди могла передатись і його молодому учневі Каразинові.

І ось він загорівся шаленою мрією: зараз збудувати Харківський університет, як «Нові Атени» України (Слобожанщина в ті часи була єдина з наших земель, за якою офіційно в імперії зберігалось ім'я Україна). Із такою мрією «далекосяжний і обережний» водночас Каразин перемиг зловорожий спротив петербурзької бюрократії, яка відмовила на університет в Харкові навіть призначені в бюджеті імперії кошти для

університетів узагалі. На цю відмову Каразин розгорнув громадську кампанію серед українських поміщиків і заможних місцевих росіян за добровільний збір коштів на будівництво Харківського університету, як «Нових Атен» України. Каразин мав успіх! Навіть небагаті приміські селяни біля Харкова пожертвували свої землі, на яких Каразин потім заклав університетський Ботанічний сад. Каразин листово консультувався у справах свого нового університету з найвидатнішими культурними діячами Західної Європи (Гете, Шіллер, Ляплас, Фіхте), шукав серед них професорів для Харківського університету. Він також взорувався на продовження античних українсько-європейських традицій славної Києво-Могилянської Колегії. І вже заклав був перший корпус, мабуть, на Університетській гірці. На нього були до царя Миколи І доноси, як на «Мазепу». Та козацько-аристократична витривалість зусиль була в нього в крові. І він продовжував почате діло. Закупував за кордоном для університетської Наукової бібліотеки старі й нові книжки, втягуючися у чималі особисті борги. Пильнував особисто за належним упакуванням коштовних книг на звичайні чумацькі вози та їздив сам із чумацькою валкою по бездоріжжю, болотами й лісами Північної Росії від порту в Петербурзі аж до свого улюбленого Харкова. Каразинів добір книг був не абиякий, а першорядний. По другій світовій війні була чутка, ніби якась німецька урядова комісія, оглянувши Наукову бібліотеку в окупованому німцями Харкові, зробила висновок про загальну цінність книжкових колекцій бібліотеки, вартих збереження (і для самих німців).

Зачарувавшись таким незвичайним батьком мого університету і бачачи неважність еміграційних істориків України до такої видатної історичної постаті України, я написав стислу документовану наукову розвідку під навмисне визивним заголовком: «Василь Каразин — архітект Відродження» (Нью-Йорк, видавництво «Сучасність», 1975). Не дуже пощастило мені з нею. Були й негідні очорнення, що я їх належно спростував (див. «Сучасність», 1977, ч. 11, стор. 78 і 98).

Подані в цьому спомині факти докладно задокументовані в тій моїй розвідці про Каразина. Боюсь, що і про цей спомин можуть сказати: це, мовляв, не спомин, а наукова розвідка.

Заперечую, бо такий авторитетний знавець справи, як Поль Валері, пише: «Спомини — це свідомість свідомости».

Та погляньмо краще на те, які ж були загальні культурно-історичні наслідки відважного і мудрого чину Василя Каразіна? Про це тепер покищо не можна сказати цілком точно. Але приблизно вже тепер можна назвати такі наслідки: на базі дуже передбачливо закупленої Каразіном друкарні для університету появилися у Харкові одні з перших на Україні друковані періодики, а слідом за ними і так звана в історії нашої літератури «Харківська школа романтиків» та її збірники й альманахи, як «Запорожская старина», «Украинский сборник», «Утренняя звезда» та інші, і газета «Харьковские известия». Хоч мовою з примусу російською, та змістом і характером достеменно українські. Нарешті, з Харківського університету вийшов визначний учений і діяч Олександр Опанасович Потебня, спершу студент, потім і професор Харківського університету. За свідченням О. Білецького, — «клясик літературознавства»¹. Знаний і поза межами України основоположник психологічного методу в мовознавстві, Потебня до самої смерті був обраним президентом історико-філологічного факультету Харківського університету.

Словом, із створеного Каразіном Харківського університету, немов із вихідного джерела, вийшли цілі генерації діячів культури не тільки для України, а й, сказати б, інших націй цілого Сходу Європи, включно з російською імперією. Ось їх загальновідомі імена: математик Михайло Остроградський — професор вищих шкіл Петербургу, засновник петербурзької математичної школи (знана в світі «формула Остроградського» про спряжені інтеграли в аналітичній механіці); знаний у світі мікробіолог Ілля Мечніков, основоположник еволюційної мікробіології; Микола Костомаров — історик України та сусідніх націй Сходу Європи у їх складних взаємовідносинах; також дослідник слов'янства й українства Ізмаїл Срезневський; Микола Бекетов та його син — відомий архітект, будівничий основних монументальних споруд у Харкові; нарешті історик Слобідської України професор Дмитро

1. О. Білецький, «Зібрання праць у п'яти томах», Київ, в-во «Наукова думка», 1966, т. 3, стор. 506. Далі скорочено: т. ..., стор. ...

Багалій. Варто б дослідити, наскільки всі ці великі інтелекти і діячі були зв'язані не тільки з Харківським університетом і з українським місцем свого народження, а й із культурним відродженням України, як Срезневський, Костомаров, Багалій та інші.

Найновішими у цьому потоці творчих генерацій із вихідного джерела Харківського університету вийшли і дійшли аж до нашого часу, 1920-их років, дві наукові зірки першої величини — літературознавець професор О. Білецький і мовознавець професор Л. Булаховський. При їхній творчій наявності нам уже можна було чаруватися і мріяти, що, може, справді на берегах ріки Лопань здійсниться мрія Каразіна про «Нові Атени» України. До речі, Хвильовий у «Думках проти течії» (1926) так і закликав «вивести нашу „хахландію“ на історичний тракт Відродження. Аж тут, наперекір мрійникам і практичним будівничим, вибухнула бомбою ліквідаторська реформа Харківського та інших університетів України.

Вона прийшла збоку — із зовсім іншого світу. Так що ми обидва з моїм другом Скептиком два роки не помічали, що наш славний Харківський університет *номінально зник*. Так гоголівський коваль Вакула не помітив, яким чином ясний місяць зник з українського неба. Подумав: чорт сховав місяць собі в кишеню.

З нашим університетом, правда, справа обійшлася більш прозаїчно і без чорта. А саме, на VIII з'їзді РКП(б) у березні 1919 року було схвалено дві запропоновані Леніном резолюції: 1) Про «обов'язковість політехнічної освіти» (замість загальної гуманітарної); 2) Про «комуністичне виховання молоді» (пізніше взяте вузько-догматично як партійне). На з'їзді висловлено пропозицію замінити наявний царський склад Червоної армії радянським (з чого пізніше виникла директива воєнізації університетів), запровадження «вищої довійськової підготовки». Сам Ленін висловився тоді за «впровадження залізної дисципліни» (УРЕ, т. 3, стор. 24-25). Тоді ж, у 1919 році, створено Комінтерн для фасади на комуністичній вояччині VIII з'їзду партії. Ленін у своєму розгоні за неподільність влади свого партійного клану, щоб не «перегнути палку» в один бік, кинув на цьому ж з'їзді партії

демагогічне гасло «самовизначення націй аж до відокремлення». Але в основі всіх владолюбних калькуляцій була збройна сила (Червона армія, ГПУ, НКВД, КГБ). Цей дух комуністичної вояччини (зокрема сильний на VIII з'їзді партії) кинув на жертвовник свого владолюбства всі свободи, а зокрема і гуманістичну загальну середню освіту молоді, чим зав'язав їй очі на світ.

2. ЛІКВІДАТОРСЬКА «РЕФОРМА ВОЯЧЧИНИ»

В окуповану воячиною (уже ніби «самовизначену») Україну прийшли не блаженні з'їздівські побажання про реформи, а зразу ж безцеремонна ліквідація всіх трьох наявних на Україні (але не в Москві й Петрограді) університетів, перейменування їх на Інститути народної освіти (ІНО). Задля рішучого здійснення цієї ліквідаторської «реформи» прислали з Москви партійного чиновника естонського походження Яна Ряппо. Він став незаступним заступником усіх тодішніх наркомів освіти УРСР. Поспішив ототожнити себе з лєнінськими ідеями «реформи» вищої школи, видав книжку «Реформа вищої школи на Україні в годы революции, 1920-1924». Про цього «реформатора» можна сказати словами сатирика Щєдріна про новопризначеного губернатора: «Он въехал в город на белом коне и упразднил науки». Мені в цю хвилину зовсім не до сміху й анекдотів. Бо в мене особисто було пограбовано право здобувати науки. А мемуарний жанр вимагає писати тільки правду і вже не терпить жадного самоприкрашування. Отож, гола правда така: у моїй «Звітній книжці» студента ХІНО, факультету «Профос», за всі мої університетські роки 1926-30 записано (з похвальними оцінками і підписами професорів) 42 студійні предмети. Чимало, можна б і почванитися, але горе! Із цих 42 правдиво наукових університетсько-академічних, історико-філологічних — тільки 18! Решту 24 «упразднил» (скасував) «реформатор», забрала «вища довійськова підготовка». Жахлива пропорція! 42 до 18. Вона ще погіршає, коли додати не вписані в мою «Звітну книжку» студента кілька місяців обов'язкових для студента літсекції ХІНО військових учбових таборів у Чугуєві кожного Божого літа!

Дійсно правдивий, щирий спомин, як Страшний Суд. Чи вистачить сили стати на нього з власної волі? Не знаю, бо на старість це нелегкий іспит. Але не сумніваюся в одному: можна безжально, без сантименту поставитися до самого себе. Та не годиться глузувати з моєї рідної «Альма Матер» тільки тому, що вояччина зазіхала скалічити її ліквідаторськими «реформами». Зазіхала... але «Альма Матер» з свого роду й історичного ґрунту мала силу чинити опір, підтримувати в своїх дітях непоборний гін до культурного самовдосконалення. Вона мала під рукою найдобірніші колекції старих і нових книг. А поміж бар'єрами «реформ» знайшовся на літературній секції першорядний педагог, учитель, ерудит, професор Олександр І. Білецький. Поруч нього став ентузіаст і знавець історії української літератури та її стилів проф. Агапій П. Шамрай. До них прилучилася третя сила — професорка найновішої політичної історії України — Наталя Мірза-Авакянц. Захоплена своїм новим предметом, вона завжди приносила нам з собою на лекції нові власні й чужі дослідження з матеріалами до них.

Усім цим добром наша «Альма Матер» рятувалася разом з її дітьми. Але адміністрація все таки змарнувала одного унікального знавця і перекладача староіндійських, також і бенгальських мов та санскриту Павла Петровича Ріттера, доручивши йому тільки елементарне викладання німецької мови. Однак проф. О. І. Білецький таки врятував для української науки вченого знавця. Він залучив Ріттера до спілки з собою на впорядкування у його ж, Ріттера, перекладах «Антології пам'яток давньої індійської літератури». Цікаво, що у проф. О. І. Білецького була ще з 1932 року готова розвідка «Література давньої Індії». Білецький запропонував Ріттерові долучити його розвідку як вступ до спільної «Антології». Але саме десь того часу починався терор вояччини проти відродження української культури (зокрема проти ідеї М. Хвильового про «азіятський ренесанс»). І цінна праця двох першорядних знавців осталася не надрукована.

Звичайно, рядова більшість студентів через отой хаос із воєнізацією університету байдужіла до студій взагалі. Але, як завжди, були винятки — частина студентів була захоплена, зачарована невловними «жар-птицями» наук у блискучих викладах своїх професорів.

До речі, на мовній секції була своя наукова зірка першої величини — професор, потім академік Леонід Арсенович Булаховський з його незвичайно успішним і талановитим учнем Юрієм В. Шевельовим.

Не зважаючи на самооборону нашої «Альма Матер», мені особисто фатально «пощастило» примусово відбувати досадні муштри в Чугуївських військових таборах. І в ті тяжкі часи я не міг мати найменшого поняття про те, що наш досконалий гуманіст проф. О. Білецький спільно будував форпост самооборони української науки.

3. «ВОЛЬНЫЙ ФАКУЛЬТЕТ ИСКУССТВ» У ХАРКОВІ

Це був острів рятунку на потопних водах ліквідаторської «реформи» комуністичної вояччини, яка й тепер приховує українське походження О. Білецького та його «Вольный факультет искусств». На щастя, інформацію про «Вольный факультет» подано в примітці до праці О. І. Білецького.²

Важливим було те, що поміж слухачами лекцій професора Білецького, побудованих на матеріялах світової як давньої так і найновішої літератури, були також зачинателі-піонери української радянської літератури: Володимир Сосюра, Іван Сенченко (пізніше обидва — члени ВАПЛІТЕ) і, мабуть, не поіменований у джерелі Микола Хвильовий (див. Андрій Трипільський в його споміні «До 175-річчя Харківського університету» в «Літературній Україні», 8 лютого 1980).

У пізніших (1925 і 1926) роках у памфлетах Хвильового трапляються де-не-де збіги в термінах і висловах з названою вище знаменитою працею професора О. І. Білецького, не горючи вже про широко розчехнуті в памфлетах Хвильового вікна у вільні простори світового мистецтва й літератури.

2. О. Білецький, «В мастерской художника слова». Першодрук у наукових збірниках «Вопросы психологии творчества», т. 8, Харків, 1923. Передруковано у кн.: О. Білецький, «Зібрання праць у п'яти томах». Київ, 1966, т. 3. Тут у примітці на стор. 274 Білецький зазначає: «Ці нариси складались почасти із загальнодоступних лекцій, читаних у харківському „Вольном факультете искусств“ у роках 1919-1921, і статтів, наприклад, у додатку до російського перекладу „Поэтики“ Мюллера-Френфельса, Харків, 1923».

Як бачимо, харківський «Вольный факультет» посідає цікаве і значне місце в історії нашого часу. А проте, в радянських джерелах, за незначними винятками, про нього майже не згадується.

Коли академік О. І. Білецький відійшов у вічність, над його могилою на Байковій кладовищі в Києві зустрілися два протилежні духи: перший — дух «Вольного факультету» і другий — дух ліквідаторської «реформи» комуністичної вояччини з її безнауковим факультетом «Профос». Цей другий дух унеможливив дійсне збірне видання наукової спадщини академіка, приховав його багатий творчий архів та його українське походження.

Наш почесний, хоч дуже трудний обов'язок бодай почасти надолужити ці втрати. Почнемо з наступного розділу: «Літературний кабінет» проф. О. І. Білецького.

4. «ЛІТЕРАТУРНИЙ КАБІНЕТ» ПРОФЕСОРА БІЛЕЦЬКОГО

У перших роках після ліквідаторської реформи й воєнізації Харківського університету наша літературна секція ХІНО (на відміну від мовознавчої) опинилася без свого постійного для зайнять приміщення і кочувала кожного разу по інших будинках університету. Коли проф. О. І. Білецький прийшов до нас викладати курс теорії літератури, він першим ділом домігся постійного місця для зайнять літсекції. Досить скоро це місце дістало в людях назву «Літературний кабінет». Ми жартували, що наш професор, ніби за Драгомановим, перевів нас із принципу «кочовництва» на принцип «омісцєвлення».

Білецький скоро надав новій назві новий творчий зміст, що його нелегко окреслити одним-двома словами. Може, через оцю початкову неокресленість і неофіційність я чимало вагався, чи справді така назва — «Літературний кабінет» — існує як факт? На щастя, аж двоє тодішніх студентів ХІНО potwierдили і назву і місце літкабінету і цим розбудили мою пам'ять аж до деталей.

Що ж це справді було, «Літературний кабінет» професора О. І. Білецького? Може, звичайна власна кімната студентів певної дисципліни з їх постійним викладачем? І так, і зовсім не так! Бо сюди не раз заходили й інші студенти та сторонні

люди послухати знаменитого промовця і знавця проф. О. Білецького. Щоб пробудити в студентів, що були без загальної середньої освіти, зацікавлення до читання класиків, Білецький утворив, крім регулярних звичайних лекцій, дискусійний семінар з доповідями студентів на ключові теми предмету викладання. Запрошував він на доповіді й інших учених та професорів, наприклад, здібного професора лінгвіста Костя Німчинова. Чи, може, це був просто клуб зацікавлених людей? Теж ні! Бо, попри все діяв в літкабінеті, Білецький суворо дотримувався навчального плану своєї дисципліни.

Знаючи О. І. Білецького як найкращого (і при тому залюбленого) знавця античності, щойно тепер догадуємось, що в творенні свого «Літературного кабінету» він міг мати якусь алюзію до того, що стародавні греки в Атонах називали іменем Агора (не то місце зібрань людей, не то самі зібрання). Наприклад, у т. зв. «парку Академуса» студенти в Атонах залюбки збиралися послухати розмов і дискусій знаних в Атонах філософів.

Вхідні двері до «Літературного кабінету» парадоксально були на самому гострому розі Університетської вулиці і великої площі з високим собором. З дверей просто вгору вели круті сходи до чималої продовгастої кімнати з широким довгим столом для студентів. Стіни від підлоги до стелі були обставлені високими шафами книжок, дібраних як для традиційного історико-філологічного факультету. М. О. Габель, спеціальна помічниця проф. О. І. Білецького, завідувала цими книжками і могла видавати їх стороннім відвідувачам кабінету, а студентам могла швидко добрати і подати на стіл книжку, що про неї якраз говорив професор. Студентам, що були здебільша без попередньої загальної середньої освіти, сама назва книжки ще майже нічого не говорила, отже, це унагляднювало лекцію.

Олександр Іванович Білецький прийшов до нас на літературну секцію в zenіті свого віку (між 39 і 50). Над ним щойно сходило сонце молодой науковий слави такими трьома фундаментальними працями з літературознавства:

1. «Легенда про Фавста в зв'язку з історією демонології». Записки філологічного товариства при Петербурзькому університеті, 1911, випуск 5, стор. 99-193. Нагороджену

золотою медалею, цю працю і до сьогодні похвально цитують західноєвропейські літературознавці;

2. «В мастерской художника слова». Серійні збірники «Вопросы психологии творчества», Харків, 1923 і окремою книжкою, Харків, 1923;

3. «Эпизод из истории русского романтизма». Магістерська дисертація в 1918 році у збірнику «Русский романтизм», Ленінград, 1927.

Народився О. І. Білецький в місті Казань 2 листопада 1884 року. Казав нам, декому із своїх студентів, що батьки його обоє були українці. Батько (за фахом агроном) мав серед своїх книжок також Шевченкового «Кобзаря». А мати навчила його змалку українських народних пісень. Батьки подбали про добру освіту сина: — учився спершу в казанській класичній гімназії, а з переїздом родини до Харкова закінчив харківську гімназію. Здібний і працьовитий учень так добре опанував західноєвропейські мови, що, наприклад, «Дон Кіхота» прочитав не в наявному російському перекладі, а в оригіналі.

Впадала в очі незмінно елегантна зовнішність Олександра Івановича, насамперед старанно дотриманою чистотою одягу: білосніжна сорочка, живого (хоч не крикливого) кольору краватка, європейський завжди випрасований костюм, з верхньої кишені якого виглядав краєчок білої хустинки. Надворі незмінно носив фетровий капелюх, трохи схилений набік. Здавалося, це робило враження навмисного контрасту до байдужості для одягу і його чистоти (а може, і неохайності, дещо характеристичної для більшості людей пореволюційної епохи). І при тому всьому його елегантність не робила враження підкресленої «шикарності». Може тому, що вона була не тільки зовнішня, а й внутрішня — він був справжній джентлмен, який ніколи не казав і не робив того, чого не хотів від інших. Був охочий до послуг своїм знанням. Серед студентів, між іншим, ходила не перевірена чутка, що О. І. Білецький нібито колись був церковним старостою собору. Але, як правдивий і суворий учений, професор, здається, ніколи не підміняв науку релігією чи навпаки, хоч досліджував церковне і зокрема візантійське мистецтво.

Прийшовши до літкабінету, О. І. Білецький, не заходячи до меншої викладачівської кімнатки, сідав край довгого столу

побіч студентів, характеристично підгинав на сидіння під себе одну ногу, розкладав на столі свої завжди в нього старанно підготовані конспекти лекцій, а також свій загальнознаний «великий зошит», що з ним ніколи й ніде не розлучався, нотуючи в нього джерела, цитати, власні побіжні думки, а то й формулювання проблем до розв'язання, і зразу ж, дорожачи кожною хвилиною часу, починав свою лекцію. Не раз така лекція скидалася на цільну тематично й сюжетно блискучу промову. Ми, звичайно, не записували лекцій незалежного професора, бо в той час полювали за «ухилами», що могло бути небезпечним для викладача. Але я пам'ятаю його першу таку лекцію-промову про старогрецьку трагедію з додатком прикладу того, як Леся Українка ще в 1901-03 роках досконало зрозуміла й засвоїла жанр і дух античної трагедії в її драматичній поемі «Кассандра».

Взагалі для Білецького характеристичним було те, що він звичайно паралельно з підготуванням своїх лекцій робив і продумував якусь свою власну наукову розвідку; це була його розвідка про «Кассандру» Лесі Українки (видання «Книгоспілки», 1927). Ця розвідка типово для праць Білецького поєднувала найбільшу точність і скрупульятивну перевірку фактів із концепційною крилатістю думки.

Цілковито захоплений, зачарований лекцією проф. Олександра Івановича, я насмівився запитати його по закінченні лекції, скільки часу підготовка до лекції забрала в нього?

— До третьої години ночі. — По його червоних очах було видно, що він не спав.

Хто зна? Може, в ті неспані години він не тільки уточнював свої думки, а й вирішував, чи дати цій розвідці політично-небезпечний заголовок: «Трагедія правди»?

Трагедія Кассандри, що *знала*, навіть і передбачала правду, але, як і *українська інтелігенція, не мала фізичної сили захистити правду*. Чи не так було і в новелі М. Хвильового «Я», у трагедійній комедії М. Куліша «Народній Малахій» у геніальній виставі Леся Курбаса, у ліриці Павла Тичини про «сторозтерзаний Київ»? Тепер Олександр Іванович Білецький вирішує долучити до цих призабутих голосів «Розстріляного Відродження» різкий, тривожний, як крик нічної птиці, голос Лесиною «Кассандри». Було над чим не спати ніч, подумав я.

5. ЗАГАДКОВІ ОБСТАВИНИ ЖИТТЯ І СМЕРТИ АКАДЕМІКА ОЛЕКСАНДРА ІВАНОВИЧА БІЛЕЦЬКОГО

Як уже сказано, на проводах у вічність академіка О. І. Білецького зустрілись два духи: дух «Вольного факультета искусств» і його антипод — дух вояччини, з утвореним нею безнауковим факультетом «Профос». Цей другий дух комуністичної вояччини подбав про трагічні обставини життя і смерті О. І. Білецького.

Поперше, не було опубліковано в пресі безпосередніх причин смерті академіка; подруге, не було за життя і за редакцією академіка О. Білецького надруковано його величезний науковий здобуток у всій його повноті, а лише посмертне «Зібрання праць у п'яти томах». Цей п'ятитомник так щільно обстрижений, що відпала навіть стисла «Автобіографія» О. І. Білецького. (А втім, спасибі киянам і за цей обстрижений п'ятитомник.) Потрете, учні, студенти проф. О. Білецького — відродженці обох епох 1920-их і 1960-их років, були стероризовані або й розігнані по світу. Можна думати, що академік О. Білецький помер із тяжкою свідомістю легендарного Сізіфа про даремність його творчих наукових зусиль. І помер із почуттям культурно-суспільної самотності, не зважаючи на те, що мав добру родину і гарно вихованого, у його ж мистецтвознавчому фаху сина Платона (уже нагородженого Шевченківською премією). Отож сьогодні трудно або й неможливо сказати про покійного вповні компетентне підсумкове слово. Бо ось уже минуло понад двадцять років після його смерті, а в радянській пресі про великий творчий архів академіка ще й досі не подано і найкоротшої вістки... «Пропав безвісти».

Та це проблема у нас *загальна*, не тільки архіву О. І. Білецького. І тому цілком на місці тут на весь голос запитати: *де, як знищено чи іншим способом унедоступнено* для України і людства творчі архіви головних творців культурного відродження пореволюційної України: Миколи Хвильового, Миколи Куліша, Леся Курбаса, Миколи Зерова, Максима Рильського, Павла Тичини (із його потайки понад півсотню років писаним і листок за листком, фрагмент за фрагментом складеним до свого архіву нецензурованим текстом великої філософсько-історичної поеми «Сковорода» — епопеї за всі

двісті років Українського Відродження, починаючи із часів філософа Сковороди і кінчаючи часами самого Тичини)? Де архів Олександра Довженка, Михайла Грушевського і останньо тепер — архів академіка Олександра Білецького? Та інших та інших?..

Якимсь чудом із цього геноциду творчості талантів стався один дуже невеликий виняток. Це — посмертна публікація сімнадцяти особисто-довірочних листів О. І. Білецького з Києва до його учня, аспіранта літературознавства Всеволода Ковальова в Москву за роки 1946-1960 (журнал «Вопросы литературы», 1981, ч. 9, стор. 161-165. Надалі скорочено: до Ковальова, стор. ...).

Це було по другій світовій війні. Повернувшись на Україну з евакуації аж до Томська в Сибіру і не заставши в Харкові ні згорілого в окупованому німцями Харкові архіву рукописів своїх недрукованих праць, ні зниклих у сталінських репресіях своїх колишніх приятелів з літератури 1920-их років, О. І. Білецький перепрошує В. Ковальова, що лист вийшов занадто довгий: «Ні з ким мені порозмовляти. Нема в нас тепер вільної дискусії в питаннях літератури» (до Ковальова, стор. 194).

6. «ДУХ НЕСПОКОЮ»

Із головних тут поданих фрагментарно рис образу незалежного вченого академіка О. І. Білецького насамперед привертають увагу дві риси: 1) «дух неспокою»; 2) незалежність у зустрічі з обов'язковим у СРСР марксизмом.

«Дух неспокою» в наукових шуканнях був властивий О. І. Білецькому до самої смерті. Ось він, уже знесилений старечими недомоганнями і безупинною працею та надокучливим контролем комуністичної воячини, за якийсь короткий час пише до свого учня В. Ковальова:

«Дорогий Всеволоде Антоновичу, неспокійні шукання наукової думки добрий стан, хоч хотілося б заспокоїтись на якомусь досягненні (хоч тимчасово), не зважаючи на ослаблені очі, на всілякі горесті і тривоги минулого літа» (до Ковальова, стор. 192).

Ці слова із скупим, але виразним натяком на загадково-лихі обставини життя і праці нагадують собою недавнє гасло Миколи Хвильового: «Нехай живе дух неспокою!» Вище я

згадував про вплив Білецького на памфлети Хвильового. Тепер бачимо, що вплив обох видатних сучасників був взаємний.

Зустріч з марксизмом. Взагалі кажучи, О. І. Білецький не спішить заперечувати чи цілком відкидати вчення Маркса. Навпаки, як блискучий мистецтвознавець, він ніби помагає Марксові уточнити його поняття про мистецтво. «Мене хвилює проблема закономірностей», пише він до свого учня (стор. 192). «Закономірність — слово, чи не найбільш поширене тепер у радянських літературознавців. Слово ще не містить у собі поняття. Марксизм встановив закономірності історичного процесу *взагалі*. Але, здається, від знайдення їх ми ще далеко. Наприклад, Маркс у передмові до „Критики політичної економії“ пише: „Щодо мистецтва відомо, що певні періоди його розквіту зовсім не співпадають із розвитком матеріяльної основи суспільства“».

Оскільки у Маркса тільки «певні періоди» становлять виняток із Марксового правила головне матеріяльної зумовленості мистецтва (а виняток не заперечує, а радше потверджує правило), то Марксове самозастереження тільки скріплює об'єктивність його правила. Алеж Білецький у цьому листі до В. Ковальова показує, що якраз мистецтво зовсім не є винятком із закону Маркса. Мистецтво, пише О. І. Білецький, керується ще далеко не відкритою своєю власною закономірністю. І ось як блискуче О. І. Білецький розгортає свою аргументацію. Ніби підхоплюючи слова Маркса, він пише:

«Справді, епохи піднесення мистецтва не завжди співпадають з епохами розвитку економічного життя і суспільного руху. Ось Німеччина кінця 18 віку, — „гнила розкладена маса“ (Енгельс). А в той же час це — Німеччина Гете і плеяди інших видатних поетів і мислителів. Ось Росія епохи Миколи I, — „тюрма народів“, „жандарм Європи“, економічні кризи, цензурні переслідування і таке інше. А поруч Пушкін, Гоголь, Тютчев, Баратинський, Лермонтов, „натуральна школа“ всіх найбільших російських реалістів, що розгорнулася в другій половині 19 віку. Ось Іспанія часів Філіппа II, найсвятішої інквізиції, економічного занепаду, переслідування морисків і євреїв, поразка „непереможної Армади“, і в той же час це — Іспанія Сервантеса, Льопе де Веґи, Кальдерона і багатьох тих, що творять „золотий вік“ уже більше неповторної епохи

еспанської літератури. Чи закономірність це? Не знаю. Але наявність антиномії безсумнівна» (до Ковальова, стор. 192. Старогрецьке слово «антиномія» означає самозаперечення чи суперечність).

Із цього блискучого екскурсу О. І. Білецького у Марксові «певні періоди» стає очевидним, що з Марксового закону чи правила про переважно матеріялістичну зумовленість розвитку мистецтва й літератури залишаються ...тільки винятки.

7. ПОДВІЙНЕ КРЕДО ТОЧНОЇ НАУКИ І НЕЗГЛИБНОЇ ВІРИ

А все ж таки Білецький пише, що його хвилює проблема закономірності (до Ковальова, стор. 192). Термін знов таки Марксів. Але, як бачимо з повищого екскурсу, Білецькому йдеться не про Марксову дещо спрощену й суперечливу матеріялістичну закономірність, а про ту невідому, що нею, як думає також і Альберт Айнштайн, «тримається факт певного ладу в Універсумі, ладу, що його людина може відкривати». Цю думку Альберта Айнштайна, патріярха науки астрофізики, прихильно процитовано в статті Роберта Джастрова, професора астрономії в Колюмбійському університеті і директора Institute for Space NASA. Стаття Роберта Джастрова під сенсаційним заголовком «Чи астрономи знайшли Бога?» була надрукована в «New York Times Magazine» 25 червня 1978; також передрукована в «Reader's Digest» за серпень 1980, стор. 51. Не збираюся входити в точність чи дискусійність статті авторитетного у своєму фаху автора. Але треба підкреслити, що в цей Універсум з його закономірностями О. І. Білецький наче метафізично включає «божественні тайни поезії». Ось його власні слова:

«Ми ніколи не перестанемо надіятися, що емпіричним шляхом ми доберемось до самих сокровенних, самих божественних тайн усієї поезії» (том 3, стор. 287). Так він писав замолоду. Але і 35 років пізніше пише до свого учня: «А все ж я вірую у перетворення літературознавства в точну науку» (до Ковальова, стор. 170).

На вільному для науки Заході (але не в СРСР!) одверто ставлять поруч точну науку і недогматичну віру в Бога. Подають, як приклади цього подвійного кредо науки і віри, цілу плеяду геніяльних новаторів науки і мистецтва: академік П. П. Павлов, Ісаак Ньютон, Альберт Айнштайн, Блез Паскаль,

Мікель-Анджельо, Йоганн Кеплер. Дехто з них, як Айнштайн, Паскаль та інші, вважали Богом світ як цілість.

Але академік О. І. Білецький не мав змоги в умовах СРСР висловити своє подвійне кредо. Тому й ходила між людьми чутка, ніби О. І. Білецький написав був статтю — «Апологію» на захист релігії від офіційних переслідувань. Вона пішла самвидавом і нам ще не доступна.

Чому в цих споминах про літературознавця я почуваю обов'язок писати про це все? Мабуть, тому що професор О. І. Білецький ніколи не висловлювався зневажливо про чийсь віру в Бога з причини своєї найвищої освіти і культури.

Цим своїм шляхетним прикладом О. І. Білецький прислужився до мого самовизволення з-під духовного ярма комплексу комсомольського безвірництва, що його причиною було якраз невігластво і культурний примітивізм. Поняття комсомольського безвірництва було руйнне для тодішньої України і її молоді не тільки тим, що воно релігію підривало, а й саму науку, перетворюючи її на убогу служницю примітивної антирелігійної пропаганди.

І приходять мені оцей тортурний спомин про один епізод. На початку 1920-их років нас, школярів і студентів профшкіл і технікумів, урядово від партії й комсомолу примусово посилали з міста Умані на наші села виголошувати там саме в час Різдвяних свят антирелігійні доповіді за урядово приготованими тезами.

І ось я у своїх рідних Хижинцях на Звенигородщині у шкільній кімнаті, по вінця набитій селянами й селянками та червонощокими дівчатами, які саме в ті дні святкували-колядували Різдво Христове. А тільки я один стою окремо за столом, як каторжник на ешафоті. І повторюю тези антирелігійної пропаганди, що Бога нема і ...не буде! Дотепер дивуюсь! Відкіля взялася тоді в мене ота гоголівська «легкість думки надзвичайна», радісна безжурність переконань? Не певен, але не раз думав уже тоді, що, може, ще малим хлопчиськом мене вчили в русифікованій церковно-приходській школі, а може, й вдома хтось змалку залякував непокірного халамидника, що Бог прощає малим дітям гріхи до тринадцятих років. А після тринадцятих — усі до пекла! Що ж?! Звільнитися від мстивості біблійного і російсько-візантійського Бога й пекла було радісно й легко. Але ж і

обов'язки комсомольського безвірництва — ота сіра нудьга без світла, без сонця — мучили дитячу душу. І хотілося повернутися назад до Ісуса Христа, оспіваного в колядках Бога любови з Назарету, де «стала слава у вертепі». Виявилося, що не так просто повертатися назад, бо «що з воза впало, те пропало», казав мій тато. На початках 1920-их років я задля університету перебрався з Умані до Харкова. І тут на пропозицію Д. Ігнатюка, редактора науково-популярного журналу «Безвірник» (1925-35) з немудрої безжурности чи, може, з дешевої амбіції початкуючого автора уклав збірку антирелігійних українських прислів'їв. Вибрав їх з етнографічних збірників Номиса й Івана Франка. Редактор Д. Ігнатюк пустив цю добірку окремою брошурою. Про цю брошуру дійшла чутка аж у Хижинці до мого старенького тата Андріяна Антоновича Лавріненка. Тяжко засоромлений за себе і за мене, тато з-під своєї сивої бороди промовив:

«Чув я, що ти написав якусь там „книжицю”. Покинь, Юрку, це нечисте діло!»

Із того болючого сорому я й покинув незабаром робити щось подібне, тим більше, що редактор Ігнатюк опісля сказав мені: «А ви знаєте, що вибрані вами українські народні примовки зовсім не антирелігійні, а тільки антипопівські із суворо марксистського погляду». Я радо погодився і навіть жалкував, що добрий білорус Ігнатюк не сказав цього раніше і не забракував «книжицю» до друку.

З того часу я свідомо аж до дна душі прагнув перебороти комплекс комсомольського безвірництва, що ним ми самі себе і нас було так довго принижувано і примітивізовано. Тепер у цьому прагненні до духовного самовизволення натрапляю на думку Блеза Паскаля, геніяльного математика 17 століття, думку, діаметрально протилежну тезі комсомольського безвірництва, а саме: «Що більше людина набуває знаннів, то більше вона наближається до вічних правд, до пізнання світу — як цілості і закономірности» (тобто в розумінні Паскаля — до Бога). Відомий знавець і коментатор Паскаля Стюарт Гемпшпир з університету Оксфорд пише про Паскаля: «Він тільки хотів показати слабкість людського розуму і конечність віри» (*The 17-th Century Philosophers. Age of Reason. New York: Mentor Books, 1956, pp. 97, 103*).

Паскаль був полемістом проти езуїтів. Але відзначався

суворою об'єктивністю і добрим стилем викладу своїх «Думок» і діалогів. Звичайно, О. І. Білецький твори Паскаля знав і цінував його полемічні діалоги ще на початку 1920-их років (том 3, стор. 435).

Взагалі невичерпна була наукова ерудиція О. І. Білецького. Він, як і Рене Веллек, ушлавлений на Заході літературознавець, брав до уваги майже кожен в світі концепцію науки і критики літератури. І кожною з тих концепцій був чимось незадоволений, мовляв, кожна з них ще недостатньо брала до уваги або специфіку літературної майстерности, або, нарешті, її мистецько-духовні «вартості». В обох провідних учених оставалися відчинені двері для дальших досліджень, ніби для якогось *останнього*, щойно сподіваного слова науки.

Отже, дозвольте на закінчення мови про О. І. Білецького назвати кілька понумерованих у внутрішньо-логічній послідовності *характеристичних прикладів* творчого незадоволення О. І. Білецького:

Приклад 1: Про соціологічну методу радянських марксистів Білецький пише в листі до свого учня В. Ковальова: «Це гребля, яка затримує шукання наукової думки». А про пропагаторів соціалістичного реалізму зазначає: «Може, вони й знають ідеї Леніна, але фактично одержимі емоціями Сталіна» (до Ковальова, стор. 190). Це так про догматиків марксизму. Але і протиставний на Заході марксистів формалізм у його петербурзькій версії — формально-стилістичної аналізи ОПОЯЗу Білецький назвав у своїй «Автобіографії» «кустарництвом».³

Приклад 2: На відміну від формалістичного вивчення *техніки* поетичного слова, О. І. Білецький трактує слово, як найсуттєвіший і найреальніший чинник літератури. З геніяльністю Лессінга і Гердера, але корегуючи і доповнюючи їх обох, Білецький визначає поняття поетичного слова: «Справа не в тому, що поет перемагає простір, зображуючи рух, а фарба мистця-маляра перемагає час, наказуючи мимолетній миті зупинитись. За Гердером слово має якусь невідому силу.

3. Цитоване в добре документованих споминах довгочасного учня проф. Білецького І. Я. Айзенштока, Олександр Білецький, 1884-1961, «Радянське літературознавство», 1966, ч. 8, стор. 77. Далі: Айзеншток, стор. ...

Поезія впливає на готові у нас уяви, кличе їх *ожити, засяяти, зазвучати з новою енергією* у нашій душі». Білецький пише: «Поет — музикант, що підсідає біля такого інструменту, як ми з вами. А слова — клявіші, що ними поет змушує говорити струни нашої душі» (том 3, стор. 289). Із цього виходить визначення «муки слова», тобто народження слова із душі на папір, ніби вагітність поета словом і ціла агонія народження. Хоч, іронічно зазначає Білецький, із усього цього «до діла може і не дійти» (том 3, стор. 294).

І далі зазначає: чому?

Приклад 3: Без прямого запозичення у Ніцше Білецький розрізняє два шаблі або навіть два типи творчого процесу письменника: перший шабель «діонісійська буря», другий «аполлінійський сон» (щось ніби спокійне висвітлення плівки негативу на позитив). На першому шаблі панує *безпосереднє емоційне враження* — буря! На другому шаблі буря влягається. *І щойно тоді*, підкреслює О. І. Білецький, починається справжнє надхнення, коли безпосереднє *враження* переходить у *поняття*. Цей творчий момент, пише Білецький, «на думку А. Пушкіна, *потребує спокою і сили розуму*» (том 3, стор. 286). Білецький окремо підкреслює: «Поетові потрібне не тільки надхнення, а й добра освіта, ба навіть „спеціальна виучка”. Підсвідоме, інтуїція зберігають своє значення, але зростає роля свідомости» (том 3, стор. 286). До речі, кілька років пізніше подібні думки про потребу серйозної науки й освіти писав М. Хвильовий у листах до літературної молоді (памфлет «Каму грядеши?», Харків, 1925). Зрозуміло, чому О. І. Білецький закликав своїх учнів на «чорний двір науки» слідом за своїм учителем проф. В. М. Перетцом. О. І. Білецький повторював, що через «чорний двір лежить вхід до справжнього блискучого палацу, храму науки» (Айзеншток, стор. 80). Що діялося на «чорному дворі»? Звичайно тут збиралося, перевірялося історико-літературний матеріал. А насамперед *факти*. «Факти, — казав Білецький, — повітря ученого, яким людина дихає, звичайно навіть не помічаючи, не задумуючись над цим. Але факти *треб* *бачити*» (Айзеншток, стор. 81). «А все ж Білецькому ніколи не була властива емпірична фактографія філологічного методу проф. В. М. Перетца, нагромадження фактів заради самих фактів» (Айзеншток, там само).

Приклад 4: З іронією Білецький ставився до романтичної концепції «поета-пророка», раптового надхнення та імпровізації. Писав, що ні «Пан Тадеуш», ні «Дзяди» Міцкевича не стали результатом «імпровізації» (том 3, стор. 282).

Подібних прикладів можна б подати багато більше. Вони свідчать, що на вершинах світової науки про літературу Білецький був, як у себе вдома.

І от цю світову наукову зірку радянська ледача бюрократія запрягла чорноробом, ніби репрезентантом своїх поточних культурно-суспільних потреб і показух: то він член Президії Академії наук УРСР, то доповідач і автор ювілейних статей у газетах, то автор оцінок десятків дисертацій аспірантів і т. д. Його запрягають отаким чорноробом навіть обласні бюрократи. Бо, як він пише у листі 1948 року до свого учня В. Ковальова: «На Україні майже нема літературознавців з докторським званням» (хоч М. Зеров і професор Шамрай були, але тоді репресовані). «То я стаю „козлом отпущенія”, — скаржиться Білецький. — До мене пишуть, приїжджають, звертаються із Дніпропетровського, Одеси, Полтави, Львова, Чернівців, Черкас, Кіровограда, Вінниці, Умані, Лебедина, Сум і т. д.» (до Ковальова, стор. 169).

Це типова картина часів після культурного погрому України, де було знищено авторитетних людей культури з докторським званням. Так само відривали і розривали Павла Тичину саме в час його праці над великою філософсько-історичною поемою-епопеєю «Сковорода».

Та найбільш досадне те, що при всьому цьому де-не-де існує думка, ніби професор Білецький «розкидався» (тобто розпорошувався) також у своїх наукових працях (Айзеншток, стор. 72). Він і справді розпорошувався, але це була всесторонність взагалі характеристична для доби «людини Ренесансу».

Білецький у наукових працях не так «розкидався», як був опанований гоном поринати в глибини проблем літератури і життя. Цілком слушно зазначено, що «праці Білецького були своєрідним поштовхом до вивчення форми поетичних творів, специфіки літературної майстерности» (Айзеншток, стор. 81). Це правда, але більше того! Білецький узяв під мікроскоп самі поняття «форма» і «зміст», виявив їх механічне протиставлення (як, наприклад, у Плеханова). Виявив заскорузлість

механічного протиставлення таких живих і взаємодіючих понять, як «зміст» і «форма», тоді як фактично «зміст» може стати «формою» і навпаки.

Опанований духовно-молодим гоном поринань у глибини літератури і у всеохопність пізнання, Білецький розробляв методу «комплексного» вивчення письменника (Айзеншток, стор. 77). І не замикався ні у філологічній методі В. Перетца, ні у психологізмі харківських збірників (1923), ні в розроблюваних на Заході «психограмах» або «психографії» (опис душі). Не замикався Білецький також у сексуальний чинник психоаналізи Фрейда. Цей надмірно роздутий фрейдівський сексуальний чинник Білецький (як можна його розуміти), мабуть, вважав причепленим «помилково» збоку від фізіологічного організму до іманентного (самодостатнього) ряду літератури, яка мала свої власні, як він писав, «внутрішні закономірності розвитку», окремі від закономірностей «фізіологічного організму». Натомість Білецький, тримаючись своєї «віри у перетворення літературознавства в точну науку», звертає свою увагу на звичайні п'ять органів почуття людини чи і письменника: чи належно він обдарований ними і чи розвиває їх? Наприклад, у Шекспіра переважає дар бачити, «зорові образи»; у Гофмана і Тютчева слухові; у Толстого — моторні. Білецький шкодує, що такі, як на Заході, дослідження ще не зроблено достатньо для російських і українських письменників.

Білецький нагадує мені архітекта такого розкішного палацу, храму науки, про чорний вхід до якого говорив. Будівельна площа його наукової будівлі була ще в хаосі — котловани, зібрані матеріяли, риштування... Старий учений міг і мріяти, щоб будівельний хаос прибрати геть і щоб з-під риштувань устав розкішний палац науки, піднебесний хмаросяг. Здається, з усього сказаного ним та іншими, цим палацом мала б бути синтеза літературознавства або синтетично-аналітична філософія літератури як мистецтва слова. Але про таке завершення своєї науки (а «вивершення окремих наук і є філософія», — каже Вільгельм Вундт) старий, виснажений працею академік і мріяти не міг під диктатурою вояччини. Адже вона не захотіла надрукувати навіть звичайне поточне зібрання вже готових до друку головніших праць, що осталися розкидані по принагідних випадкових публікаціях.

Отже знов і знов мимоволі приходимо до висновку: хоч народжений поза межами України — Білецький походженням і своєю діяльністю був українець. І, як такий, був затиснутий у смертельні рами української долі і доби «Розстріляного Відродження». Тому то останній підсумок праць визначного вченого — його власна синтеза чи філософія літератури осталася не здійсненою. Осталася незавершеною у залізних кігтях «доби-вовчиці», як осталися незавершеними у залізних рамках «доби-вовчиці» творчі почини-задуми найвизначніших, а не раз, може, і геніяльних відродженців: Миколи Хвильового романи «Вальдшнепи», «Іраїда» і та головна книга, про яку він згадував, що ще надіється написати «єдину книгу». Або візьмімо обірвані почини-задуми великих епічних поем України: «Сліпці» Миколи Бажана, «Чумаки» Максима Рильського, «Сковорода» Павла Тичини, переклад Миколи Зерова світової клясики Вергілія «Енеїда», епічний фільм Олександра Довженка (за повістю М. Гоголя) «Тарас Бульба», Курбасова постановка «Патетичної сонати» Миколи Куліша... Боронь Боже, я не зрівнюю всіх названих відродженців ні мірою їх творчої геніяльності, ані тим більше мірою героїзму особистої постави перед лицем призначеної їм смерті. Це понад людську силу — змогти уявити собі, які грандіозні втрати завдано культурі не тільки українській цими насильними смертельно-передчасними «абортами» і розпорощенням творчих можливостей наших відродженців.

І коли мова у цім ряді про нездійсненне завершення будівлі палацу наук академіка Білецького, то це, мабуть, і будуть «Чари і розчарування мого університету і моїх університетських років».

8. ВКЛАД АКАДЕМІКА БІЛЕЦЬКОГО В УКРАЇНСЬКУ ЛІТЕРАТУРУ

Яким чином цей європейський дух науки про світову літературу опинився на постійно заборонюваній ниві української культури? І що він на ній зробив? Це питання ще далеко не досліджено як слід. А тут можливо заторкнути його тільки злегка.

У всякому разі він не прийшов на цю ниву як чужинець

збоку, хоч народився і початково ріс поза межами України. Відомі його наукові праці про Шевченка. А вже як став він славетним ученим, то засвідчив у своїх фундаментальних працях обидва основоположні моменти української літератури. Перший момент — її першонародження в 11-13 століттях старокіївської доби (присвоюване росіянами староросійської літератури). Другий момент — українські *відродження* в наступних століттях, починаючи з 17-го і кінчаючи 18-им і 19-им. У цьому історичному сенсі можна сказати, що Білецький прийшов працювати на ниву історії української літератури не останнім, а одним із перших. Зокрема Білецький прийшов працювати на українську ниву ще тоді, коли заповзвся з усією молодого енергією підняти з пороку століть і забуття великого українського і білоруського письменника Симеона Полоцького (1629-1680). Полоцький у своїх творах оповів нам про забуті або й зовсім незнані тоді події світової й античної історії і вже цим набув значення для всіх східніх слов'ян, включно з Росією. Захоплений такою важливою постаттю Полоцького, Білецький з усією енергією поринув у давні архіви Москви, розшукав там і зфотографував рукописи творів Полоцького. Нарешті, як то кажуть, «мав усе в пальцях». Це мала б бути його докторська дисертація. Написав із люблячою докладністю цілу монографію. Але в Москві ні тоді, ні пізніше для чужорідного Полоцького видавця не знайшлося... І поклав готовий текст монографії про Полоцького в свій архів. Тим часом під час другої світової війни Білецького примусово вивозять (без його архіву) в Томськ за Уралом. Архів же його згорів у Харкові під час гітлерівської окупації (див. про це в передмові М. Гудзія до посмертного «Зібрання праць у п'яти томах», том 1, стор. 8-9).

Така сама лиха українська доля (тільки іншим способом) спіткала інший важливий для України науковий твір Білецького про історію стародавнього українського театру (шкільний театр, «вертеп» і т. д.). Неможливо подати навіть назву написаної праці, бо в бібліографічних примітках і списках властивої назви її нема. А замість неї московський видавець Духнов «довільно» дав свою власну назву: «Старинный театр в России» (Москва, 1923). Характеристично виявилась у Білецького українська історична свідомість у статті «Русская литература и античность» (том 4, стор. 58-66). Тут приклади

впливу античності подано головне не з староросійської, а староукраїнської літератури. Білецький був узагалі великий знавець і прихильник античності. Він уважав античність «найважливішим фактором» розвитку західної і світової культури. Вважав, що «античні літератури можуть сприяти поглибленню естетично-філософського розуміння дійсності, помагати в народній боротьбі за політичне і соціальне визволення» (том 4, стор. 58). «У Росії, — пише Білецький, — а останнім часом і в Європі, античність оставалась капіталом, що його береглося, але що не був збудником розвитку творчої сили». Зокрема про Росію Білецький пише: «Татарський напад і епоха роз'єднання Русі сильно ослабили можливості зв'язків російської культури з культурою античності, але не викоринили інтересу і тяжіння до неї» (том 4, стор. 59). Але приклади цього тяжіння чи потягу до античності Білецький тут же подає переважно у староукраїнській, старокіївській добі, де «були відомі перекази про Троянську війну, подвиги Олександра Македонського, Гомера, Арістотеля, Платона та інших античних філософів і поетів. Певну роль у зближенні України з античністю могли грати також зв'язки з грецькими колоніями (Ольвія, Херсонес)».

Повертаючися до питання античності в Росії, Білецький пише: «При наявності спорів — котрій із двох мов дати перевагу в шкільній освіті, грецькій чи латинській, починаючи з другої половини 17 століття взагалі більшає потреба в людях, що могли б сприяти підвищенню культури. Це спричинило запрошення в Москву українців, білорусів, вихованців Києво-Могилянської Колегії, знавців і грецької і латинської мов» (том 4, стор. 61). «У Росії естетична концепція античності у формі, яку вона дістала в Гете і Шіллера, починає входити в смугу стабілізації. Вищою точкою відродження античності в Росії є час від Ломоносова до Пушкіна» (том 4, стор. 62).

Наприкінці цієї історії з античністю стався знаменний епізод: академік Білецький виступив із своїми «тезами» про античність на всесоюзній трибуні в Москві в дискусії на тему «Взаємодія національних культур». Білецький під прикриттям політичної благонадійності В. Белінського подає із всесоюзної трибуни *свій власний ідеал античності*, але у вигляді

цитати з одного якогось приватного листа Белінського. Белінський, характеристично плутаючи термін античності з терміном древности, пише, а Білецький цитує: «Чарівний світ античності (а у Белінського — древности). В його житті — зерно всього шляхетного, звитяжного, бо основа його життя — гордість особистості, недоторканість особистої гідності. Так! грецька і латинська мови повинні стати наріжним каменем всякої освіти, фундаментом школи» (том 4, стор. 63).

Можна приймати ці слова як ідеал античності у самого Білецького і також як його пряму відповідь на ліквідаторську реформу воляччини, відповідь, зроблену із всесоюзної трибуни якраз на 40 річницю вигнання античності тією «реформою» (1920-1960). Цікаво знати, що творилось в душі академіка, коли він так точно приурочив свій виступ із «тезами» про античність? Мусимо не гадати — тільки подбати про точність і перевірку поданих тут фактів.

На закінчення цього підрозділу про О. Білецького в українській літературі, погляньмо, як глибоко славетний учений заангажувався у відродження української нової радянської літератури. У вступі до двотомової збірки його статей про українську літературу «Від давнини до сучасності» (Київ, 1960) О. Білецький пише:

«Час, що його довелося пережити, був буремний і захопливий і зовсім не імпував ізольованій кабінетній роботі — ідеалові моїх старших колег. Без перебільшення можна сказати, що прагнення знаннів набрало на наших очах всенародного характеру. До науки потяглися люди енергійні, чисті серцем, жадібні розумом, надхненні ідеєю перетворити світ. З самого початку було ясно, що їм належить майбутнє. Я вважав, що не маю права лишатися в ролі стороннього спостерігача, і мірою моїх сил помагав усім тим, хто приходив до мене за порадою. І сталося так, що багато з моїх творів — цих дітей хвилюючих бесід і живих роздумів — поновити тепер неможливо, оскільки вони лишилися як усна творчість — нагадує про них хіба якась побіжна замітка або стенограма» (том 1, стор. 23).

Я вже згадував, як на «Вольному факультеті искусств» (1919-21) ті самі «жадібні розумом» люди, зачинателі української радянської літератури, слухали лекції професора

Білецького, що стали частиною його фундаментальної праці «У майстерні мистця слова», і про частковий вплив цієї праці на памфлети Хвильового, як і про вплив на Білецького гасла Хвильового про «дух неспокою». Важливо було б написати окрему розвідку про взаємини цих двох видатних сучасників, співтворців своєї епохи. До речі, О. Білецький, як літературний критик, одним із перших відкрив М. Хвильового як видатного «новатора мистецтва прози» в більш ніж українському масштабі (див. журнал «Шляхи мистецтва», 1923, ч. 5, стор. 59-63). О. Білецький також одним із перших показав, що символізм Тичини цілком своєрідний і де в чому перевищує навіть французьких символістів, наприклад Верлена. Подаю для стислоти тільки ці два приклади критики найбільшого прозаїка і найбільшого поета епохи «Розстріляного Відродження», але їх, більших і менших, було багато. О. Білецький нікого не минав. Був, поруч М. Зерова, регулярним літературним критиком тієї цілком трагічної епохи.

9. ПОСМЕРТНА МАНДРІВКА ТВОРЧОЇ ЛЮДИНИ

Із поезії Юрія Яновського збереглась в пам'яті така поетична думка:

«Солдат упав од кулі — його життя біжить вперед».

Посмертний біг вперед... Ще більше стосується він творчої людини, такої, яким, наприклад, був до самої своєї смерті Олександр Іванович Білецький. Хоч про мої надмірно стислі спомини про покійного академіка можуть скептично посміхнутися шановні українсько-американські професори-прагматисти, мовляв, «насмичка» фактів тощо. Та в цей момент моя думка не про себе. Вона летить далі за покійним професором, академіком... Ось він узяв у наплечник свій знаменитий нерозлучний грубий зошит-нотатник фактів, думок, проблем. І пішов у останню посмертну мандрівку крутою непротоптаного стежкою на найвищу командну вершину в горах. Мабуть, із думкою про вивершення праці всього його життя — як не ним самим, то бодай його учнями. Це не просто собі фантазія. Бо незадовго до його смерті О. І. Білецький виступив з доповіддю на великому всеукраїнсько-

Олександр Білецький

му літературному зібранні, закликав своїх радянських учнів працювати сміливіше і глибше та не відставати від наукових зусиль Заходу — і навіть нашої української еміграції. Серед поважних імен еміграційних літературознавців і критиків згадав між іншим і моє ім'я, «земляка з Харкова» (том 3, стор. 74). Сердечно дякую. Та знаю, що компліменти не шкодять тільки тоді, як вони вповні заслужені. Отже, не таке було моє життя, щоб заслужувати похвали. А таке, як у російській народній примовці: «Не до жиру — быть бы живу». Що ж робити? Чесно відмовитися від титулів знавця і критика?

Так на те ж і діяли так сильно чари нашого професора літератури, щоб до останніх днів триматися — йти і йти на його крутій, неприступній, висхідній стежці.

ПОДОРОЖ У «ШЕВЧЕНКІВ КРАЙ»

1. ВСТУПНІ УВАГИ

Пам'ять зберігає тільки суттєве з пережитого й передуманого в царині «Кобзаря». Тут нема претенсій на наукові уточнення, за які була б щира подяка добрим уважним читачам.

«Шевченків край». Цю назву запозичую з назви щотижневого часопису, що виходить, здається, з 1960-их років у стародавньому, колись повітовому, тепер районному місті Звенигородка на Київщині, 22 кілометри від села Кирилівки, тепер село Шевченкове. Тут поет не тільки народився, а й підростав та був перейнятий незвичайною довічною любов'ю до своєї такої ж постійно свободолюбної, як і постійно поневоленої країни, і навіть — до її незаслуженої невеличкої Долі. «Край», отже, людський, духовний і властиво безмежний. Силою сліпого випадку мені судилося століття пізніше в тому обширі народитися, підростати й спостерігати, як місцеві люди любили й співали, немов власні, народні, пісні, поезії свого геніяльного поета-земляка. А коли настала революція 1917 року, то й безстрашно йшли на бій за здійснення його закликів до самовизволення України. Тут, мабуть, уперше зародилося моє уявлення про народне й зокрема Шевченкове глибинне в часі відчуття історії й історичної Долі цієї країни. Це спомин про те, як місцеві люди часом сприймали поета, його глибоке *місцеве закоріння*, що дало поетові можливість дійти до всеукраїнського й загального значення. Може, в подібній свідомості з'явилися своєрідні народні пам'ятники поетові. Пригадується й тепер: у чарівних, як парки, перелісках Лісостепу з його глибоким

Текст промови на Шевченківському зібранні УВАН, Нью-Йорк, 29 березня 1981.

ґрунтом та щедрим сонцем, народ зберігає як символи так звані «дуби Шевченка». Столітні ще до Шевченка, який під ними бував сам, столітні ще й після нього, глибоко закорінені, широко розгалужені кроною, довговічні. Символи «омісцєвлення» і водночас експансії розгалуженої крони... У Шевченка й справді фактор «омісцєвлення» щасливо сполучається з іншими, протилежними факторами. Наприклад, що «весь рід матері Шевченка був із бойків, що в ньому була примішка крови карпатських верховинців».¹

Або: «У Варшаві Шевченко достатньо вивчив польську мову».

В Петербурзі, в Академії, «Шевченко вчиться французької мови, перечитує книжки (історія всесвітня й українська, можливо, шукаючи матеріялу для художніх композицій), Біблію та Гомера, оглядає з Брюлловим „Ермітаж“, оглядає галерії, він у курсі художньої хроніки столиці...» Дістав диплом вільного художника.²

Значення Шевченка головне в тому, що він був геніальний поет. Справа тут не в самих ідеях (хоч і в них теж!), а в тому, що Шевченко глибоко й творчо відчував визвольне значення Краси в Правді і Правди в Красі. Адекватно відтворював їх у своїй поезії і чарував та хвилював нею людей. Зеров, наприклад, звернув увагу на те, що позаполітичний ліричний шедевр, написаний у казематі «Садок вишневий коло хати», «видається поетичною перемогою над тюремними обставинами».³

Здається, Зеров бачить секрет цієї «майстерности» поезії Шевченка не тільки в «незвичайній її ліричній силі», а й у його «міцній, прегарно зложеної евфонічності».⁴ Називає також

1. Павло Зайцев, «Життя Тараса Шевченка» (Мюнхен, 1955), стор. 8-9.

2. Микола Зеров, «Лекції з історії української літератури» (Торонто, вид. КІУС, 1977), стор. 155-157. (Ці лекції, читані в Київському ІНО, циркулювали серед студентів Зерова в мімеографічній формі в 1928-29 роках.)

3. Там само, стор. 161.

4. Микола Зеров, «Нове українське письменство». Випуск перший. Мюнхен, 1960, стор. 264.

«правильність мови та гармонійність вірша».⁵ Очевидно, не йдеться тут про саму «милозвучність». Окремі могутні акорди «Кобзаря» звучать майже з бетговенською силою. На думку знавців, Шевченко стає вище не тільки українського «етнографізму» й «котляревщини», а й лишається «самостійним» супроти знаних йому великих і менших літературних течій Європи. Зокрема ж, наприклад, у жанрі романтичної балади. Але головним фактором «суверенности» рівня поезії Шевченка вважається «жива творча уява Шевченка» з «додатком виховання на народних українських піснях і переказах».⁶ Ці останні, як думає Зеров, не зводяться в Шевченка до «етнографізму», що панував у дошевченківський час. Ідеться тут про значно глибші речі — про якесь особливе інтимне пізнання і вислів «душі» народу і країни поета (в термінології Карла Густава Юнга).⁷ Щодо Шевченка, то в його поезії раз-у-раз «малі» речі можуть виявитися «великими» і часткові — універсальними. У цьому сенсі можна розуміти принагідний вислів Шевченка: «Ми не знаємо історії нашого народу, як його сотворив Бог»; або: «Возвеличу малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово».

Цитую вислови думок М. Зерова, бо саме він, мабуть, ніколи не підміняв строго наукового шевченкознавства — безбережними узагальненнями культу Шевченка. Натомість пробував (на жаль, лише принагідно) фактами геніальності поета та ще знайомства Шевченка з європейською і навіть (як думає О. Білецький) античною культурою поета-кріпака.⁸ Хоч часом навіть прихильні до Шевченка й України автори думають, що «культурним запіллям переслідуваного урядом поета-кріпака була сама одна Україна» («сирота убога», мовляв Шевченко).

Одначе, навіть строгий учений Микола Зеров цитує без коментаря приклади того, як більш освічені українці, М.

5. М. Зеров, «Лекції», стор. 163.

6. Там само, стор. 164-165.

7. C. G. Jung, *Modern Man in Search of a Soul*. London · 1941, стор. 197.

8. Олександр Білецький, «Зібрання праць у п'яти томах», Київ, 1956-66, том II, стор. 219-143.

Костомаров, П. Куліш, були недалеко від того, щоб добачити в поезії Шевченка щось на кшталт божественного чуда, як от цитовані Зеровим слова Костомарова: «Муза Шевченка роздирала завісу народного життя. І страшно, і солодко, і боляче, і захопливо було заглянути туди».⁹

Від того приблизно часу поширилося було серед українців обоготворення Шевченка, починаючи від поета Тодося Осьмачки, що готовий був поставити для себе Шевченка чи не вище від Ісуса Христа (у приватній розмові зі мною); і кінчаючи поетами-«шестидесятниками». Очевидно, такі перебільшення і змішування дуже складної проблеми тільки перешкоджають Шевченкові зайняти належне йому місце у світовій поезії.

Але я заповів не історико-літературні інтерпретації, а спомини, і мірою моїх сил і пам'яті до них зараз таки переходжу.

2. «ШЕВЧЕНКІВСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ» Й ОРГАНІЗАЦІЯ «ВІЛЬНЕ КОЗАЦТВО» (1917-1918)

... Козак оживе!

(З популярної пісні Яреми — героя поеми Шевченка «Гайдамаки» — «Ой Дніпре, мій Дніпре...»)

Ще п'ятнадцятирічним юнаком — я рано вилетів зі свого дитячого гнізда (село Хижинці, Лисянського району, Звенигородського повіту на Київщині, пізніше Шевченківська округа і потім — Черкаська область), вирвався я супроти бажання батька до міста Умані, де витримував іспит у відоме на всю Росію уманське «училище садівництва и земледелия» підвищеного типу з великою бібліотекою і столітньою традицією. До Умані радянська влада була заскочила ще 1919 року і радянїзувала (звичайно не без опору) мою школу й мене самого. І зразу, як відомо, 1921 року на Україні стався перший голод і пошесті. Голодний, виснажений і хворий, я з розпуки пустився весною пішки додому, сто кілометрів. З мрією — аби лиш устигнути за два останні дні додому «на Великдень», на

9. М. Зеров, «Лекції», стор. 157.

материн великодній обід, і там зустрітися з братами й сестрами. По дорозі було багато часу, я ледве чвалав самотніми полями під тихе награвання вітру. І мене опанував якийсь демон споминів і думок про всі речі на світі. І, звичайно, про нещасливий перебіг нинішньої революції.

Згадав: а як же властиво відбувалася революція 1917 року в моїх Хижинцях? Тут, як і по сусідніх селах, почалося все під прапором Шевченка. Можна сказати, це була ні «пютнева», ні «жовтнева», а «шевченківська революція», — неподільно національна і соціальна разом.

Як же, справді, змінилося усе за ці місяці!

Ще, може, десять-двадцять років тому (розповідали старші люди) в наших Хижинцях царська поліція була схопила малого хлопця Кузьму Маленка за те, що знайшла у нього під час обшуку «Кобзаря» (галицьке чи закордонне видання) і запроторила малого юнака (за один примірник «Кобзаря») аж на повних п'ять років у Сибір. Після того випадку інші матері закопували «Кобзаря» й інші книжки в землю в садку. Це, кажуть старші селяни, було так у моїх Хижинцях.

А тепер бачу сам: «Кобзар» наче вийшов із-під землі і опинився на полицях бібліотеки місцевої «Просвіти».

У Шевченкові дні березня 1917 року все село Хижинці висипало просто з церкви на просторі вигони й вулиці і пішло наче релігійно-церковним походом. Тільки, замість хоругв та ікон, носили жовто-блакитний прапор самостійної України і портрет Тараса Шевченка у вишитих рушниках і веснянім рясті. Разом з хором сільської «Просвіти» (організаторки маніфестації) співали всі «Заповіт». А я кружляв, оббігав навколо них усіх. У «Заповіті» найдужче наполягав на слова: «вставайте... кайдани порвіте!» Промовці з хижинецької інтелігенції раз-у-раз зупиняли натовп і пересипували свої промови найсильнішими рядками з «Кобзаря».

Незабаром після тієї врочистої шевченківської маніфестації почали з'являтися невидані речі й чутки. Сусідський Якимів парубок прийшов з вулиці до хати в козацькому одязі і з оселедцем на голові. Я подумав: чи не син це Тараса Бульби, про якого читав у шкільній хрестоматії?

Тоді ж приблизно йшла подекуди зовсім неймовірна чутка. Один мешканець Богуслава казав, що недалечко Богуслава, за річку Рось, об'явився просто з-під землі козак

(похований там давним-давно, може, ще в боях Богдана Хмельницького). У козацькому одязі і при повному озброєнні.

— Понад двісті років у землі? Це неможливе!

— Не віриш? Ну як живий! — запевняв цей богуславець.

Не треба було й вірити, бо під кінець березня 1917 року (за точність дат не ручуюся) в нашому селі Хижинцях організувалася Хижинська сотня добровольців «Вільного козацтва». До неї приєднався і мій старший брат Тодось Лавріненко (1898-1931). Він щойно вернувся ранений із румунського фронту першої світової війни в чині прапорщика.

До речі, цікавий деталь з того часу: пізніше один мій земляк, родом зі Звенигородського повіту, колишній офіцер царської армії, писав мені, що коли він був на першому Українському військовому з'їзді (5-12 травня 1917 року), то запитав Петлюру, що далі робити? Петлюра порадив йому «не їхати назад у російське військо, а їхати на Звенигородщину, де вже сформувалося „Вільне козацтво“, а старшин бракує».¹⁰

Спогад про брата Тодося та Хижинську сотню вільних козаків зовсім не значить, що ця важлива ініціатива з'явилася уперше в моїх рідних Хижинцях. Думаю, скоріше така ініціатива могла спонтанно й одночасно зринуть в шевченківські дні й маніфестації в березні 1917 року по кількох селах Звенигородщини. На щастя, цей епізод першої ініціативи детальніше освітлив по свіжих слідах у своїх споминах пізніший кошовий Юрко Тютюнник (під прозорим псевдонімом Г. Юртик). Тютюнник, тоді член Української Центральної Ради, родом із села Будище Звенигородського повіту, з першої руки свідчить:

«До зреалізування такої думки про потребу організації „Вільне козацтво“ взявся селянин с. Гусакове Смоктій. Був то заможний господар, мав двадцять десятин власної землі. Мав коло 35 років, високий, чорнявий, лагідної натури, та на життя дивився реально; освіту одержав у Звенигородській двокласовій школі, багато читав. Смоктієві допомагали Ковтуненко та Пищаленко, люди з вищою освітою, обидва Звенигородці... До праці приступили зараз же у березні місяці 1917 р. Смоктій персонально організував Гусаківську волость. З його ініціативи в першій половині квітня відбувся повітовий з'їзд

представників „Вільного козацтва“». Тютюнник подає такі постанови з'їзду:

«1. „Вільне козацтво“ організується для оборони вольностей українського народу та охорони ладу. 2. Воно є територіальною військовою організацією, в яку мають право вступати громадяни повіту не молодші 18 років. 3. Не приймаються до організації люди, ворожі до України, та люди, покарані судом за кримінальні злочини. 4. Всіма справами організації відають командири з радами козацької старшини. 5. На командні посади старшина вибирається. Вибрана старшина призначає собі помічників».¹¹

Смоктій із вродженої скромності хлібороба-продуцента відмовився від пропонованої йому з'їздом «чести» вибору на кошового. Тоді обрали більш честолубивого (колишнього військового писаря) Семена Гризла з села Кальніболота. Але саме завдяки організаційній ініціативі й хистові Смоктія серед розпаношеної анархії і спроб насадити тут силою і обманом органи радянської влади, саме в цих пекельних умовах утворилася на Звенигородщині струнка, дисциплінована територіально-військова добровільна організація: в кожному селі — сотня, в кожній волості — з сільських сотень складався курінь, а в повіті з волосних куренів складався кіш. Сільські сотні не обов'язково мали сотню людей, бувало й по кілька десятків, а пересічно по двісті. Але в селі Кирилівці, де народився Шевченко, сотня вільних козаків мала до *одної тисячі*.¹²

Ця маленька територіально-військова добровільна організація стала з перших своїх кроків проти катастрофальної ситуації: немов розпечена лявіна з вибухлого вулкана, вилася з багатомільйонного фронту першої світової війни маса з більшовицьким гаслом: «Грабуй награбоване». Вона грозила залити собою молоде державне відродження України. Про цю лявіну цікаво свідчить очевидець Юрко Тютюнник:

11. Г. Юртик, Звенигородський Кіш Вільного Козацтва, «Літературно-Науковий Вісник», 1922, кн. 2, стор. 126-127.

12. Там само, стор. 131.

10. Лист до автора статті від 5 лютого 1970.

«Збільшовичені російські армії покинули фронт і рушили через Україну додому. Більшої анархії не можна уявити; без якої б то не було черги багатомільйонна озброєна юрба перла з фронту хто куди хотів. На своєму шляху вона змітала все, що нагадувало добробут, культуру. А тим шляхом була ціла Україна... Все гинуло. Позаду залишалися руїни, згвалтоване населення, гекатомби трупів. До Росії вивозилося колосальне військове і невійськове майно. Не було сили, яка б бодай пробувала запобігти цьому страшному лихові».¹³

До цієї картини треба додати ще дві важливі речі:

Перша. З протилежного боку, з Росії, йшов наступ Червоної армії, чи тоді ще Червоної гвардії (ішов у супроводі розкладової пропаганди і насаджування терором органів радянської влади). Вона, між іншим, нацьковувала на українську владу і на мирне хліборобське населення озброєні юрби з заваленого фронту першої світової війни. Кримінальні розбої, вбивства, грабунки стали масовим явищем.

Була й друга, не менш грізна обставина: серед цієї занархізованої і розагітованої юрби з розваленого фронту прийшло багато українців, що несли з собою епідемію демагогії, більшовицьке гасло: «Грабуй награбоване». Підле гасло, бо в Україні далеко не все було награбоване, а ще більше було й здобутого тяжким трудом селян, робітників та інтелігенції, які хотіли, щоб їх доробок не пропав марно для новостворюваної української держави.

Отже, «Вільне козацтво» інстинктивно і рішуче виступило проти всіх цих трьох елементів руїнних сил: 1) і проти грабіжного наступу московсько-петербурзької Червоної гвардії й Червоної армії; 2) і проти озброєної маси-лявіни з розпущеного фронту першої світової війни; 3) і проти внутрішньоукраїнського кримінального бандитизму.

Але до Центральної Ради «Вільне козацтво» не ставилося вороже. Навпаки, брало участь у скликаному Центральною Радою другому Всеукраїнському військовому з'їзді; а пізніше обрало на свого кошового члена Центральної Ради — Юрка Тютюнника. Підтримало законопроект Центральної Ради про передачу поміщицьких маєтків і земель українському наро-

13. Там само, стор. 130.

ві і брало від поміщиків розписки про збереження їх маєтків для передачі народові в цілості, а не в вигляді руїн і пожарищ. Але Центральна Рада, мабуть, не оцінила добровільно-військової природи «Вільного козацтва» — як здорового і добровільного зав'язку Української державної армії. У Центральній Раді носилися з проектами переформувати «Вільне козацтво» на «Народну міліцію», а партія есерів навіть хотіла, щоб до вільних козаків обирали громади.

З другого (сказати б, право-консервативного) крила Скоропадський, як пише Юртик-Тютюнник, хотів би зробити з «Вільного козацтва» ніби «Козацьку аристократію», та ще й з наданням їй більших наділів землі та інших соціальних привілеїв.¹⁴

Ну, а обидва воюючі в світовій війні бльоки не мали симпатій до ідеї самостійної України, а надто до такої ідеї вже поширеного в Україні руху «Вільного козацтва». Тому й не дивно, що з кола меншостей Центральної Ради на її трибуні лунали промови, щоб вона знищила «это шовинистическое погромное казачество». Хоча було, за моєї пам'яті, загально відомо, і це твердить Тютюнник, що «Звенигородщина не зазнала жидівських погромів на протязі всієї революції. Вільне козацтво не дало спровокувати себе; воно припинило анархію в самому початку».¹⁵

Пригадується випадок, що стався в моєму рідному селі Хижинцях. Звичайно наша Хижинська сотня вільного козацтва скликала свій навчальний чи бойовий збір після праці умовленою кількістю ударів церковного дзвона. Але одного разу дзвін забив не надвечір, а серед дня, і багаторазово, як на пожежу або загальні збори села. Тут на зборах усієї громади було прилюдно названо присутніх і відсутніх усім загально-знаних бандитів, погромників і головорізів, що мали в нашому селі на сумнінні багато невинних жертв. Проголосували кару на знищення і вирок виконано на місці зразу ж. Хто з бандитів пробував тікати в сусіднє село — потрапляв у пастку, бо подібне в той же час робилося, за умовою Звенигородського коша, по всіх селах повіту в той же день і годину. За який

14. Там само, стор. 129.

15. Там само.

тиждень-два страховище бандитизму у Звенигородському повіті зникло.

І також ще один характеристичний епізод (який подають радянські джерела). Коли від А. Іванова, партійного голови Київської Ради депутатів, прийшла в лютому 1918 року телеграма до більшовицької звенигородської організації, щоб вона скликала в Звенигороді (очевидно під охороною Червоної гвардії) свій з'їзд, цей самозваний з'їзд вільні козаки розігнали, при чому, може, під час сутички був убитий голова з'їзду.¹⁶

Яким авторитетом користувалося тоді «Вільне козацтво», свідчить епізод його відсічі лявіні занархізованого фронту світової війни. Коли штаб VIII, наполовину збільшовизованої російської армії прибув з фронту на станцію Тальне (Звенигородщина), досить було невеличкого загону вільних козаків, щоб весь штаб повернув 14 лютого 1918 року назад в обхід Звенигородщини через станції Вапнярка і Бірзула. Про цей епізод я чув коротко від брата Тодося і не ручуся за точність. Здається, що штаб VIII армії хотів тим часом підтягнути до себе свої гвардійські частини, та бі 7 драгунські кавалерійські полки. Вони отаборилися на ст. Бобринській коло міста Сміли, таки знову на Звенигородщині. Тут вільні козаки їх тільки й чекали. Кошовий Юрко Тютюнник тим часом зібрав із волосних куренів щось із двадцять тисяч кращих козаків. У запеклому бою, з значними втратами по обох сторонах, вільні козаки 18 лютого 1918 року обеззброїли гарматні частини II корпусу, а в 6 і 7 драгунському полках одвоювали собі дві тисячі коней з сідлами й майном.¹⁷

Цей бій остався мені в пам'яті, бо мій старший брат Тодось зразу з гарячого бою несподівано залетів на наше подвір'я верхи на височенному, як мені здавалося, драгунському коні. Налякав мене страшно і водночас сповнив ентузіазмом і радістю за здобуту перемогу і коня. Але Тодось тільки встиг напоїти коня і зразу ж помчатися навздогін своєму куреневі, щоб очищати від напасників територію всієї Шевченківщини аж по Дніпро й Канів.

Та радість була коротка: на додаток до всіх лих прийшла

16. «Черкаська область», Київ, 1972, стор. 207.

17. Г. Юртик, Звенигородський Кіш... стор. 132.

німецька окупаційна армія. Але ще до приходу німців організоване «Вільне козацтво», підпорядковане Звенигородському кошеві, «міцно тримало територію, обмежену Дніпром і залізничними коліями: Знаменка-Помішна-Христинівка-Канів (чи якась найближча до Канева станція). Мабуть, на бажання німецького командування, з розпорядження Центральної Ради, Звенигородський кіш здемобілізувався, приховавши зброю на всякий випадок.¹⁸

У підсумок історії «Вільного козацтва» кольоритно вписався сумнозвісний Михайло Муравйов, царський капрал, що наприкінці літа 1917 року перейшов до більшовиків і став на антиукраїнські криваві послуги Ленінові, як один із командирів наступу червоних військ на Україну. Громив гарматами Київ, спалив цінні історичні й мистецькі колекції М. Грушевського, розстріляв просто на вулицях міста понад три тисячі киян. Жорстокий і безоглядний, він убив свого товариша.¹⁹ До речі, цей Муравйов був ледве не попав у полон до вільних козаків.

Врешті-решт, повертаючися до Москви з антиукраїнських розбоїв, Муравйов дав інтерв'ю, друковане в центральній газеті «Известия ЦИК», у якому сказав:

«Револьюційна російська армія пройшла Україну, змітаючи на своєму шляху все, що носило на собі ознаки буржуазно-шовіністичного сепаратизму. Одно наближення червоних військ примушувало повіти, а то й цілі губернії визнавати нашу владу. На Україні прийшлося натрапити на оригінальну організацію буржуазної самооборони. Особливо дався взнаки Звенигородський повіт, де український шовіністичний націоналізм збудував собі фортецю у формі так званого Вільного Козацтва. Ся організація не тільки не допустила нашої влади в повіті, а, навпаки, сама перейшла до наступу, чим зробила чималу шкоду нашим військам. Я дуже жалію, що

18. Там само, стор. 132-133; також у кн.: Яків Зозуля, «Календар історичних подій 1917-18». Нью-Йорк, УВАН, 1967, стор. 54-55.

19. За спогадами В. Антоненка-Овсієнка подав Дмитро Дорошенко: «Історія України 1917-23». Ужгород, 1932, т. 1, стор. 291.

мені не довелося зруйнувати се гніздо, втопити в крові тих, що посміли підняти руку на Червону Армію»²⁰.

3. НА КРЕСАХ «ШЕВЧЕНКОВОГО КРАЮ»

Хвалькуваті слова Муравйова мимоволі нагадують про той глибинний і потужний фарватер, по якому блискавично пронеслося те невелике «гніздо» Вільного козацтва, що його так легко хотів би «втопити в крові» Муравйов. Треба бодай приблизно нагадати ту трасу і фарватер головних подій, якими позначився Шевченків край і дух. Перебуваючи на далекому засланні, Шевченко не знав, що на його вужчій батьківщині вибухнула так звана «Київська козащина» (1855) — масовий антикріпосницький рух селян, що вимагали випускати їх з кріпаків — «у козаки», як людей вільних. Повстання було криваво придушене царськими військами. На слідстві повсталі заявили: «Ми всі дворяни, бо кожний має свій двір». Пізніше недалеко теренів цієї події Шевченко хотів напостійно оселитися у власній хаті (здається там десь виявились і місцевості, де він хотів бути похованим).

Ідучи далі за життєписом і творами Шевченка, ми натрапляємо на головні терени Гайдамаччини (1768) та його поеми «Гайдамаки» — ліро-епіки про ще один більший рух на так званій поетом «Козацькій землі».

І тут же, на цій його «Козацькій землі», в Чигирині, зав'язується вперше початок *творчого діла гетьмана Богдана Хмельницького*. Тут здійснюється оспівана Шевченком перша перемога Хмельницького над збірним військом польської імперії під Корсунем (перейменованим на Корсунь-Шевченківський). Липинський вважає, що Хмельницький перший почав здійснювати свій «шалений задум» об'єднання всіх релігійних, територіально-етнічних і соціальних фрагментів нашої землі в одну українську націю — супроти всіх сторін світу. Та не встиг довершити свого діла. Можна

20. Г. Юртик, Звенигородський Кіш..., стор. 133. Спогад Юртика датований 22 квітня 1922, по свіжих слідах подій і ще недавнього ч. «Известий». Але автор не подав точної дати газети, і тепер трудно його розшукати. Деякі відомості про Вільне козацтво є також у цит. праці Д. Дорошенка, стор. 77, 181, 278-279.

сказати: те, що не встиг за свого життя у політиці *великий гетьман*, психологічно і мовно продовжив своїми творами і особистою поставою *великий поет*. Чому? Може, тому що його поетичний геній був закорінений у глибинах його «Землі» та життєвого вікового досвіду свого народу.

І якраз оця глибинна та всебічна єдність Шевченка з Долею своєї «землі», його взаємна любов зі своїм народом здалися небезпечними диктаторові в Москві. Сталін, мабуть, 1930 року скасував назву Шевченківська округа, разом касуючи адміністративний поділ УРСР на округи взагалі. Назву «Шевченківська» округа офіційно запроваджено урядом УРСР на початку 1920-их років. Тепер, у 1954 році, на місці Шевченківської округи і приналежних територій утворено нову Черкаську область (замість назвати її Шевченківською). А про колишню назву «Шевченківська округа» навіть історичну згадку заборонено, бо по радянських джерелах про неї і слід пропав.

Цікаво, що, випадково чи ні, новоутворена Черкаська область опинилася на мапі у самісінькій географічній центрі України. А ще цікавіше, що в Звенигородці утворилася десь не пізніше початків 1960-их років щотижнева газета під голосною назвою *Шевченків край*. Заборонена, як Шевченкова назва округи — вона повернулася у народі назад як назва цілого Шевченкового краю — і цілої Черкаської області. Назви — вперта річ: люблять повертатися на місце свого першонародження і першоназви, наче ті чайки, що, народжені на атлантийському побережжі Англії, перелітають весь океан назад, точно на місце свого народження.

Існує думка істориків, що Черкаська земля, мабуть, ще приблизно з 14 століття перебрала на себе роллю оборонної смуги старокиївської держави і цивілізації. У районі ближче до Києва на цю оборону ще раніше було споруджено грандіозні своєю довжиною земляні вали, і досі знані в народі під назвою «Зміюві вали». Значно пізніше на оборону, замість земляних валів, стали живі люди. Вони коштом свого життя не давали степовим хижакам плюндрувати цей край. Ці люди історично наче перебрали на себе Долю Землі своєї.

4. «ДОЛЯ ЗЕМЛІ»

Коли підемо слідом за Шевченком у його край, ми чи не найчастіше натрапимо у його творах (як і в українських народних піснях) на згадки про «Долю», як ось цей вигук поета у поезії «Козачковському»:

О доле моя! Моя країно!

Або ось цей виклик напередодні очікуваного арешту і заслання в поезії «Минають дні, минають ночі»:

Доле, де ти? Доле, де ти?
Нема ніякої;
Коли доброї жаль, Боже,
То дай злої, злої!
Не дай спати ходячому,
Серцем замирати
І гнилою колодою
По світу валятись.
А дай жити, серцем жити
І людей любити...

Прошли страшні роки заслання і знущальної солдатської муштри з заборною «писать и рисовать». Доля щедро дала поетові те, чого сам просив — все її зло, всі іспити, алеж дала і силу їх витримати:

Ми не лукавили з тобою,
Ми просто йшли; у нас нема
Зерна неправди за собою.
Ходімо ж, доленько моя!
Мій друже вбогий, нелукавий!
Ходімо дальше, дальше слава,
А слава — заповідь моя.

(«Доля»)

Аналізуючи, як історично склались економічні організми різних націй (національні економіки), Макс Вебер науково вжив дуже складне поняття — «доля землі». Цікаво, що це

складне поняття сильно відчувається в деяких творах Шевченка. Мимоволі й собі спокусишся запитанням: яка ж Доля в минулому (про майбутнє нема мови) випала для нашої, мовляв Шевченко, «Козацької землі» — того Лісостепу південної Київщини, тієї Черкащини — або «Шевченкового краю» — чи, сказати б, «епіцентру» України, де, як у землетрусах, зароджувалися раз-у-раз потрясення історичних катастроф — нападів і оборони?

У старих греків не дарма богинями Долі були дочки Ночі — символ незнаного. (Між іншим, слово «доля» у філософських енциклопедіях асоціюється з якоюсь загальною силою якщо не Бога, то природи і її закономірностей.) Вважається, що Доля вирішально впливає на життя людей і націй. Але, навпаки, впливати на Долю — значно трудніше. Шевченко любив долю героїчно, незалежно від того, чи Доля була для нього добра, чи зла, боровся за Долю і проти Долі, але, мабуть, ніколи не був байдужий до неї. Можна сказати, Шевченко був сам втіленням чи символом «Долі землі» української. Це з «Шевченкового краю», до якого ми тепер з вами уявно мандруємо, могла б і нам передатися (і часом передавалась, як у «вільних козаків», наприклад) якась невеличка частка Шевченкового героїчного відчуття «Долі землі». До речі, Шевченко, очевидно, знав, що страждання, кривавість, боротьба та великі людські втрати не є виключною долею України. Майже кожен народ у обмежені відтинки часу боронить себе ціною великих жертв. Та, будучи свідомий цього, Шевченко був свідомий і виключності української долі: «... Вкраїно! Мій любий краю неповинний! За що тебе Господь кара. Карає тяжко?... До краю нищить...» («Осії. Глава XIV»).

В українській землі — це все таки була важча й трудніша Доля — понад тисячоліття перебувати в постійній напруженій самообороні проти смертельної напасти з усіх сторін світу. Спершу обороною був грандіозний земляний вал, пізніше заступлений живими людьми-борцями. Вал стояв понад тисячу років на тій самісінській лінії, де, як писав Гоголь, на межі Європи й Азії віками зударялися дві сили — сила будівництва життя і сила руїної смерті.

До речі, скажу: одним із результатів цієї затяжності боротьби життя і смерті стала на нашій «Землі» постійна зміна

так званих відроджень і зруйновань. Михайло Грушевський (його «Історія України-Руси» була в мене настільною книжкою на «вільному» засланні після відбуття строку в концтаборі) раз-у-раз вживає терміну «Відродження», а деінде озаголовлює цілі історичні епохи цим терміном. Правда, В'ячеслав Липинський ставить під сумнів колесо «зруйновань — відроджень», бо коли це «колесо» надто часто обертається, то випадають найважливіші життєві стадії — цвітіння і плодоношення — формування провідної верстви. Але коли в альтернативі лишається тільки смерть, то Відродження все таки являє спосіб життя і спосіб вижити.

Та це справа фахівців історії та історіософії. Я ж тим часом вернуся до спомину про те, чого свідком сам був.

Ще малим пастухом, шукаючи кращу не столочену траву для випасу нашої корови, я було видряпувався з чималим острахом на високий, як крута гора, земляний вал. Побіч мого села Хижинців цей вал, наче гігантський змії, звивався аж за обрій — скільки мого ока. Хоча тут таки поблизу вал був зарослий густим і високим лісом, то я бачив його і по той бік лісу. Кажали люди, вал тягнувся аж до річки Рось — понад тринадцять кілометрів. І ще далі йшов, комбінуючись оборонно з іншими річками і глибокими яругами Лісостепу. В інших місцях, як тепер бачу з фотографій у радянській пресі, вал цей був мало помітний для ока, може, був розоруваний або що, але коло Хижинець він був високий, майже недоторканий.

Я запитав одного старого чоловіка, Семена Кнуча, походженням із сусіднього з моїм селом містечка Медвина (тепер Кнуч на еміграції), чи він знав що про вал біля Хижинець?

Старий аж стрепенувся:

— А якже, знаю! «Зміївий вал» називався він в нас, був він і в нас десь далі поза Медвином. — І оповів мені таку легенду чи старий переказ:

— Нібито в давні-давні часи якийсь незвичайно сильний чоловік піймав і зв'язав великого змія. І запряг змія у великий плуг. Та й погнав-погнав змія з тим плугом аж за обрій. і лягла од плуга така велика скиба, як той вал.

Яка ж була моя радість, коли я, буди настроєний писати свої ціложиттєві спомини, знайшов у київському журналі

«Наука і суспільство», в числі 8 за серпень 1972 року, статтю Леоніда Ямкового під журналістичною назвою «Зміїві вали розповідають», з кількома фотографіями залишків валів та навіть неповною мапою їх розташування (переважно безпосередньо на захід і південь од Києва). На жаль для мене, в журналі мапа обривається на річці Рось близько Білої Церкви і не захоплює мого села Хижинців. Автор статті під підписом не зазначений як археолог. Але подає свої дані як нібито інтерв'ю з одним дослідником валів і наводить фактичні дані, взяті з дослідів київських археологів. Не маючи певніших джерел під рукою, подаю дані, взяті з статті Ямкового. Він пише, що останніми часами цими валами зацікавилися київські археологи, які думають, що вали були насипані з допомогою робочої сили взятих у полон противників. Сумарна довжина тих валів на Київщині виносить 800 кілометрів. А часи їх спорудження сягають у різних частинах валів від 190 до 670 років нашої ери (дані за радіовуглецевими аналізами решток вугілля, знайдених у глибині валів). Ямковий цитує далі визначного фахівця: «Відомий київський археолог В. Й. Довженко вважає, що час спорудження валів підходить впритул до перших повідомлень про Київську Русь».²¹

Залишаючи фахівцям перевірку точності повідомлень журналу «Наука і суспільство», повертаюся до думок про «Долю» «Шевченкового краю», «Землі». Пройшло багато століть, а то й понад тисячоліття — скільки точно — цього з певністю, мабуть, ніхто не знає, бо історія і передісторія Шевченкової «Землі» структурально дуже глибока. Як глибоке і Шевченкове відчуття її. Наприклад: «Наносили землі та й додому пішли і ніхто не згадає. Нас тут триста, як скло, товариство лягло. І земля не приймає». Або: «Б'ють пороги, місяць сходить, як і перше сходив»; або: «Споконвіку Прометея там орел карає» (та подібне в «Кобзарі»).

Настав історичний час, коли земляні вали вже навіть Києва не рятували. Грушевський позначає останнє зруйнування Київського замку роком 1482. Говорячи приблизно, на оборонній від смерті смузї Лісостепу й Степу мусіли в ході історії стати, замість земляних валів — живі люди. Можна

21. Леонід Ямковий, Зміїві вали розповідають, «Наука і суспільство», Київ, 1972, ч. 8, стор. 37-39.

припускати, що були вони з породи свободолюбців, що для них смерть не була найгіршою річчю. Історики називали їх у різні часи різно. Спочатку це були, мабуть, «уходники» (виходили сезону на мисливство й рибальство — в небезпечні степи й на річки), потім «осадники», а ще потім «козаки» («вільні люди», що організовано намагалися дати собі раду з смертельним напасником).

А був це, за висловом Грушевського, «степовий гураган» розгуляних напасників. Розгуляних, бо вони діяли під охороною двох сильних держав — Кримської Орди і султанської Туреччини, яка в ті часи була пострахом навіть для Західньої Європи.

Між іншим, головною здобиччю для цього ворога в нашій «Землі» були невольники. На жаль, треба знати, що приблизно коло 14-15 століть наша «Земля» стала *клясичною* щодо експорту з неї невольників, чоловіків і жінок. «Жадібні татарські перекупці» з рук загарбників перепродували за найбільші гроші на експорт невольників якраз із нашої «Землі». Продавали їх до Туреччини, Малої Азії, персам, арабам, на західне побережжя Середземного моря, зокрема до Італії. В Криму з головного експортно-невільницького міста Каффи гнали юрби невольників просто на кораблі.²²

Яка ж гірка іронія Долі! Свободолюбці, що з ризиком для життя втікали аж на край світу, іноді навіть у пащу смерти задля волі від свого домашнього вогнища, потрапляли у справжнє, як свідчить історик, пекло невольництва. (Між іншим, слова «невольник», «невольничий» належать до одного з майже постійних мотивів поезії «Кобзаря».)

Але саме в цьому жорстокому процесі вікового добору знаходилися і такі, що витримували найважчі іспити. Ба навіть (як у наш час Шевченко) *хотіли* цих іспитів Долі. Вони збройно боронились і будували, будували і боронились. А «степовий гураган» раз-у-раз змітав з лиця землі збудовані ними міста: Звенигород, Чигирин, Черкаси, Канів, Корсунь (до речі, всі вони на Шевченківщині). Ще більше нищено, з населенням разом, численні села так, що й назви їх нікому було пам'ятати. Одна з таких безіменних, колись заселених, а

22. Михайло Грушевський, «Історія України-Руси». Нью-Йорк, 1955, т. VI, стор. 22-23.

6. РОЗДУМИ ПІСЛЯ СПОМИНІВ

Признаюсь, почував би себе набагато щасливішим, коли б, замість оцих моїх споминів, появився у нас під цієї самою назвою «Шевченків край» — науково зредагований міждисциплінарний збірник, програмово цілком комплексний, про який міг мріяти шістдесят років тому О. Білецький з його літературознавчим пляном «комплексного» наукового дослідження творчості видатних письменників (на превеликий сум, Білецький помер двадцять років тому). Але в Києві, з його чималими поліграфічними можливостями (зокрема фотоілюстрацій з натури) не видали навіть звичайного альбома, як то роблять в інших країнах для своїх великих письменників.

Мемуари в сучасному розумінні цього жанру не протистоять науці й науковому розумінню. Коли їх зроблено добре, вони доповнюють науку фактами, думками й порушеними в них проблемами (див. наприклад, збірку виданих наукових розвідок за ред. Дж. Олні²⁶).

У світлі такого підходу наприкінці хочеться перевірити себе: чи не опинився також і я мимоволі в полоні культу «іконописного батька Тараса»? Цей вислів Миколи Хвильового вразив був, як грім серед ясного неба, ще в грудні 1927 року. Але роздивившись ближче, побачив, що вислів той належить не самому авторові роману «Вальдшнепи», а його критично поданому персонажеві.²⁷

Суб'єктивно я прагнув у цих споминах по змозі уникати такого «іконописного» культу. За моїх часів він був хіба у промовах і деклямаціях по сільських «Просвітах» та ще подекуди в українській пресі доби Центральної Ради. А описаний мною народний збройний відрух організації «Вільного козацтва» полягає не в культових деклямаціях «Кобзаря» (хоч і вони мали своє значення), а в блискавичній, як

26. Autobiography. Essays Theoretical and Critical. Edited by James Olney, Princeton, University Press, 1980; стор. 4-5 та інші. Термін «Автобіографія» тільки частково покривається з ширшим поняттям — мемуари. Олні наводить слова Поля Валері: «Спогади — це свідомість свідомості» (стор. 242).

27. Микола Хвильовий, «Твори в п'ятьох томах». Балтімор, в-во «Смолоскип», 1980, т. II, стор. 306.

інстинкт, *негайній дії* на здійснення основного заповіту Шевченка.

У рішальні моменти історії — це можуть бути дуже важливі противенства: *слово і дія*. Особливо, коли в дію сповна вкладалося власне життя.

Споминаю «Вільне козацтво» на Звенигородщині ще й тому, що його дії і люди безпосередньо хронологічно зливалися з наступними українськими збройними повстаннями проти німецької (1918), а потім білої та радянсько-російських (1919-21) окупацій. Взяті разом ці з першого дня революції самостійницькі запеклі і нерівні бої «вільних козаків» і повстанців відтягли майже на одне десятиліття смерть для української нації. Бо змусили Леніна тимчасово відмовитись від політики тотального «воєнного комунізму» і оголосити перехід до НЕПу та компромісу щодо України. Таке з самого першопочатку «Вільне козацтво» з невгнутим шевченківським духом варте не тільки побіжного спомину, а й окремої солідної наукової розвідки.

У цьому спомині також не належить до «іконописного» культу Шевченка архетип «невмирака». Бо «невмирака» — це тип людини, нехай незвичайної, але такої людини (це особливо підкреслено козацьким специфічно земним, майже «професійним» слововжитком «козак-невмирака»). І потім, навряд чи хтось безсторонній і знаючий буде заперечувати фактичну покищо невмирущість в народі творчості Тараса Шевченка.

За доби гітлерівських таборів смерті оформилась страшна своєю реальністю антитеза до архетипу невмирущості. Вона каже, що в таборах смерті «не тільки людина вмирала, а й само поняття („ідея“) людини».

В поняття людини, на думку Гете, входить насамперед дух. Можна чимало згубити, писав Гете, — «але дух згубити — все згубити, було б краще тоді й не родитись». Знову старогрецький філософ Геракліт каже: «Боротьба — батько всіх речей». Тут мимоволі пригадується Шевченків заклик: «Боріться — поборете!» («Кавказ»).

Дух і боротьба та любов входять у Шевченкові поняття людини.

І саме, як я переконався в радянській тюрмі, насамперед

зломити дух, навіть у в'язневій думку про даремність і безнадійність боротьби — основна метода і мета тоталітарного терору й народодовбивства. В Україні це катастрофально лихо і цей перелім Долі в бік тоталітаризму прийшли, мабуть, не від татарських, монгольських чи якихось інших «степових гураганів», не від Заходу з Польщею разом, і не від царської Росії, а від ленінського «воєнного комунізму».

Це тоді, наприклад, у наше село Хижинці на Звенигородщині вскочили були зненацька червоноармійці «продотряду» і на вигоні коло вітряків без суду розстріляли групу перших-ліпших хижинських хліборобів. А їхній начальник ще й сказав до зібраних селян: «Усім так буде, як не здасте призначеного за продрозверсткою хліба!»

Слідами Леніна прийшов на його партійний трон Сталін — клясик комуністичного ґеноциду. Тепер те, що робилось у масштабах гітлерівського табору смерті, *повторено* у масштабах цілої української нації. Тоді селянам мимоволі пригадувалося столітньої давности пророцтво Тараса Шевченка: «Погибнеш, згинеш Україно. Не стане знаку на землі».

Пам'ятаю, як в'язня НКВД мене мучило питання: чому НКВД, що мало повну змогу кожної хвилини фізично знищити в'язня, без жадних судових формальностей, всіма засобами й тортурами добивалося, щоб в'язень підписав протокол слідства? Ясно: намагалися *фізичне знищення наперед виправдати духовним*. Тут «логіка» хижака. Пропагуючи тезу про першенство матерії над духом, вони одначе смертельно бояться, щоб той капосний дух якимось випадком не перескочив на інших людей — і *строшують усіх підряд*. Отака то гра з заскоченими жертвами. Та в кожній грі нема гарантії виграшу. Особливо, коли в гру входить «невмирака», який уже передав людям своє «Послання»: «не вмирає душа наша, не вмирає воля, і неситий не виоре на дні моря поля». Це звучить як самоочевидне об'явлення. Аж ось життя пішло інакше: дно моря орють і збирають на ньому потрібні для війни мінерали; волю заморено голодом, грабунком хліба й депортаціями; і вже з переляку лунають то тут, то там голоси: чи не відійшов «Кобзар» в архів історії? Одні кажуть: так, відійшов; інші кажуть: ні. Мені ж у світлі фактів цього спомину здається, що саме ця зміна нашої Долі до тоталітаризму

робить виклик історії: щоб наступила ера Шевченка. Життя кличе нас, щоб ми з належною інтуїцією й досконалим знанням розкрили загадку «феномену Шевченка», як він писав у поезії «Гоголю»:

Кому ж її покажу я,
І хто тую мову
Привітає, угадає
Великеє слово?

Це виклик зокрема нашій надії — найновішій генерації шевченкознавців зі спеціального семінару УНІГУ.

Українська дослідна думка має створити нарешті гідну поета науку шевченкознавства. «Якби ви вчилися так, як треба, то й мудрість би була своя» — це заклик не до самообмеження, а, навпаки, до справді визвольної істини і правди. При всій видимій простоті Шевченко сприймав усе життя зовсім не спрощено, а в усій його ціложиттєвій складності. У симфонічній цілості «Кобзаря» можна почути в окремішності і поруч (як у дуєті або в хорі) множество мотивів протиборства й антитез, параболь.²⁸

Шевченко знає, що антитези ставлять межі одна одній. Та ось він переживає кінцевий результат того протиборства у тиші свого неймовірно стиснутого серця:

За думою дума роєм вилітає;
Одна давить серце, друга роздирає,
А третя тихо, тихесенько плаче
У самому серці, може, й Бог не бачить.
(«Гоголю»)

Хто знає, можливо, якраз у цій героїчній тиші здавленого, нескореного, люблячого серця й криється загадка Шевченка. Він боляче переживав, але, здається, ніколи не робив догми ні зі своєї любови, ні з ненависти.

28. У термінології поезики барокко параболь — зіставлення для порівняння (juxtaposition for comparison). У поезії Шевченка — це здебільша порівняння для боротьби.

НА ОСТАННІЙ ВИСТАВІ «БЕРЕЗОЛЯ» — «МАКЛЕНА ҐРАСА»

Пам'ятаю, як воно було. Несподівано на Сумській вулиці, якраз напроти редакції центральної газети «Вісті ВУЦВК», де я працював у відділі культури, натрапив я на Юрія Володимировича Шевельова і запропонував йому на мій редакційний квиток піти разом на прем'єру «Березоля» «Маклена Ґраса», а може, й рецензію на неї написати. Пан Юрій відповів дипломатично і як правдивий джентлмен: «Як будемо дивитися разом, то й рецензію пишемо разом».

І от ми вдвох сидимо поруч високо на третьому ярусі по вінця переповненого театру. Публіка, видно, хотіла знати: що ж тепер покаже Курбас новою прем'єрою після погромної критики і в такий страшний час?

Пильно вдивляємося у сценічне оформлення дійства «Маклени Ґраси». Мабуть, назавжди остався в моїй пам'яті оцей, як у фокусі скупчений, сценічний образок «Маклени Ґраси». Компактний, економний, як скринька старовинного вертепу. Але на просторій сцені «Березоля» вміщається усеньке подвір'я двоповерхового будинку з його підвалами та правим і лівим бальконами, неначе духовно-суспільна схема розтину цілої країни. Внизу подвір'я — собача будка, коло якої як у себе вдома приліг колишній славетний польський музикант Падура (у незабутньому виконанні актора Мар'яна Крушельницького). Він полонить публіку смішними дотепами Миколи Куліша на адресу радянської дійсности та грою на окарині меланхолійних шопенівських ноктюрнів і прелюдів.

На сцені темна ніч, по якій тривожно блукають поодинокі світла, як у поемі Блока «Дванадцять»: «Ніч і сніг... і вітер, вітер по всім Божім світі». В одній сцені з Макленою на вулиці ллє дощ у досконалій сценічній ілюзії Курбаса.

Ось уже пролетіло понад п'ятдесят літ, як цю сценку я

вперше побачив. А й досі зберглося перше враження, що в цьому символічному Курбасовому образку ночі, здається, зібрано всі ночі епохи: українську, польську, російську, ба світову ніч нашого 20 століття. За п'єсою Куліша дійство вистави і справді триває всю ніч — 24 години, з ранку до ранку.

Але автор і режисер, щоб уникнути на сцені антимистецької одноманітності суцільної темряви, уже першу дію починають для контрасту якраз зранку і не внизу на подвір'ї, а на другому поверсі, в помешканні біржового маклера Зброжека (головна роль в клясично-незабутньому виконанні Йосипа Гірняка, для якого Куліш, як видно з друкованого тексту п'єси, і писав цю роль Зброжека). І тут, знову таки в першій дії, з мистецьким контрастом до темряви ночі розіграється ранкова ідилія передчасних надій на щастя, щастя діаметрально протилежного характером. Поперше, талановита в усій своїй молодій красі та елегантній грі актриса Валентина Чистякова в ролі Анелі, дочки Зброжека, у прегарно відтвореному вихорі романтичних почуттів оповідає матері найновішу новину свого першого кохання: увечорі сам хазяїн фабрики і цього будинку пан Владек Зарембський запропонував Анелі руку і серце. Але для батька Анелі, Зброжека, характер щастя діаметрально протилежний. Зброжек радіє, що криза вже вдарила і самого пана Зарембського. Ось уже через три години відбудеться авкціон для продажу маєтку Зарембського і Зброжек може купити його за безцінь. Тільки три години до щастя! Зброжек біжить на авкціон і очима та рухами воістину радісної жадоби виймає з жилетки годинник... рахує хвилини. У швидкому темпі музичного скерцо збігає дрібними східцями балькону зверху вниз і далі дошкою через оркестрон вилітає аж понад голови глядачів. Пізнаємо обидва зразу: це — Гірняк! Актор видно не відстає від драматургічного генія Куліша з його блискavicними змінами ситуацій життя і динамічного дійства. О! він уміє так само швидко міняти глибші психічні стани людини, як і тривати в них при потребі, бо це актор всеосяжний. Ось і тепер у Гірнякового Зброжека веселе скерцо щастя переломлюється, як під смичком скрипаля, і падає в безодню розпачу. Виявляється, збанкрутував і сам Зброжек, властиво його банк, у якому він складав усі збереження свого життя. Він тепер не має за що не тільки купити маєток Зарембського, а

навіть сплатити Зарембському черговий місячний чинш за своє помешкання!

У Зброжека спалахує відрух до самогубства. Та як зав'язав уже й петлю і закинув мотузок на сволок, блиснула йому шалена думка: — Постій! Хіба не можна заробити і на власній смерті? Чи ж дарма він забезпечився аж у трьох фірмах на 120 тисяч злотих? Одне, за самогубство їх не сплатять. Тільки як *хтось* уб'є.

Смерть відступилася... і Зброжек скидає петлю з шиї. Що я пишу?! Як абсолютно неможливо переказати словами гру Паганіні, так і дійство такого надзвичайного актора. Можна його тільки чути і бачити самому. Я тоді мав таке щастя.

З несподіваного кінця першої ранкової дії закручується тугіше пружина трагедійної драми «Маклена Граса». Поверхом нижче в підвалі того самого будинку мешкає родина безробітного робітника Стефана Граса. Тут і маленька Христинка, що спить непробудним сном крізь усю дію драми, і тринадцятилітній підліток Маклена (у виконанні Наталі Ужвій, примадонни «Березоля»). Мати померла. Маклена намагається перебрати роль покійної матері, рятувати від злиднів Христинку і цілу родину. Розбуджує сплячу Христинку, кличе їти «на канали», «шукати їжу в смітті». Зрештою, іде на темну вулицю просити щось у перехожих або... і самій продатися. Усе безуспішно, на вулиці ллє дощ, маленьку Маклену ніхто не хоче. Тільки Зброжек пропонує їй гроші, але за те, щоб вона його вбила з його ж револьвера. На тлі чистої душі Маклени виступають абсолютно чарівні діалози Маклени із зачерствілими душами Падури і Зброжека.

Між іншим, пропонуваний Зброжеком мотив гри зі смертю проти смерті — віковий архетип. Він домінує в мітах античної Греції і Сходу, у північній мітології, у легендах про середньовічних лицарів, у барокових повістях 17 століття. Українське барокко часів «Великої Руїни» 17 століття створило окремий літературний ґатунок про так звані «останні речі», насамперед про смерть. У наш час геніяльний шведський кінорежисер Інґмар Берґман створив на мотиві гри з смертю проти смерті відомий кіношедевр «Сім печатей» (Seven Seals). Звичайно в усіх таких творах мистецтва вигравала смерть. Тільки Ісус Христос «смертю смерть поборов», але в релігії, а не в мистецтві. Інстинктом геніяльного

Йосип Гіряк (1965)

драматурга Куліш уникнув неможливої дилеми смерті і життя. Розв'язку цієї смертельної параболи дав не на користь смерті, а відсунув її у майбутнє. Хоч ініціатор гри зі смертю загинув, але втягнена ним у смертельну гру тринадцятилітня Маклена, застреливши Зброжека з його револьвера, перескакує у фінальній сцені через огорожу фатальної клітки подвір'я і сцени на *схід яскравого ранкового сонця*. Ремарка Куліша:

«Ще раз показала її голова. Крикнула дзвінко, махнула рукою: — Передайте, що я вернусь! Обов'язково!»

У цій символістичній драмі і поставі кожне слово, репліка, жест, увесь знаменитий музичний ритм вистави були символами, що несли в собі страшний вантаж конкретних

речей народовбивства України. НКВД змушувало кожного арештованого українця підписати зізнання, нібито він хотів убити котрогось із партійних вождів геноциду — Постишева, Косіора й інших. Політичні банкрути наряджали себе у ролю бідних жертв контрреволюції. А втім, тип Зброжека, як і вся вистава «Маклени Граси», зрозумілі і без більших коментарів.

Відповідальний редактор газети «Вісті ВУЦВК», добродушний єврей Ткач, прочитав вимагану в мене рецензію на прем'єру «Маклени Граси». Сказав напівіронічно: «Добра, навіть занадто добра, але ще краще написало Політбюро ЦК партії. Воно ухвалило зняти Курбаса з керівництва „Березоля“».

Це значило, що Курбаса кинуть у тюрму і смертельні табори ГУЛагу. Та він з першої проби драми «Маклена Граса» знав, що його чекає. Лицар над лицарями, справжній великий герой, із піднесеним чолом пішов просто на свою Голгофу і був розп'ятий на важеному хресті українського і свого власного великого мистецтва.

СТРИБОК У ПЕКЛО ГУЛагу

Якраз у цей час Ткача на місці редактора «Вістей ВУЦВК» замінив сталініст Ф. Таран, автор погромної рецензії в дусі постанов ЦК партії, про зняття Курбаса з керівництва «Березоля». На засіданні редколегії «Вістей...» Таран запропонував мені, як завідувачеві відділу культури, взяти від провідних акторів «Березоля» інтерв'ю про засуд Курбаса як керівника театру. Я категорично відмовився від цього доручення, як на мене, просто фізично неможливого. Таран погрозливо постукав кулаком по столі і звільнив мене з складу редакції. Це означало негайний арешт, кілька років слідчих допитів у тюрмі і заслання в концтаборі. Це був стрибок у пекло ГУЛагу; що його описано в розділі «Чорна пурга».

СПОМИН ПРО КОСТЯ СТЕПАНОВИЧА БУРЕВІЯ

«НАРОД БЕЗМОЛВСТВУЕТ...»

На весні, а може, на початку 1933 року в кабінеті відділу культури газети «Вісті ВУЦВК» було порожньо і мертво. Заввідділу був мобілізований на якусь кампанію на село і більш в редакцію не повернувся. Як його помічник з питань літератури і мистецтва, я залишився сам і цілими днями просиджував у тій мертвій порожнечі, неначе у наспіх виритій ямі на передовій лінії фронту. Кожної хвилини сюди міг впасти гарматний набій. Ішли ті історичні ночі, коли Москва спустила над українським селом і культурою особливо густу вогневу завісу терору. Люди ховалися у бліндажах власної самотности.

У редакції мені робити було нічого. Відповідальний редактор, галицький єврей Михайло Ткач, кремезний, з круглим обличчям, симпатичної вдачі, доручаючи мені тимчасово провадити відділ, сказав, що матеріялу треба давати якнайменше. Це була несподівана директива в час, коли партія по всій країні люто бичувала темпи.

«Чому?» — ледве не вирвалося із моїх уст, але я своєчасно стримався: напевно, відповідальний не довіряє мені. Мене ж недавно чистили за «націоналістичну контрабанду» і позбавили права обняти посаду доцента. Це була відвага і не абияка великодушність з його боку — взяти такого «битого» в редакцію центральної урядової газети. Ця думка, мабуть, була написана на моєму обличчі, бо відповідальний тут же додав: «Незабаром на культурному фронті настануть ще більші зміни, ніж досі, і ми з вами можемо потрапити пальцем у небо...»

Але, крім відповідального редактора, в газеті був також відповідальний секретар редакції Маргуліс, людина з сухим,

їдким виразом обличчя. За інерцією чи для порядку Маргуліс вимагав щодня матеріялу від відділу культури. Крім того, в редакції було з півсотні штатних співробітників, здебільша з невідомими мені функціями, і мені було ніяково, коли хтось із них знічев'я заглядав у мою кімнату і бачив, що я читаю книжку або сідаю на лутку вікна і дивлюся зі свого четвертого поверху на Сумську вулицю. Тому я завжди тримав на столі теку з паперами і час від часу шелестів ними. Так було і цього дня.

Стук у двері. О, ще добре, що стукають. Перекидаю папери з такою діловістю, що й на двері ніколи глянути. Але це був гість несподіваний — Кость Буревій. Ми були вже раніше поверхово знайомі. Тепер не пригадую собі, коли і де саме це сталося. Здається, у клубі Блакитного чи що він підійшов до мене. Він, як завжди, без сталого заробітку. Родина живе надголодь. Продає свою бібліотеку. Якась десятка за рецензію була б справжнім здобутком. Він знає, що я пережив, і мою ситуацію. Радий, що після такої чистки мені таки дали працю. Він міг би зрідка підробляти у «Вістях» театральними рецензіями, а щоб відповідальний не бракував, він не підписуватиме. Звичайно, я добре знав, хто такий Буревій. На той час ліпшого театального критика в Харкові не було. Але не було, мабуть, і більш за нього «побитого». Це ж колишній член ЦК російських есерів, хоч він має лише 45, але старий каторжник, що кілька разів тікав з Сибіру. Він же розкритий Едвард Стріха, що після страшної партійної нагінки самокритикувався в статті «Автоекзекуція», але так, що це вийшла сатира на радянську самокритику. Непокірний, неприборканий, многобитий есер. Автор ревії, зокрема «Чотирьох Чемберленів», що йшли в «Березолі» і були засуджені. Тепер його ім'я в пресі можна вживати лише для лайки. Ми домовилися.

Це було чудо — нове знайомство в 1933 році і з першої ж зустрічі й балачки — якась теплота і щирість. Ризикували обидва. Але більше він, бо був старший від мене майже на двадцять років, був більш відомий, був давньою політичною фігурою, на противагу до мене. З його боку було справжнім подвигом увійти в інтимне товаришування з невідомою йому молодого людиною. Для мене ж, що вже з 1929 року був виключуваний з університету за «націоналізм», що дедали

лишався більш самотнім і не смів заводити нові знайомства, надто з цікавими мені старшими видатними діячами, це була велика моральна знахідка і підтримка. Цілий світ — кризь великий життєвий досвід людини активної, проникливої, сміливої, талановитої, спостережливої і чесною — розкривався передо мною. І коли останні півтора-два роки мого життя на свободі в СРСР в атмосфері страхітливих 1933-34 років були для мене сповнені спасенням передчуттям, що історія на цій ночі не спиняється, що людина не кінчається у цім пеклі, то величезною мірою я завдячую це Костю Степановичу. Його подарунок мені полягав у повній довірливості. Може, тому я мав силу не зломитись у двох арештах і слідствах і у восьмирічному перебуванні в харківській тюрмі, в таймирському таборі, у північнокавказькому засланні.

Я забігаю наперед — тоді як ми вдвох у кімнаті більшовицької редакції, що громить село, громить нас. Трохи вище середнього росту, дещо згорблений, чуб назад, брови крилами, орлиний ніс і при цьому бойовому вигляді — добра-добра усмішка, що висловлювала собою також скромність, лукаву іронію, прихильність — і все це разом. Він ніби соромився свого сміливого вигляду і тому ніби сутулювався, трохи втягаючи голову в плечі.

А очі всміхалися:

— Так от, приніс на удачу...

Я взяв матеріал і мимоволі переносив погляд то на відвідувача, то на манускрипт.

«Народ безмолвствует» — стояло в заголовку.

— Народ безмолвствує?! — вирвалось автоматично в мене.

— Так... — тихо, але чітко відповів Буревій.

Я відчував по мені якийсь струм. Буря почувань і думок. Щоб приховати це, встав і відійшов до вікна. Внизу, на протилежному боці Сумської вулиці, безмовно лежали купами і рядами голодуючі селяни.

Є такі речі в безвихідних ситуаціях найстрашніших режимів, їх кожен знає і бачить, але не сміє назвати, дати їм ім'я. Коли хто наважиться і зуміє їх назвати прямо вголос, щоб почули всі, — тоді падають стіни. Саме тепер мені здалося, що я таке почув. Ах, щоб так сказати на весь голос, на всю Україну — про що і пощо мовчить мій народ! Гаразд, — сказав я і

поклав рукопис до шухляди. Якимось чудом рецензія із страшним заголовком пройшла через руки редактора і на другий день появилася в газеті, здається, під псевдонімом Варвара Жукова. Згодом, коли Клавдія Іванівна Буревій прийшла за гонораром і касир спитав її, чи це вона справді Варвара Жукова, вона відповіла — так! — а я, стоячи наготові за спиною Клавдії Іванівни, авторитетно підтвердив — дійсно так!

«ВСЕ КІНЧЕНО... ЇДЬМО В АЛМА-АТУ!»

Наше приятелювання з Буревієм набрало ще більшої інтенсивності й теплоти після знайомства наших родин, що сталося на закритій виставі московського Лялькового театру Образцова. Вистава була влаштована виключно для акторів «Березоля». Але я не пригадую добре всіх подробиць життя того 1933 проклятого року. У моїй уяві над тим роком і досі висить отруйна мла смерті, всенаціонально-всенародного відчаю й отупіння. Кризь цю млу пробиваються клаптики якихось силуетів. Ось ми разом на концерті в Університетському саду... Дирижує якийсь відомий німецький диригент. Я захоплювався тоді Вагнером і Бетгоном і читав монографії про них. Ось ми вперше познайомилися з Юрієм Шевельовим і вже разом дивимось лебедину пісню «Березоля» — Кулішеву «Маклену Грасу». Ми були заворожені ритмом рухів, слів, фарб і світел. І ось уже разом пишемо рецензію. Ткач похвалив її, але сказав, що ми спізналися: вчора увечорі написало на цю виставу і на всі попередні роботи «Березоля» саме політбюро... П'єсу заборонено. Курбаса знято з керівника театру.

Я був вдячний, що відповідальний повернув мені наш твір. Та найбільш пригадуються пізні вечірні години у помешканні Костя Степановича. Поки маленька Оксанка показувала нам свою колекцію кольорових репродукцій творів кращих майстрів та ілюстровані твори Шекспіра, Клавдія Іванівна робила героїчне зусилля радянської господині українського голодного року і обдарувала нас з Костем Степановичем по хвостику оселедця та по чашці чаю без цукру, але тим більш смачного. А потім ми лишались удвох і говорили абсолютно

про все, що лежало на душі. Кость Степанович читав мені свої спогади «Мертві петлі», над якими він тоді працював. Це був твір неспокійного серця і гострого розуму. Від дитячих літ на самих північних околицях України, на етнографічних українських островах Вороніжчини пробігало його дитинство в традиційній українській селянській родині. Далі есерівське підпілля з 15 років життя, участь у селянських заворушеннях 1903-05 років, тюрми, втечі, знову тюрми і заслання на Єнісей, зустрічі там із Скрипником і Петровським, втеча, знов тюрма і заслання в Карелію. Яке терпке і героїчне життя! У спогадах ні натяку на скаргу, де-не-де лише посмак терпкої гіркоти. Гіркоти покоління, що дало Ганнібалеву клятву і не пошкодувало свого молодого життя без розміну для виконання клятви: завалити ненависну російську царську імперію, тюрму народів. І такі завалили. Але тюрма далі височіє... Я з острахом чекав тих розділів, які будуть про 1917-22 роки. Адже герой спогадів був одним із керівників антибільшовицького повстання на Поволжі. Хіба ж він може описати відверто й правдиво ті роки, коли ось і тепер Клавдія Іванівна вбігла зі зблідлим обличчям із передньої кімнати і, вимовивши — ш-ш! — зачинила нас одних у кімнаті. Це значить, що прийшла їхня приятелька — сексотка...

Восени Ткача зняли з посади відповідального редактора і замінили його Ф. Тараном, що був доти редактором «Комуніста». Для Тарана це було лихим знаком, а для Ткача — вже саме лихо. Для мене ж це значило — кінець. Таран був колись боротьбістом і тепер належав до тієї групки їх на чолі з А. Хвилею і П. Любченком, яка всіляко вислужувалася і маневрувала перед смертельною загрозою, громлячи націоналістів. Нещастя моє було ще й у тому, що понад три роки тому я звернувся до Тарана, як редактора органу ЦК КП(б)У «Комуніста», з проханням сказати свою авторитетну думку, чи є націоналістична контрабанда в моїй статті в студентській газеті «Іновець», за яку мене виключили тоді з університету. У статті твердилось (це була осінь 1929 року), що я «веду свій родовід від українських західників Драгоманова, Франка і Лесі Українки». Таран переглянув статтю і якось невразно сказав, що буржуазного націоналізму він у статті не бачить. Алеж то був 1929 рік, а тепер 1933. Всього три роки минуло, а

здавалося — пройшло три тисячоліття. Ми тепер у зовсім іншій, новій добі. Ще торік той же Таран опублікував у «Комуністі» нищівну критику моїх трьох книжок про Тичину, Еллана і Чумака. Я точно знав, що прихід Тарана означає мій кінець. І справді, Таран на першій же редакційній нараді, на виконання постанови ЦК КП(б)У, сказав мені організувати в газеті погром «Березоля». Я мав відібрати в акторів заяви про засуд ними Курбаса. У присутності яких сорока співробітників редакції я встав на тремтячі ноги і сказав, що фізично не можу цього наказу виконати, поперше, що актори можуть відмовитися дати такі заяви, а подруге, мені страшно-страшно, я ж сам писав у «Вістях» позитивні рецензії на вистави «Березоля»... Грім крику і стукоту Тарана кулаком по столі, я мовчки встав і вийшов із залі наради. Для порядку на другий день я пішов до Тарана в редакцію і сказав:

— Прошу мене звільнити з редакції, бо я вже більше не прийду на працю.

Таран: — Ми не звільняємо, а виносимо.

Я: — То виносьте скоріше, бо мені ніколи.

Під стуки і викрики нового відповідального, п'яний від страху і збудження, грюкаю дверима і по сходах не біжу — лечу вниз блискавкою... Куди? — подумав уже аж за два квартали від редакції.

Через півтора місяця безробіття (роботи я навіть і не пробував шукати, знаючи, що мене чекає) один письменник, наш спільний із Костем Степановичем знайомий приїхав у грудні з Києва. Випадково зустрілися на вулиці. Розмова була коротка. Він, усміхаючись, сказав:

— Все кінчено. Все, що ми могли б тепер робити тут — ганьба. Їдьмо до Алма-Ати.

Умовились їхати окремо. В Алма-Аті кинемо один для одного поштівки на поштамті «до востребования».

24 грудня 1933 о 10 вечора, під латинське Різдво, Артем Миколайович Дражевський випровадив мене на харківський вокзал і попрощався зі мною. У кишені 300 карбованців, носильникові дав на квиток до Алма-Ати 140. Поїзд ішов десь о пів на п'яту ранку. Чекати цілу ніч. Я сидів у великій залюдненій залі і читав «Известия». Десь о четвертій ранку хтось обережно торкнув за верх газети і, відхиливши її, спитав:

— Ваш документ.

Передо мною стояв дебелий парубок у пальті з котиковим коміром і шапкою.

— Вам треба Лавріненка?

— Так! — і обличчя його просіяло дитячою радістю.

— Будь ласка. — Я подав паспорт.

Парубок був дуже і дуже радий:

— Чотири години шукаю вас. А все через вашу сиву шапку... Ви ж повинні бути в кепі?

— Зима! — сказав я, і мені раптом, крізь всю ніч туги і тривоги, стало чомусь весело. Я похвалив здібності свого нового знайомого і господаря. Він приймав компліменти і не помічав іронії ситуації.

Слідчий питав мене про Буревія: чого я ходив до нього? Бувши спокійний з цього боку, я байдужим тоном оповів, що ходив кілька разів переглядати його велику бібліотеку, а зокрема хотів купити «Корпус козацьких дум», бо моя дисертація на кандидата наук була про український епос. Кілька разів повертався слідчий до теми Буревія, але я ясно бачив, що він нічого не знає, крім голого факту нашого знайомства.

Через три з половиною місяця мене випустили. Місто було для мене безлюдне. Крім сексота С., мене ніхто не відвідав. Та й сексотів я сказав, що не маю і не хочу приятелів. Роботи не міг дістати. Виїхати з Харкова не міг, бо дав підписку про невиїзд. Нарешті, влаштувався за містом на Основі, на міському квітництві «Кабештова» і там жив, маючи куток при одній робітничій родині.

Та зустрічі з Костем Степановичем, єдині мої зустрічі того часу, не припинилися. Далі писалися і далі читалися «Мертві петлі».

Одної ночі Кость Степанович проводжав мене від себе вниз по Чернишевській, до пляцику, на якому з одного боку ще торік стояв пам'ятник Елланові (тепер же тільки його руїни), а з другого боку чорніли в темряві корпуси НКВД. Каламутний місяць пробивався з небесного павутиння рідких хмар.

— От і пам'ятник Елланові знищили, — сказав я. — І книжку мою про нього знищили. Всяко викорчовують нас. У тюрмі відсидів. І темрява попереду. Та найстрашніше з усього цього — пуста. Я залишився без чіткого світогляду і мене, Костю

Автор — в'язень у Норильлагу на Таймирі (1937)

Степановичу, бере жах, що історія може виправдати весь цей їхній бандитизм. Не знаю, за що нас переслідують, чому маємо загинути...

— А в моїй душі ясно! — сказав раптом Кость Степанович. І, піднявши грізно кулак угору, аж потряс ним у напрямі до темних силуетів енкаведівських корпусів:

— А я знав і знаю, за що. — Був, є і буду патріот України і свободолобець усього людства!

При цьому широким рухом руки накреслив над нами якусь уявну безконечну параболу.

Від його голосу пішла луна в навколишні вуличні закутини й переулки і завмерла в нічній тиші. Але в моєму серці ця луна не затихла ніколи: ні під час другого півторарічного арешту й слідства, ні в заполярних тундрах Таймиру, ні в джунглях Нью-Йорку.

РАПСОДІЯ ПРО ПОДІЇ В УКРАЇНІ 1920-30-ИХ РОКІВ

Розділ із книжки «Павло Тичина і його поема „Сковорода”»

Весь нарід взідає за насущним хлібом,
віддає все дороге, щоб було чим посилити
душу...

Всіх хоробрих моїх повалив Господь посе-
ред мене; скликав проти мене цілу товпу, щоб
вигубити молодиків моїх.

«Плач Єремії». 1-11, 15 в перекладі П. Куліша

Дворянський дух
над всім: обліг і став у піраміди.
Алеж і ми із міді! Хай удав
гримить короною, росте і лізе, —
алеж і ми з заліза! Стороно!
Не вправна обійтись з собою? Бою!
Ой, стороно ж моя, мій всесвіту, —
мій всесвіту, мій туготурий болю!

Павло Тичина, «Сковорода. Симфонія»

Згинь, собако, згинь!
Не муч мене!..
Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
й не жди. Не дам: на тебе я плюю
мерзеннику!

Відповідь Сковороди Чорнобогові. Там само

Рапсодія (старогрецьке *rhapsōdós* від *rhápto* «зшиваю» і *ōdē* — «пісня») — «зшивач пісень». В стародавній Греції рапсоди — мандрівні фахові співаки — вільно імпровізували та об'єднували в одну епічну цілість як співані раніш пісні, перекази, міти, так і живі відгуки на реальні події сучасності.

Тичина, завершуючи в третій, кінцевій частині поеми образ Сковороди, робить це завершення як на тлі сучасної катастрофи 1933 року, так і на тлі найстародавніших мітів попередніх віків людства (Прометей; Лаокоон — в жахних обіймах удава; Чорнобог — старослов'янський відповідник Арімана — духа зла і смерті в староперській релігії Зороастра). На контрастивному тлі «сміху» Вольтера ще сильніше відгукуються тут «єреміяди», плачі Єремії, пророка «найпохмуріших днів Юдеї»... Так у вигляді своєрідної рапсодії поет наче сплітає вінок на могили жертв голоду й терору 1932-33 року включно з протестом-самогубством Хвильового. Та перш ніж дійти до властиво «рапсодійної» третьої частини поеми, треба нагадати бодай найсуттєвіші моменти першої й другої частин поеми. Вони не легко приступні читачеві. А тим часом суттєві для еволюції Сковороди як головного героя поеми. Сковорода ж бо ніколи не стояв на місці, бувши в постійних шуканнях-боротьбі за правду — справедливість — істину.

ВІД «БОЖОГО ЯГНЯТИ» ДО ЗВАГ «ДУХОВНОЇ ЛЮДИНИ»

What a piece of work is man!.. And yet... what is
this quintessence of dust?

Шекспір, «Гамлет»

Історичний Григорій Сковорода — високоосвічений, але (з принципової незалежності) мандрівний філософ, учитель і поет (1722-94), увійшов на перші сторінки однойменної поеми Тичини в готовому образі українського міту про нього: як «старчик», майже святий «духовний чоловік» (поняття «старчик» не раз сприймалося в народі як суддя світу)¹ і цілковито незалежний від усіх і вся — крім Бога («Світ ловив мене — і не спіймав» — автоепітафія Сковороди на його могилу). Ця риса історичного Сковороди для Тичини як автора поеми була, мабуть, найголовніша. Справді, мотив повної незалежності

1. Феномен «духовної людини» (без точного окреслення цього поняття) фактично існує у нас, на Сході; на Заході цей термін майже не вживається. У нас це явище (ніби висока тополя серед рівнин)

червоною ниткою пронизує всі відомі нам автентичні тексти усіх трьох частин поеми і в кінці поеми спалахує апотеозом презирства до Чорнобога терору й смерті. До цієї апотеози, написаної в «перші кілька днів після самогубства Хвильового», ми ще повернемося. А тим часом погляньмо на самий початок поеми. Поет обрав для того початку момент тиші й миру в короткому проміжку затяжної грозовиці. Сковорода з'являється до брата отця Іустина в Китаївський монастир біля Києва, над Дніпром, «щоб мир знайти, і спокій, і Бога Щасливого в собі відчуті». Це було, мабуть, близько 1770 року, тобто по свіжих слідах масових катувань повстанців протипольських (Кодня, 1768) і протимосковських, так званих «п'ікінерів» (масові могили закатованих у селі Нехворощі, Полтавщина, 1770).

У вступному підрозділі-увертурі *Allegro giocoso* (музичний термін для ритму живого і майже грайливого) Тичина досягає поетичних вершин як хвилясто-струмкового ритму Йоганна Себастьяна Баха, так і власного світлоритму «Соняшних клярнетів»:

...Три місяці пробігло,
мов кораблі веселі в морі —
всіма цвітами процвітані,
добрим скарбом переповнені...
... о, Господи, як Ти всього мене наповнив
щедро, щедротно!
Пошли ж душі моїй спокій,
і мир, і злагоду, й любов.
О, Всеблаженний!
І Всеблаженний зразу десь почує,
І Сковороді
такий мир у серце ввійде,
що він від радості і бігає і плаче,
і кожне дерево вітає,
метелику й комашці дякує —
за все, за все!

виступає на тлі древнього краєвиду імперіального євразійського степу з його безправ'ям і утисками духовної активності одиниць і націй. Виступає як символ непідлеглості і самоздійснення. Поняття «духовної людини» здебільша не збігається з релігійним поняттям «духовної» особи (чи професійного служителя релігійного культу).

В геніяльному поетичному з'явленні взаємовіддзеркалення природи, Бога і духа Сковороди герой поеми чує в голосах природи своє життєве гасло «пізнай самого себе» і сягає на головокружну височінь — чи це не його очима Всесвіт бачить і пізнає сам себе включно з несправедливостями в ньому? Душа, «що все — не тільки радість! — що все одсвічувать повинна» — каже в поемі Сковорода.

І думав Сковорода:
«Гармонія неіз'яснима.
Налився всесвіт повноти
і споглядає сам себе.
Але й його чиясь рука на два пересікає:
на світ вгорі,
і світ внизу,
і другий — завжди рабство».

Останні три рядки — наче удар далекого грому в ще не близькій грозовиці. Та ось тут у цьому ж ясному полі, як він молиться Богові божественною грою на сопілці, зустрілася йому чиста дівчина-підліток — Маринка, пастух овець. Спершу привиділась йому в ній Марія, його колишня вихованка і довічна любов. — «Е ні, зовуть Маринкою». Маринка оповідає, як гинуть на кріпацькій праці її батько й мати. А брат — у повстанцях. А її саму намагається згвалтувати пан — «грозив ножем і мордував, — та не далася я, втекла». «А сльози, сльози, як слова!» — «А вам, напевно, весело живеться, що ви все граєте? Я бачила й учора вас».

Отож, у поважному «Граве» (другий мотив-підрозділ увертури) цей грім уже тут:

В душі боролись два боги:
гармонія і справедливість.
І першу заливала лють,
бо де ж гармонія
як справедливості нема?

Приходять з Києва «лаврські отці» спонукати Сковороду «у ризу», стати «церкви окрасою на Україні». Непідкупний «старчик» відповідає: «Ви ж церкву завалили, що й за сто років вона не встане!» «Окаянствуйте, поки не встав Спаситель»

церкви! А Він як встане — то перший же за вас!» Здається в Тичининому образі Сковороди прозвучало протиставлення українського православного християнства (з людиною і Христом у центрі) — російському православію (з царем і тронем — у центрі). В часи Сковороди українську церкву, а насамперед Лавру підпорядковано московській цареславній ієрархії. Цього шляху Сковорода рішуче цурається. Він надумав тікати з монастиря. Та куди тікає? Назад, у край ще недопридушених повстань. Неспокійні обставини цієї втечі нагадують часи повстань 1920-21 років, коли Тичина писав цю першу частину поеми «Сковорода».

Третій мотив увертюри «Risoluto» починається з різкого крику зловісної нічної птиці:

На небі засвітали
Зарі!
зарі!
Кого ще там убили,
зарі —
зали.
То не березовий бузковий
солодкий сік,
по всій землі, по всій землі
пройшов головосік.
Пройшов чи ще проходить?
[...] отак козаччина пройшла,
А ми немов не чули.
С о б і шукали миру, коли там кров лилася.

По дорозі Сковорода спинився, щоб виламати з зарослого рову ціпочок. І тут несамоविта символічна пригода: філософа схопив за руку, і тягне до себе труп недобитого козака-повстанця. « — Маринчин брат! — І заривав Сковорода. Зверху дуби шуміли — не шуміли, без вітру гомоніли: прощай, прощай». Фаталістичною звагою козацької історичної пісні шумлять ті дуби:

Нехай собі да й шумлять дуби,
шумлять дуби, де глибокі рови.
Понад ровами бур'ян-будяк.
Упав козак — одкрасувався навек.
Ніхто ж йому тепер смерти не звидить.

Незалежний творчий дух людини може вмерти сам собою, але вбити його живцем не можна. Справді, символічна ота простягнена до Сковороди «рука козака». Сковорода звидів його фізичну смерть, але вона проросла в сковородинській душі зерном безсмертя й нової радості, радості боротьби за свободу й справедливість. І в цій боротьбі — його нове рішення. Але герой поеми, і в кінці рішучого «Resoluto», як закінчення першої частини поеми, ще не знає, як це чудо безсмертя може статися:

І хоч він знав, що не йому піднять безщасних
не йому, що вже під п'ятдесят нахмарило,
що й мови народної по академіях забув —
душу розвиднювала
далека радість.
Її ще очі не бачили,
її ще слух не чув, —
Але д у х о м розумів,
як розумів і те, що зараз, зараз же,
підготовляли день той треба зараз!

Так закінчується перша частина поеми.² А друга частина покаже головного героя поеми (як і її автора) в цілком іншій ситуації.

ОБРАЗ «ЕПОХИ В МАСКАХ»

Сталося так, що не «зараз» довелося Сковороді практично прилучитися до повстанської боротьби його народу. В другій частині поеми Сковорода, здушений кільцями лакоонівського удава, тільки встигає виголосити революційний, але самотній «Монолог Сковороди». Провідна верства імперії втягає філософа в павутиння своєї всюдисушої маскаради на чолі з її господарем «Вельможним» (маска «Потвора»). І це тут, серед масок «свинячоголових» (чи вислів самого Сковороди?), герой поеми запекло відбивається.

«Видіння Сковороди. Ніч». Так озаголовлює Тичина

2. Усі цитати тут звірено з першодруком у «Шляхах мистецтва», 1923, ч. 5.

основний зміст другої частини поеми. Тут поет скористався здібністю історичного Сковороди до пророчої уяви, передчуттів і видінь майбутнього. В чергову нашу зустріч у приватній його робітні Павло Григорович фрагментарно читав мені побудовані з багатьох сцен широкопанорамні «Видіння Сковороди». Дія відбувається ніби в загальних рамках балю-маскаради у великопанаському палаці, але швидко (тієї самої ночі) переноситься в різні місця і обставини. Павло Григорович короткими репліками пояснював мені складний хід маскарадного дійства. Втягнений до маскаради філософ нудиться в шумному натовпі масок і непомітно виходить із загальної залі в свою, окремо відведену йому як гостеві віддалену кімнатку. Стомлено падає на софу, спить-не-спить, снить видіннями на яві. Але розгуляні маски знаходять філософа і тут. Насамперед (в читанні Павла Григоровича) влітають: з піснями-танцями (над ніби заснулим Сковородою) «Джміль» і «Метелик» в супроводі Вельможного («Потвори»). Поступова маскарадна веремія навколо Сковороди збільшується. Раз підхлібна приязність — а раз зловорожість масок чергуються одне з одним у майстерно-блискавичних діалогах і репліках. «Собаки», «осли», «овечки», танцюючи навколо філософа, різко шаржують його найдорожчі твори й думки. «Собаки» злостиво перегавкують його постулати «вольности» і «справедливости»; «овечки» мекають про його улюблену «вічність»; «осли» викрикують його слова: «краса», «душа», «безсмертя», «дух трагічності», втікання від світу тощо, тощо. Серед масок незримо фігурує і «Платонова ідея». Але всією маскарадою командує Вельможний — скеровує маскарадні свари на Сковороду.

У проміжках окремих сцен загального дійства «видінь» поет простісіньким способом ремарки — «і враз змінилось все» — не раз переносить дійство (як у кінокадрах) з одного місця в інше: з палацу — в якусь монастирську келію Сковороди, потім в освітлене місяцем поле біля Умані (із згадкою про Максима Залізняка); один кадр відбувається навіть у небі... Поет узяв на себе складне мистецьке завдання — поєднати в одному акті «видінь» багатосценну панораму широкої епохи (може, від часів Сковороди 18 ст. до часів Тичини 20 ст., тобто час знеправлення України в складі імперії). Цю многосценність і багатоскладовість об'єднано

часовими рамками однієї ночі («Чи знаєте ви українську ніч?» — питав ще Гоголь) і душею одного героя. Це не Шекспірів спосіб «сцени в сцені» (a play within a play), а спосіб поєднання багатьох сцен у сцені. Видимо, поет свідомо плянував це складне завдання — як цільний образ «епохи в масках», — хоч, можливо, не встиг його доопрацювати. Упорядники київського видання поеми, хоч згадують про подібний первісний план Тичини, спростили собі завдання, надрукувавши кожну складову сцену як цілком самостійну частину поеми (стор. 388).

Інші кінокадри дійства подані під назвами «Під брамою» і «В келії». Кілька повстанських ватажків у чернечих каптурах прийшли на пораду із Сковородою (серед них і Марія, колишня улюблена учениця філософа). З вояцькою простою ватажки (серед них Цундра — товариш Сковороди з Академії) закидають Сковороді надмір вагань, роблять закид: «Козацький дух з кадиллом вперемішку». Вони, власне, прийшли до Сковороди просити філософа, щоб виступив на якомусь вирішальному диспуті з панамі: «... сили думки твоєї ми потребуємо, бо диспут цей — не просто диспут, а мірвання страшне, гра на смерть».³ Із келії дійство переноситься назад до палацу з його маскарадою. Головний герой раз-у-раз дає відсіч наскокам звіромасок. Але вирішальною сутичкою в цій символічній фантазмагорії маскаради стають змагання філософа з Вельможним. Господар маскаради, очевидно, хотів би мати під своєю всевладною дух, а не труп цієї «духовної людини». Тому він дипломатично вдає, ніби його влада приймає попередню творчість Сковороди. Навіть доручає «Метеликові» проспівати з танцем його давніші вірші. І після того зразу ж оголошує Сковороду своїм ідейним союзником: «Тепер тобі лишається одне — із нами йти в криву, криваву». Та коли маски недипломатично гукнули: «Одурені погнуться», — Сковорода спалахує саркастичною згадкою про Умань і Максима Залізняка і проголошує:

3. Тут мимоволі пригадується, що такою «ігрою на смерть» була в часи Тичини «літературна дискусія» (1925-28), безстрашно очолена Хвильовим. Тичина написав був і окремий у поемі фрагмент «Диспут», та, очевидно, не встиг допасувати до стилю й рівня поеми, залишивши його як «пробування себе в памфлеті» (стор. 227).

— «Що? Сміюся я! Але хто ж їм каже гнутись, Коли самі того не хочуть? Встать повинні всі і струснуть панами! Устать, звалить всі тами вщент, до дна! Щоб аж луна, щоб аж луна світами, Турнувши трон, ламалася на ся, Глумилася...»

Дипломатія фальшивих поступок Вельможного спорнула. На вибух Сковороди падає репліка «Потвори» (Вельможного) наче з дивними натяками на сталінський інтернаціоналізм у підтексті:

Прокляття! Де ж та мрія,
що ми вже в ній були? Де царство псів,
союз собак, всесвітня спілка звіра,
що близько так була з'вилась? Ти!
Чого тобі так смішно?

Дух філософа виявився нездоланим, і Вельможний спересердя кидає наказ заарештувати Сковороду «Візьміть його!» І ремарка: «Всі кидаються на Сковороду, беруть його попід руки й починають п'яно крутитися. Годинник на дзвіниці заграв, і всі завмерли».

На цих кількох кінокадрах «Видінь Сковороди» і скінчив Павло Григорович з другою частиною поеми «Сковорода» («Монолог Сковороди» був за моїх попередніх відвідин). Прощаючися з великодушним поетом, я дав собі «Ганнібалеву клятву» нікому, навіть найближчим родичам і друзям, не заїкатися про мої розмови з ним. Пізніше в моїх арештах і слідствах я переконався, що і Павло Григорович забезпечив моє життя прихильною мовчанкою.

На прощання я сказав Тичині недобру новину про себе: мені відмовили видати офіційний документ про моє фактичне закінчення аспірантури в Інституті літератури ім. Т. Шевченка. Хоч усе вимагане для ступеня «кандидата наук» я успішно зробив, включно з дисертацією «Український епос козацьких дум», що її з великою похвалою офіційно прийняв професор Олександр Білецький, — проте парторг Інституту Верба, роздаючи аспірантам принесені нею з НКО свідоцтва, що

давали право викладача вищої школи, повернулася до мене й проголосила: «А вам сказали: — врагам народа не позволим портить советскую молодежь». (Моя аспірантська книжка збереглася в мене дотепер). Отже, пробачте, Павле Григоровичу, але мені заходити до вас більше не годиться, і не буду. Павло Григорович зрозумів усе і не заперечив. Тільки останній стиск його руки був особливо міцний і теплий — як буває в прощаннях назавжди.

ЗАПАХ СМЕРТИ

Безумовно, ця загальна атмосфера голоду-терору на Україні 1930-32 року відчувається в писаній у ті роки другій частині поеми (з «Монологом Сковороди» і «Видінням Сковороди»).

Як заламувалася зима 1932 року на мертву весну 1933, маси голодних із сіл вивалилися на панелі залізничних станцій і вулиць міст України. Це вмирали з штучно організованого голоду мільйони хліборобського населення. Колгоспи, ограбовані державними хлібозаготівлями і розхитані адміністраторськими примхами диктатури ЦК ВКП(б), — не зорали й не засіяли всіх хлібородних земель України. Віддавши все з примусу державі, самі zostалися без зерна на насіння. — Ага! Знов цей український спротив! І Сталін вимітає з України останнє зерно, ніби на відплату за «непокірність» українського хлібороба і українського відродженського руху 1920-их років. З того січня 1933 року залишився в пам'яті виступ «вождя» в газеті «Правда». Вилаявши «націоналістів на Україні», Сталін націляє на Україну всю могутність комуністичної диктатури:

«У світі нема і не було такої могутньої і авторитетної влади, як наша радянська влада. У світі нема і не було такої могутньої і авторитетної партії, як наша, комуністична партія. Ніхто не перешкоджає і не може перешкодити нам провадити справу колгоспів так, як того вимагають інтереси колгоспів, інтереси держави» (И. Сталин. «Сочинения», т. 13. Москва, 1951, ст. 231).

Попри нахваляння своєю всемогутністю — Сталін пильно дбав за гарну маску, потребував свідка, що на Україні голоду зовсім нема. На весні 1933 року Ерріо, тоді прем'єр-міністер

Франції, погодився відвідати Москву з проїздом через усю Україну: Одеса—Київ—Харків.⁴

Я особисто переживав дні Ерріо у Харкові — місті, де я жив. Пам'ятаю, Павло Постишев, уповноважений Сталіна на неухильний погром і геноцид України, наказав перед приїздом Ерріо перемалювати паркани в Харкові. Але головним підготовчим актом Постишева був його суворий наказ посилити вивіз трупів і напівтрупів голодних із вулиць міста. Їх скидали, як сміття, на вантажні авта (часом ще й не зовсім померлих) і вивозили геть поза місто, де вергали просто в придорожні рови. Замість нищити голод — нищили його жертви.

Запав мені з тих днів глибоко в пам'ять хлопчина років дванадцятьох. Він постукав у двері мешкання, мовчазно простягнув долоню; в очах страх і сльози. Сказав, що його хворих тата і маму тількищо вивезли за місто десь по Сумській (геть аж на Помірки)... В останню хвилину мама виштовхнула його з вантажного авта, щоб ішов геть просити хліба. І ось він тут і просить. Перелякано водить великі карі очі з одного боку в другий. Я, звичайно, не мав що дати — після скупого з чаєм сніданку в хаті не лишилося крихти. Хлопчина, змушений ні з чим повертатися на вулицю з страшними вантажними автами, розгублено розплакався. І так, потрушуючи лахміттям одержі

4. Свідки не без гумору оповідають, нібито біля Броварів під Києвом Ерріо мав відвідати обід у колгоспі ім. Жовтневої революції. Спеціальна кіностудія з Одеси прибула в колгосп фільмувати дні Ерріо в колгоспі. Як належить для кіноздіймань, в колгоспі все було театралізоване. З Києва прибуло нове умеблювання, а для колгоспників — одержа; навіть перукарі прибули причепурювати чуби колгоспників. Решта непричепурених дістали суворий наказ сидіти дома по своїх хатах. Для врочистого обіду з Ерріо винятковим порядком забито чимало свиней і бичків, досить пива доставлено. Скрізь з околиць колгоспу позбирано геть усі трупи й напівтрупи виголоджених. Колгоспники дещо завчасу наїлися й переїлися із того похворіли... Та своєчасно плян подорожі Ерріо змінився: замість колгоспу під Києвом, він відвідав зразкову колонію безпритульних біля Харкова. Велетєнська маскарада кіностудії пішла на марне.

Цей епізод, поруч із сотнями інших приголомшливих епізодів голоду на Україні, подано у збірці свідчень очевидців «The Great Famine in Ukraine in 1932-1933», том II, Детройт (Grove Press, Dobrus), 1955, стор. 696-698.

на плечах, пішов важко сходами вниз далі... далі... як сходять у яму.

І ще один такий іржавий гвіздок загнали в мою пам'ять ті дні холодної провесни 1933 року.

Бачу, як сьогодні, — на розі Сумської вулиці і Барачного провулку сидить просто на цементовому тротуарі покинута маленька, може, п'ятирічна дівчинка. Ми з дружиною з першого погляду назвали її зірка — за її зірчасті блакитні оченята. Видно, мама дуже любила цю зірку, бо пішла геть, щоб не обтяжувати її своєю присутністю жалюгідної виголодженої прохачки і щоб не потягти з собою вантажним автом геть за місто в рови. На прощання мати, як могла, причепурила дівчинку. Обмостила від холоду лахміттям, як гніздечком, перев'язала волоссячко кольоровою стрічкою чи рубчиком з одержі. Дитина виглядала, як квітка на купі сміття. Мати, мабуть, надіялась, що таку чарівну дитину люди помітять: як не заберуть до себе, то принаймні дадуть крихту хліба. Ми з дружиною близько нахилися над зіркою: дівчинка невиразно, невміло ніби прохала — підводила і зразу опускала рученята, навіть торкнула ними наші обличчя. Ми нічого не мали дати їй їсти й, попри тяжкі вагання, пішли далі з гірким серцем. За кілька кроків наче щось смикнуло назад, і ми обоє без слів вернулися до зірки. Забрати б її до себе, але що скажуть господарі мешкання, що в них піднаймаємо кімнату з кухонькою? Хто доглядатиме зірки, як ми обоє цілими днями на праці?

В політичному повітрі України був розлитий запах смерті. І то в буквальному, а не в метафоричному сенсі цього слова. Не можна забути той «запах смерті»! Одного разу в сутінках вечора я зайшов у свою кімнату, забув увімкнути світло. Раптом серед темряви почув нудкий трупний запах. Вдарила думка: може, котрийсь із виголоджених пройшов через випадком незамкнені двері в кімнату просити хліба, ліг на підлогу, скотився під ліжку чи під стіл і вмер... Але як давно — коли вже й сморід? У темряві кімнати... На мить мене зціпив жах, паніка.

Хвильовий зробив це з властивим йому благородством, спокоєм і виявом замишування в красі.

О. Ган, «Трагедія Миколи Хвильового»

Товаришко Маро, ще раз і ще раз: воістину прекрасне життя. І коли я умру й на моїй могилі ви положите пучок чебрецю — знайте: я воскрес.

М. Хвильовий, «Арабески»

Абсолютно травневий, соняшний, голубонебесний ранок, здавалося, нічого трагедійного не віщував. Але в душі Хвильового всенародна трагедія знайшла своє місце й вимову. Цього саме абсолютно травневого ранку о 10 чи 11 годині Хвильовий закликав до себе кількох друзів з ВАПЛІТЕ; частуючи їх чаєм, жартував, і, ніби між іншим, вийшов у свою робітню, щоб взяти прочитати свій найновіший твір, яким нібито мав нарешті сплатити давно вимагану данину лінії партії. Від цієї сплати залежало його життя, але він став вище від нього в стратегії боротьби за Відродження свого народу. За кілька хвилин з його робітні пролунав постріл. Друзі кинулись до нього: він сидів коло робочого столу з простреленою скронєю. Кров рясно текла на підлогу, рука з револьвером звисала вниз. На столі лежали короткі листи чи записки. На одній з них дехто встиг прочитати: «Арешт Михайла Ялового це — розстріл нашої генерації. За що?» (Яловий був раніше президентом ВАПЛІТЕ.) Чорнобог волів згребти душу і «духовної людини». Хвильовий відкупився своїм власним трупом.

Ми з дружиною піднаймали тоді кімнату в будинку «Червоний кондитор» поблизу житлобудинку письменників «Слово». Першу вістку — «Хвильовий застрелився» — принесла Алла Йогансен, дружина поета (їхня кімната в будинку «Слово» містилася поперек вище, над кімнатою Хвильового). «Хвильовий застрелився», — ці слова пані Алла мусіла повторити, бо свідомість відмовлялася їх прийняти. На

працю я не пішов (а може, тоді була неділя? Не пам'ятаю). Самогубство Хвильового зацеміло в моєму серці ще болючіше, ніж самогубство старшого брата Олексі в 1928 році. З того болю я пішов навмання мандрувати пустирями ще незабудованих дільниць передмістя Шатилівка. Нарешті сів під побіленою низькою стінкою огорожі навколо будинку «Слово», хотілося, щоб ніхто не бачив... і дав повну волю рясним сльозам та завихреним у крутежі думкам. В цій сидячій позі під стінкою несподівано знайшов мене Федір, ще три роки тому я знав його як однокурсника в університеті (прізвища не пригадаю). Жив він десь на протилежному кінці Харкова, дивно, що забрів так далеко і знайшов мене тут під стінкою. Почали говорити про самогубство Хвильового. Переповнений своїми думками, я жбурнув йому одну фразу: мовляв, світова історія з цього ранку 13 травня розділилась на два періоди — один до пострілу Хвильового і другий після нього. Федір щиро дивувався і сміявся з цих, може, й надто палких слів; сказав, що за кілька років самогубство Хвильового не залишить по собі й найменшого сліду. Мене тому більше допікало заперечення Федора, що я й сам боявся, щоб українцям не вибили з пам'яті те, що записано їхньою власною кров'ю. З тієї досади я ще, здається, додав, мовляв, кров протесту Хвильового значна тим, що він нею точно наголосив найвищий момент голоду й терору на Україні. Куля, що пройшла крізь скроню Хвильового, вразить комунізм як міжнародний ідейно-політичний рух. Отже, це була в самогубця стратегія життя, а не смерті — перед лицем фізично дужчого противника.

Отак необережно виговорившись, я схопився — чи не сексот цей Федір?.. І постарався негайно від нього відв'язатися. Пізніше виявилось, що НКВД окутало будинок «Слово» і всю подію цілою хмарою — агентів і сексотів. Воно ж зразу окупувало кімнату з трупом Хвильового й забрало всі передсмертно написані листи.

ОСТАННЯ ВИМОВНО-МОВЧАЗНА ЗУСТРІЧ З ТИЧИНОЮ

За день жінки обмили тіло покійника, одягли для похорону. Перед вечором мешкання Хвильового лишилось відчиненим

для відвідувачів. Находившись і протуживши цілий день у позаміських пустирях, і я пішов наостанці ввечері поглянути на тіло Хвильового.

Цілком несподівано в кімнаті на варті коло тіла Хвильового я застав Павла Тичину. Стояв біля ніг покійника в абсолютно нерухомій, немов скам'янілій, як у молитві позі. Вглядався в обличчя лицаря Відродження, якому присвятив був поезію й книжку «Вітер з України» (1924). Не звернув жадної уваги на те, що хтось зайшов у кімнату. Ми не обмінялися навіть кивком голови.

Я пройшов навшпиньках ближче до узголів'я небіжчика, вдивлявся в його обличчя, в ті розкрилені брови на білому під чорним чубом лобі, у страшний простріл скроні, затулений марлею, що збагровіла кров'ю. Як відступив трохи назад і крадькома глянув на Тичину, — промайнули моментальні згадки, між іншим і про найвищу оцінку поета на варті покійним Хвильовим: «Тичина, — писав кілька років тому Микола Хвильовий, — є одним з найбільших поетів сучасної європейської поезії (підкреслення Хвильового). Коли говорити про вихід нашої сьогоднішньої літератури на західню арену, то цей розкіш можна дозволити тільки авторові „Соняшних клярнетів”» (М. Хвильовий, «Думки проти течії». Харків, 1926, стор. 101).

Так боронив Хвильовий Тичину від нахабних напасників. Найбільший белетрист і найбільший поет були справді наче рідні брати, одного літературного роду й генерації, хоч обидва вони стояли на різних тактичних аванпостах самооборони Розстріляного Відродження. Як я виходив обережно, так само навшпиньках, щоб не порушити молитви почесного вартового, — Тичина ще далі кам'янів над Хвильовим.

Що кипіло в голові й серці цього поета на варті біля тіла побратима? Це я побачив лише сорок років пізніше в його рапсодії, як я називаю третю частину його «віршованої трагедії» — поеми «Сковорода». А також у «записі в щоденнику» Дніпровського про неї.

Тієї ночі аж до ранку Тичину змінював на варті біля Хвильового найбільший драматург України — Микола Куліш. І він же разом із вірним Іваном Дніпровським притримували труну Хвильового на авті по дорозі до Будинку літератури. Тут була дуже коротенька зупинка в прискореній (з наказу уряду)

процедурі похорону. На почесній варті біля труни тепер стояли знов два найбільші — режисер Лесь Курбас і поет Павло Тичина. Курбас впрост плакав. А на блідому обличчі Тичини, видимо, від внутрішньої напруги, тільки тремтіло пенсне. Більше я Павла Григоровича в житті не бачив. Це було 14 травня 1933 року.

«ЗАПИС У ЩОДЕННИКУ» ІВАНА ДНІПРОВСЬКОГО 24 ТРАВНЯ 1933 РОКУ

Тут майже кінчається право мемуарного жанру цього споминкового нарису — «Павло Тичина і його поема "Сковорода"» на тлі доби. (Спогади і спостереження.) Але, мабуть, не кінчається право поданих у нарисі фактів. Внутрішня нездоланність і принципова творча незалежність Тичини виразно проступила (під захистом тичининських «щитів» конформізму) і в обох перших частинах поеми «Сковорода». В третій, кінцевій частині поеми Тичина вийде на проклямовані ним у поемі «верхівля» своєрідної рапсодії — кульмінації трагедії Розстрілюваного Відродження. Але мені особисто вже не довелось чути з уст поета про цю третю частину його поеми. Павло Григорович одначе подбав про важливішого свідка незалежності своєї поеми. На десяту ніч після похорону Хвильового — 24 травня — поет відвідав свого друга з ВАПЛІТЕ — Івана Дніпровського і приніс рукопис «рапсодії», написаної за «кілька день» з часу самогубства їхнього спільного друга. Дніпровський тієї ж ночі 24. V. 1933 записав у свій щоденник так:

Пізно ввечером — Павло Григорович.
Працює над третьою сценою Сковороди.
Працює уже кілька день із справжнім захопленням.
Працює глибинно — над річчю, безумовно,
безсмертною.
... Дуже боюсь, що з легкої руки тих, хто бачив
Тичину
і не зазирає йому в душу так, як в свою, так і в
історію перейде він, як —
Сентиментальна ікона.

Хто наважиться сказати, що
Тичина
Вишенський—Сковорода—Залізник?
Ця людина має своє могутнє кредо.
Могутній ум.
Любов і ненависть.
Реальність сприймання.
Пророцьке передбачення.
Сила волі.
Упертість.
Іронія.
Скепсис.
Діапазон:
од сили й жорстокости вождя до ніжности дитини.
Політичний обрій —
марксистська освіта, взята власним розумом.
Філософія в віках і філософія в віки.
Відповідальність за свою епоху...⁵

Хронологічно цей «запис у щоденнику», а надто занотована в ньому подія тісно зв'язані з датами самогубства й похорону Хвильового (13 і 14 травня 1933). Тичина читає Дніпровському писану ним «уже кілька день» (отже зразу після і під враженням самогубства й похорону Хвильового) «третю сцену „Сковороди”» (властиво «третю» не сцену, бо сцен у поемі десятки, а, певно, третю частину поєми — фрагмент «На горі. Дико. Далеко»). «Сцена» сповнена жахом щойно пережитого. Автор передмови до вищечитованого київського видання поєми безпідставно сугерує, ніби мова в записі Дніпровського про фрагмент поєми «Диспут» (стор. 45), і суперечить сам собі, подавши в примітці на стор. 394 дату написання «Диспуту» — 1934, а також спростування самого Тичини на стор. 227. Отже, погляньмо краще на саму третю частину поєми «Сковорода».

5. Іван Дніпровський, Запис у щоденнику від 24 травня 1933 р. «Співець нового світу. Спогади про Павла Тичину». Упорядкування та примітки Г. Донця. Київ («Дніпро»), 1971, стор. 127. Як відомо, Дніпровський, поет і драматург, помер через рік після самогубства Хвильового. Його дружина М. Пилинська надіслала цей запис у щоденнику свого мужа П. Г. Тичині, що зберіг запис в архіві своєї поєми (примітка упорядника, стор. 498).

«НА ГОРІ. ДИКО. ДАЛЕКО»

В кінці цієї, мовляв Тичина — «філософсько-історичної драми» — Сковороді (вже ізольованому арештом) вдається одв'язатися від Чорнобога на найвищі «верхівля» свого духа — в надії «відпочити» в повній самотності. Даремна надія! Чорнобог виявився всюдисущим, пригнобив саму природу й Всесвіт і шпурляє їх (як часом у Шекспірових трагедіях) проти самотньої людини. Цей момент розлитого по всій природі зла і жаху з надзвичайною лаконічністю й силою з'являє Тичина уже у вступній ремарці до цілої третьої частини (підкреслення Тичини):

Сковорода, якого переслідує *вітер*, а з вітром ще щось невидиме.

Дерево самотнє, з переламаною рукою, з горбатим плечем. Листя його у вихорі. А в листі оплески, вереск, рик — мов огненний буран схопивсь в природі. Як скоро буран той розкрутиться назад — все раптом зникає. Лиш інколи — хитрі дзвіночки... І немов би говорить. Справді — із глибини цієї п'їтьми раптом виринає голос Чорнобога:

Чорнобог:

Ти мучишся,
ти борешся. А з чим, — скажи,
—для чого?

Ну ось твоя хоч Україна. Сам
ти бачиш: кров — дурна. Впаде голота
й ніколи більше не встане.

Ти б пішов
і поклонився шляхті.

Катерині
цариці, ще й любовникам її
легенько ж так побринькав на бандуру...
Чому не хочеш? Ну надінь клобук,
і зразу — чуєш? — зразу... патріярхом
тебе поставлять!..

Сковорода: (заміряється костюром)

Згинь собако, згинь!

Не муч мене!..

(На скелях насторожуються нечисті.)

Чорнобог:

Та я до тебе дружньо.
З тобою скрізь, тебе люблю! Клянусь,
клянусь, коли мені не віриш...

Будьмо
з тобою в згоді! Ще раз гетьманат
змайструємо. Прикриєм пишним
блиском
«светлейший» зад імперії.

Сковорода:

Сміюсь,
о як сміюсь я над тобою! Бою
й не жди. Не дам: на тебе я плюю,
мерзеннику!

Чорнобог:

Ага, тоді я тихо,
в'їдатись буду. От. Скажи. Ти чув
що-небудь про Марію?

З'являється Марія, одвічна любов Сковороди, оповідає,
що разом з своїми сестрами умирає з голоду і зникає
безслідно нібито десь до повстанців. Чорнобог сплює на
руках Сковороди його рукопис «Утопія. Нова людина».
Сковорода, залишившись сам, у розпачі виголошує монолог:

Сковорода:

Чи це мені приснилось?
Маріє-сестро, чистая моя,
Маріє дивная!.. Приснилось? Попіл
чому ж тоді і ці сліди? Обняв
мене удавом жах: невже спалив я
свою Утопію?

(Збирає попіл і — з сумом):

О ніч, скажи!
Ви, гори, хоч промовте! Тиранія

чи воля всім!

Душевний спокій, мир
чи та одвічна боротьба, що кров'ю
нам кропить шлях в будуче?

Ніч, скажи!
Ви, гори, хоч промовте!

Де ж мучитель?
Нікого!

Спить Європа.
Лиш Вольтер
сміється серед тиші...

Так завершився в поемі шлях Сковороди від «Божого
ягнати» (у першій сцені поеми) до прометеївського протесту.⁶

А проте, життєві (хоч не естетичні) виміри старогрецької
трагедії Прометея менші від новочасної трагедії «духовної
людини», зокрема — Українського Відродження (за час від
Сковороди — до відродженців 1920-30-их років). Поперше,
Зевс не нищив і не знищив життєвого діла Прометея — не
одібрав у людей переданих їм Прометеєм вогню й уміlostей.
Подруге, Зевс не нищив самих людей, опікуваних Прометеєм.

6. У трагедії Есхіла Прометей гукає на весь світ-всесвіт:

Етере божественний! О джерела рік!
О бистрокрилі вітри й незліченної,
Морської хвилі сміху, Земле, мати всіх,
І всевидючий сонця круг, — вас кличу я,
Погляньте, що — сам бог — я від богів терплю!

Коли Прометей відкинув пропозицію Зевса покаятися за свій
вчинок і тим звільнитися від кари, — Зевс знищує невгнутого в'язня
землетрусами й вибухами вулканів. Останні слова Прометея:

Всю цю бурю наслав розлючений Зевс,
Щоб мене вжахнути.
О пречесна мати моя, о етере,
Що світлом усіх обіймаєш, поглянь —
Я страждаю безвинно.

Переклад Бориса Тена. Цитовано з «Антична література.
Хрестоматія». Упорядкував О. І. Білецький. Київ, «Радянська школа»,
1968, стор. 166, 177.

Отже, загибель Прометей не даремна, навпаки, смерть Прометей тільки ввічнула діло його подвигу. Нарешті, в трилогії Есхіла є натяк на майбутню зміну самого Зевса на краще.

Майже протилежна ситуація і доля в героя поеми «Сковорода» і в сучасників автора поеми та інших мистців Розстріляного Відродження. Чорнобог спершу «викинув на смітник», а потім і спалив (характеристично — задля компромітації героя) на руках самого Сковороди його твір — «Утопія. Нова Людина». Та й сам народ Сковороди, його «вишнева Україна», в поемі є закладником у пазурях Чорнобога (наприклад, змучена Марія — улюблена колишня учениця Сковороди, її сестри, що гинуть з голоду). Подібна або й гірша доля спіткала самого автора поеми, Тичину. Йому так дозолили партійною критикою нібито релігійної і «буржуазної» концепції «Соняшних клярнетів», що він сам у самокритичній статті (правда, не опублікованій) розглядав можливість зректисся «блаженної пам'яті Сон[яшних] клярнет[ів]. Символізм[у]» (цитовано в примітці до поеми «Сковорода», стор. 394). Ну, а в час писання поеми вже тотально нищено голодом і терором саму українську націю. Такого не знала трагедія Прометей.

ЕПІЛОГ ПОЕМИ І ДЕКОТРІ ПОПЕРЕДНІ ВИСНОВКИ

І все ж Сковорода, який так надхненно писав про свободу і всемогутність «духовного чоловіка», в поемі кінчає майже безвихідним, хоч повним протесту відчаєм, прометеївським протестом у світ... Тичина ніби відчуває слабкість такого закінчення великого епічного твору. І він тримає наготові в архіві поеми вірш, що його вперше накреслено водночас із задумом поеми (1920); вірш під заголовком «Будь славна, природо, за все» (1920-1940). Цей вірш (тепер як поему в основному написано) звучить як епілог поеми. Він дає ніби останній висновок і рішення автора. Вкупі з ним оформлюється в послідовному наростанні основна ідея поеми — сковородинсько-тичининський міт не тільки свободи й незалежності «духовної людини», а й її нездоланності. Ця нездоланність уможливується завдяки буряній природі Всесвіту, яка не дає тиранії осістися навіки і відкриває

перспективу противникам тиранії. Відціля дві останні строфи епілогу:

На горах, в далекім краю
я бачу країну свою —
там вітер нам бурю несе!
Там буря нам бурю несе!
Хай жертви, і кпини, і сміх —
зійти б до верхівлів отих —
туди хай нас буря несе.
Будь славна, природо, за все!

Із цього епілогу поеми та інших творів Тичини випливає геніяльна антитеза: тиранія (носій смерти, Чорнобог) — а з другого боку, Природа (мати всіх, ніби неутральний прихильник життя, залежно від того, наскільки життя і людина дійшли верхівтів свого розвитку).

Оце творче одушевлення антитезою життя і смерти — Хвильовий назвав вітаїзмом (віз латинського слова *vita* — життя), що став головним напрямом української літератури «Розстріляного Відродження».

На цьому можна було б завершити нашу рапсодію, передрукувавши наш колишній есей «Література вітаїзму», що він був друкований по-українськи і, здається, тепер перекладається на французьку мову, то ми одсуваємо його на кінець цієї книжки як додаток. Але продовжуємо далі лінію рапсодії.

На невіршену запитальну параболу Сковороди — «душевний спокій, мир — чи одвічна боротьба?» — Тичина в епілозі ніби відповідає: бурі бур одвічної боротьби.⁷

7. Подібний мотив звучить в останньому, передсмертному монолозі Фавста Гете:

Це верх премудрощів земних:
Лиш той життя і волі годний,
Хто б'ється день-у-день за них.

(Переклад Миколи Лукаша. Київ, 1955, стор. 451).

воду, що пахла свіжістю» (П. Тичина, «З минулого — в майбутнє. Статті, спогади, нотатки...» Київ, 1973, стор. 6).

З надзвичайною інтуїцією першорядного поета Тичина ніби йде разом або й випереджає наукове відкриття початку 20 століття про ритмічну будову матерії і ритмічно випромінювану енергію атома (Плянк, а слідом і світлоквантова теорія Айнштейна).

Одним з попередників Сквороди був математик, фізик і філософ Паскаль (1623-1662. Серед десятків студійних течок в архіві поеми Тичини зберігається течка з написом: Скворода і Паскаль. «Скворода», стор. 365). Паскаль писав про всесвіт: «Вічне мовчання цих безмежних просторів жахає мене». У 20 столітті виявлено, що «вічне мовчання» в просторах всесвіту не існує. Понадто нема його і в поезії Тичини, а астрономи нашого часу з допомогою радіотелескопа слухають, що говорять про себе віддалені галактики і світи. Та ще дотепер у науці лишається загадкою феномену світла та неувяна дистанція, яку проходить світло від найвіддаленіших галактик всесвіту. Здається, що поетичний світлооритм Тичини проходить і ці найдавші дистанції. У всякому разі нас вражає в декотрих поезіях Тичини почуття безпосереднього контакту з всесвітом і, може, почасти — навіть із вічністю.⁹ Але цей своєрідний «космоцентризм» у поезії Тичини не віддаляється в абстракцію, а поєднується з «антропоцентризмом», з світовідчуттям живої людини: як у вірші, що починається: «Люблю астрономію, музику, жінку» (Вибрані твори. том I, Київ, 1971, стор. 102).

Панмузичність і панритмізм поезії Тичини способом «симфонізму» включає в себе другий не менш важливий складник його стильової синтези — поетичну параболу.

9. Декотрі сучасні психологи, критикуючи глухий детермінізм тези Фрейда про «інстинкт смерті», вважають, що «шукання символічного безсмертя являє собою аспект людини, «людської природи», «суть психічної цільності» (Robert J. Lifton. The Broken Connection on Death and the Continuity of Life. Нью-Йорк, 1979, стор. 35). Фрейд поклав в основу своєї концепції думку про інстинкт смерті. Тичина поклав в основу ідеї своєї поеми «Скворода» напружений трагізм боротьби життя проти смерті. Ця антитеза Тичини і Фрейда дуже вимовна. Тичина обрав союзником у своїй боротьбі — природу. Тоді як Фрейд, здається, орієнтується на смерть.

Запозичений з геометрії старогрецький термін *параболя* в літературознавстві визначають як «протиставлення для порівняння». Тичина визначає її — як протиставлення *для боротьби*, як «лінії протиборства». Хоч «вони в боротьбі» та ці «ствердження і заперечення, — каже Тичина, — можуть зійтись». («Співець нового світу», стор. 76). Але «зійтись» — далека майбутня можливість, бо «вони в боротьбі» і ні в якому разі не символізують капітуляційний компроміс, тільки боротьбу. Ці символічні «лінії протиборства» чи параболі не можуть жити разом, але й не можуть існувати одна без одної. А все ж і ця загадкова символічна параболія — не деміюрг, тільки даність природи. Тому обов'язок людини витримати на своїй «протиборчій лінії», враховуючи сили своєї протилежності. Отже, в Тичини параболія — ніби символ всеохопності. І так воно, здається, і є в його світогляді. Наприклад, він не занехаяв моменту соціального задля національного — і навпаки; знання задля віри — і навпаки; Матерії задля Духа — і навпаки і т. д. Може, тільки в параболі життя і смерті, тиранії чи свободи поет тримається лінії життя і свободи, бо тут Чорнобог не знає компромісу. Ці протилежності й контрасти Тичина прагне і почасти вміє охопити способом «героїчного симфонізму» (див. про нього слова Тичини на початку мого другого спогаду «Монолог Сквороди»).

Для світоуяви Сквороди теж характеристична ця антитетичність будови світу, але його антитези — це начебто часом нерухомі антиномії. Як людина релігійна він почасти залишає розв'язання антитез на волю Божу. — Де ж Мучитель? — Нікого! — говорить Скворода в кінцевому монолозі третьої частини поеми (стор. 331). Та в реальному житті Чорнобог не зник сам собою. Бог не знімає з людини обов'язку боротьби, бо, може, для того й існує Чорнобог, щоб людина міцніла в боротьбі. Отже, Тичина не може й не хоче так закінчувати свій великий епічний твір — і своїм епілогом (див. вище) він ніби сам стає на обірвану «протиборчу лінію» свого героя.

Але тут треба зупинитися, бо ця неповна аналіза привела б до неможливого, тобто до повного визначення клярнетизму, а від цього треба скромно відмовитися в цьому короткому відступі до висновків. Здається, тут і сам поет дійшов до сучасної людської межі можливого.

Вернімось до закінчення третьої частини поеми. Чорнобог дуже послаблює Сковороду тим, що позбавляє його улюбленої учениці Марії (символ його країни), а натомість підсуває йому «голу панну». Чи ж не символічно це для самого автора поеми? Сталін підсунув поетові замість поетичної слави — славу політичну — лавреата-орденоносця, міністра освіти (пізніше «й президента» — голови Верховної Ради УРСР). Не погодитися на це значило б смерть. Потрапивши в цю пастку, Тичина розпачливо скаржився, що йому одібрано час на працю поета:

«Яка тема для віршованої трагедії!.. ось не знаю, чи встигну... доводиться наздоганяти свої задуми... де взяти часу?» (Зб. «Співець нового часу», стор. 320). Це в розмові, але також і в листі до В. Калиниченка він пише: «А драматична поема, в якій Сковорода виступатиме лише частково, покищо вилежується в незакінченому вигляді. Яка причина? Часу нема» («Радянська Україна» від 11 березня 1979, стор. 4). Нарешті цей розпач проривається одверто віршем «Непрохані роки» на власне 70-річчя, що його тут випадає ще раз згадати:

Непрохані роки, куди ваші кроки?
Чому не спитались — де краще іти?
А може б, і я всі догнав свої строки,
а потім би й сів повечерять із вами...

І кінцевий рядок:

Приходь, героїчне! Прекрасне, явись!
(Вибрані твори, т. I, стор. 329.)

За шість років до смерті, змучений творчою неволею, хворобами, постарілий поет ще кличе «героїчне» і «прекрасне». Мав їх у недокінченій останнім доторком авторського пера неопублікованій поемі. Кликав хіба її повну, нецензуровану публікацію. Як показують приступні тексти поеми «Сковорода», Тичина все ж таки, попри всі нечувані «межові ситуації» його часу, виборів собі майже повну внутрішню (хоч не зовнішню) незалежність від сталінізму і поетично оформив ідею нездоланності «духовної людини» Розстріляного Відродження. І при тому всьому нема підстав уважати його за поета антирадянського в сенсі перших конституційних декларацій

СРСР. Їх бо потопили в крові самі радянські деспоти-Чорнобоги, а чейже не поет. Якби не занехаяно постанову ХХ з'їзду КПРС про «ліквідацію культу особи і його наслідків», то не виключено, що архів поеми «Сковорода» був би повністю опублікований і не потрібно було б тут удаватися в трудні документальні розшуки автентично тичининського поетично-філософського хребта поеми. Але Чорнобог є Чорнобог — він не знає компромісу з життям. Стоїть на лінії смерті — аж поки сам не стане її здобиччю.

Р. С. Можу собі уявити, що сучасники обабіч «греблі» будуть дуже незадоволені. Тут, бо не добачив у Тичині коляборанта сталінізму, бо вважав, що поет не дав затягти себе на ешафот, а пішов у бункер особисто нездоланного творчого духа.

Там — що побачив у Тичині нездоланного противника Чорнобога.

Що ж? Поет пішов своїм власним шляхом, пробивав, як міг, крізь непрохідні джунглі нашого 20 століття свою власну стежку. Вона заросла хабаззям. Тут тільки спробувано мірою сил і знань розшукати й простежити загальний напрям тієї стежки як-не-як великого поета.

ДИЯБОЛІЧНА НЕОБХІДНІСТЬ СМЕРТИ І БОЖЕСТВЕННИЙ ВИНЯТОК ВІДРОДЖЕННЯ

«Необхідність треба брати за основу»
Гете

Я вже писав у споминах про Павла Тичину, що він обрав для себе не шлях душевного миру і спокою Сковороди, а трагічну одвічну боротьбу життя проти смерті. Це не була безнадійна справа, бо поет обрав своїм союзником саму природу з її творчим принципом відродження.

Українське Відродження 19-20 століть, а особливо трагічних 20-30-их років, стало основним історичним ділом цілих генерацій України на чолі з Тичиною — автором поеми про відродження «Сковорода». Режим заборонив недокінчену поему Тичини. На щастя, поет написав і опублікував епілог поеми, що одним акордом схопив основну ідею і дух поеми. Ось цей акорд:

Уманські студенти: В. Заєць, П. Костик, А. Лісовий, Гуцало,
О. Турчан, Я. Гримайло; *стоять:* Ю. Лавріненко, В. Штангей,
А. Москаленко

ДОДАТКИ

На горах, в далекім краю
я бачу країну свою —
там вітер нам бурю несе!
Там буря нам бурю несе!
хай жертви, і кпини, і сміх —
зійти б до верхівлів отих —
туди хай нас буря несе.
Будь славна, природо, за все!

Це та природа, що дала людині можливість вибору супроти смерті. Цей вибір — відродження, якщо людина має талант і силу його здійснити: «дійти до верхівлів отих».

Мені хочеться слідом за Тичиною на схилі моїх літ закликати українську молодь попри всі труднощі дійти до «верхівлів» культури і духа.

ЛІТЕРАТУРА ВІТАЇЗМУ. 1917-1933

За Києвом проявилось нечуване диво... враз стало видно далеко на всі кінці світу.

Микола Гоголь, «Страшна помста»

ЗЛОПОМСТА І СВІТЛОРИТМ

Питання, чи Гоголь, говорячи, як несподівано «розвиднілось» за Києвом, мав на увазі мистецький акт свого твору, а чи геніяльний сорочинський фантаст і провидця «побачив» у далині київській 1917 рік і диво видноти «Соняшних клярнетів»? Можна б увявити його слова в рецензії на цю першу книжку поезій Павла Тичини...

Давно колись, — оповідає Гоголь у повісті «Страшна помста», — козак Петро убив свого брата козака Івана разом із його єдиним маленьким сином. Убив із звичайної заздрости на Іванову славу переможця над лютим пашею-напасником. На Божім суді Бог дозволив Іванові призначити кару. Іван прирік усім поколінням братовбивці не мати щастя в житті, а останньому в роду — бути злочинцем, якого світ не бачив, і щоб від кожного злочину його діди корчилились і мучились у землі. А коли сповниться міра злочинів того чоловіка, то Іван виїде з провалля, куди його спихнув брат Петро, на коні на гору круту і кине з тієї гори злочинця у провалля, а всі мерці — діди й прадіди — кинуться його гризти, тільки Юда-Петро не матиме змоги помститися, і кості його ростимуть та стрясатимуть землею. Сам Бог здригнувся від такої страшної помсти, але мусів виконати своє слово, та тільки присудив і

Цей есей у новій редакції автора був прочитаний на кольоквіюмі в Інституті східніх живих мов у Парижі 26 листопада 1982 року.

мстивій душі Івана не мати царства небесного і вічно бути на тім коні співучасником придуманого ним пекельного перпетуум мобіле злопомсти.

Помста страшніша за злочин — вона увічніює зло, творить пекельний ланцюг злопомсти. Поет українського дня Гоголь несподівано розлуцив горіх «української ночі», і стала видна оця правда про комплекс «злочину-помсти», що завис віковим прокляттям над Україною. Тичині соняшного ранку національної революції 1917 року відкрилася друга правда — вона відкривала шлях подолання «злопомсти»: це правда «соняшних клярнетів», всеохопної порядкуючої сили світлоритму¹, який постійно творить і перетворює вселенський музичний світ — всесвіт. Божественна основа світу — світлоритм, входячи в людське серце, приносить із собою в серце весь всесвіт, дає серцю силу вибратися зі згубної ночі «злопомсти».

Ці два відкриття сутности українського життя — «злопомста» і «світлоритм» — могли бути прожекторами людині *політики* в непроглядних «тьмах» революції, дати їй бодай загальне відчуття потрібного напрямку. Так, але коли рентгенівське проміння поезії бачить крізь тіло серце, крізь «злобу» дня — день грядущий, то політика, здебільша тільки засліплюється «злобою» дня і не вміє читати рентгенівські знятки поезії.

Автор цих рядків почуває себе приреченим вдаватися в цій статті про гоголівсько-тичининську «видноту» і видючість поезії — також до політики, і то політики уперто незрячої і глухої, яка не полагаджувала, а творила «злобу» дня, для якої (ні в Києві, ні в Петербурзі) нічого не «розвиднілось» у надзвичайному світлі дня, якому ім'я «1917». А також політики, що взяла собі комплекс «злопомсти» за святу догму.

1. Літературний термін цей уживаний під враженням збірки поезій Павла Тичини «Соняшні клярнети» (Київ, 1918). Тичина з інтуїцією геніального поета глибоко схопив відкриття модерної фізики 20 століття про ритмічну природу хвиль світла та електромагнетичних хвиль і про здатність тих хвиль проходити крізь найбільші простори за найкоротший час та передавати інформацію про найвіддаленіші світи в космосі, починаючи від атома і кінчаючи універсумом.

Див. також розвідку цього автора «На шляхах синтези клярнетизму». Нью-Йорк, в-во «Сучасність», 1977, стор. 36-37.

Гоголівський комплекс «злопомсти» властивий усім народам, лише в різних формах і дозах. На Україні він завжди виявлявся як стихія незагнужданого анархізму, розбрату (не раз кривавого), егоцентричного індивідуалізму, заздроси й нездатности до співпраці з відмінним від себе, а також — у ледарському «моя хата скраю, я нічого не знаю», «менше з тим». Все це, своєю чергою, призводило до комплексу внутрішнього і зовнішнього рабства, епігонства, улягання чужій догмі й організації — малоросійство і бездержавність, одним словом.

У Росії якраз навпаки: комплекс «злопомсти» зформувався віками у залізну догму й організацію «виключности», диктатури й покори. Росія всю свою історію пройшла дорогою всілякої виключности: царя-самодержця, стану, класи, партії, касти, релігії, нації, догми — і на цій дорозі, увічніюючи комплекс «злопомсти», зуміла будувати сильну поліційну централізовану державу — навіть «тюрму народів». Тому Росія так швидко й передала в час революції всю владу Ленінові, що з усіх політиків російської революції він був найвірніший отій віковій російській методі організації суспільно-державного життя. Найбільший революціонер був справді найбільшим контрреволюціонером. Ленін (під різними *масками*, архизразком яких може бути «Деклярація прав народів Росії», 1917), трактуючи революцію, як «страшну помсту» за злочини минулого, створив «есхатологічне» видиво нищення до основ усього «загибаючого» світу («страшний суд» комуністичної революції) і встановлення на спустошеному місці вірного царства комунізму і — звичайно ж! — шляхом абсолютної диктатури. Викохана віками метода «виключности», диктатури й покори дістала у ленінізмі не заперечення, а модернізацію, чи, як сказав би Гегель, — ідеальне самовивершення свого духу. Ленін майстерно дав російському комплексові «покори» (занадто зловживаної попереднім ладом) випустити всю свою енергію одним диким вибухом «страшної помсти», щоб потім без труда накласти звичне ярмо диктатури нової «виключности». На Україні Ленін мав куди більші труднощі, але зразу намітив усі типові і стихійно анархічні риси українського комплексу «злопомсти», щоб забивати в їхні щілини клинці «клясової боротьби», оформити

їх своєю догмою й організацією та знесилити сили відродження.

«Соняшні клярнети» були конгеніальним *естетичним* універсалом країни, що в телюричних зрушеннях мас у національній революції 1917 року прокинулася до подолання зовнішнього і внутрішнього рабства, до нового життя. З силою, яку тільки може мати найвище мистецтво, заатакував цей універсал духовної самостійності України фатальний історичний комплекс анархії, розбрату — «злопомсти», рвав його ланцюг, топив у новому видиві світу, виводив поезію, правду і проблему свого народу на світові координати. Ніщо не могло бути більш протилежне ленінському духові, як дух оцього *Тичининого клярнетизму* (цей термін, що його ми завдячуємо Василеві Барці і самому Тичині, що дав назву першій своїй книжці «Соняшні клярнети», вживаємо тут для означення світовідчуження і стилю не тільки перших двох книг Тичини, а й того *головного* напрямку літератури 1917-33 років, що оформився в стилі, який ми зватимемо *необароковим* стилем). Перша границя між Україною і Росією була проведена в 1917 році клярнетичними творами Тичини. Конгеніальним творам російської революції — «Дванадцять» і «Скифы» Александра Блока — протистояли конгеніальні твори української революції — «Соняшні клярнети» Павла Тичини. Образові революції, як «страшної помсти» всьому світові, протистояв образ революції, як визволення і об'єднання людини з усесвітом. Ленінському механістичному ідеалові деструкції світу і перетоплення його на світовий комуністичний моноліт-злинок за російським зразком — протистояв у «Соняшних клярнетах» образ здиференційованої, структурно розчленованої «музичної» єдності світу.

Цього не було в політиці. Українські універсали політичні не мали тієї суверенності, глибини, досконалості оформлення політичного, що їх мав у своїй зовсім іншій сфері і в своїх зовсім інших засобах естетичний універсал «Соняшних клярнетів». Вони багато в чому йшли врозріз із духом клярнетизму. В силуеті М. Грушевського ми назвали його людиною чи не найбільшого формату серед діячів східно-європейської революції 1917 року. Великий історик України і Східної Європи (його образ внутрішньо-цільної тисячолітньої біографії України ліг в основу «Золотого гомону» Тичини),

також великий організатор української науки і цілого культурного процесу, ніколи перед тим не мав часу стати соціальним організатором-ідеологом чи «професійним» організатором партії. Архітект і будівник першого парламенту та республіки України і її перший президент мусів іти в Центральній Раді за більшістю голосів, що безроздільно були в руках українських соціалістичних партій. І власне ці партії, не враховуючи того, що нація — це не вівіска, а окрема метода і шлях будівництва життя та розв'язання його проблем, вважали українську політичну правду складовою частиною так званої «загальноросійської» революційної правди. Тому й не подбали заздалегідь за належну військову охорону українсько-російського кордону; тому з легким серцем переносили на заражений анархо-братовбивчим комплексом український ґрунт російську догму соціально-клясової і партійної виключності. Україну з її особливою формою болячки «страхопомсти» не можна перетворити на тривалу державу російськими державно-політичними методами.

Не зважаючи на відкриті очі і наставлені вуха, людині «нормально» бути сліпою і глухою. Між нею і світом (як і між нею і нею самою) постійно твориться маска-заслона так званої «дійсності», нереальної реальності. Ленін, геніальний майстер експлуатації хиб людини, використав і цю. Рятуючи російськими методами російську суть імперії, «тюрму народів», він створив для Росії грандіозну нову фасад — нової всесвітньої правди. Чи ж не зумів він вплинути на світову опінію, виписуючи велетенськими літерами на новій фасаді Росії фасцинуючу тріяду французької революції: свобода, рівність, братерство? Чи ж не було новим словом історії, що правитель Росії проголосив гасло самовизначення націй і урочисто визнав самостійність України? Чи ж Ленін не здавався ворогом колоніалізму взагалі і зокрема західних інтервентів, що, руйнуючи українську державу, вимагали реставрації півколоніальної єдиної-неділимої Росії? Чи ж хитре гасло «влада робітників і селян», «диктатура пролетаріату» не могло здаватись запереченням вікового диктаторського абсолютизму?

Коли Ленін своїм ультиматумом 17 грудня 1917 року оголосив війну Українській республіці, то уряд УНР не повірив своїм очам і не послав на північний кордон навіть сотні добре

озброєних козаків. Через кілька тижнів російсько-советські війська під командою головоріза Муравйова, переступивши під Крутами через трупи трьох сот київських юнаків-патріотів, вирізали в столиці близько 5 тисяч киян. Ленін привітав Муравйова особистою телеграмою.

Напад Росії відчинив брами інтервенціям із Заходу. Україна 1918-21 років стала хронологічно першим і досі неперевершеним зразком світової війни на фізичній і соціальної території однієї нації — явище для нашого часу вже «нормальне», але тоді зовсім нове. Серед цієї катастрофи український народ виявив чуда героїзму і відваги в самообороні. Але вже ніякого загальнонаціонального керівництва відбудувати не міг — і розверзлась у ньому безодня старого гоголівського комплексу братовбивчої анархії і злопомсти, що його всіляко роздмухував і використовував російський більшовизм під гаслом «клясової боротьби». Серед цієї безвиході народився український комунізм, який (за винятком В. Шахрая) майже повторив стару помилку, розглядаючи українську політичну правду як складову частину правди російської — ленінізму, національно-російської суті якого українські комуністи не оцінили.

Українська література, оставшись під советсько-російською окупацією, однак, виявила вперту негідність ленінізму і його агентурі — червоному малоросійству. Вона розвивала далі лінію «Соняшних клярнетів», лінію духовної суверенності. Вона піддала глибокій критиці комунізм — і російський і український. Українська література в її кращих виявах, у клярнетизмі насамперед, лишилася вірна здоровим, історично зформованим первням свого народу.

Так виступила на сцену «світового театру» трагедія Розстріляного Відродження. Із страшною швидкістю розгорталась одна її ява за другою: за п'ятнадцять років уже можна було писати історію короткочасної, але великої своєї змістом і напруженою, цілком закінченої доби. Музи в цій дії, більшою мірою, ніж в античній трагедії, були активними дійовими особами і на Олімпі і коло людей, в політиці і в побуті, на фронтах і в повстанських штабах, в тайниках індивідуальних душ, на трибунах тисячних зборищ, в застінках чека та за колючими дротами російських північно-азійських таборів. Про це ми старалися згадувати в силюетах

сорока авторів нашої антології. Лишається коротко схарактеризувати головні явища п'ятнадцятирічного дійства, а саме:

1. Вістка соняшних клярнетів, 1917-18.
2. Прорив крізь першу катастрофу, 1919-24.
3. Стиль і політика (необарокко contra «соцреалізм»), 1925-29.
4. Кристалізація в огні поліцейного терору, 1930-33.
5. На побоевищі.
6. Поема Павла Тичини «Сковорода», як осуд і епос доби «Розстріляного Відродження».

Пропускаю тут пункти 1-5 для заощадження місця і часу. Читач може їх знайти в моєму есеї «Література вітаїзму» в антології «Розстріляне Відродження 1917-1933» (Париж, Instytut Literacki, 1959, стор. 931-967). Термін «вітаїзм» у розумінні його винахідника М. Хвильового означає творче одушевлення (vita) на протилежність до радше біологічного терміну «віталізм».

ПОЕМА ПАВЛА ТИЧИНИ «СКОВОРОДА» ЯК ОСУД І ЕПОС ДОБИ «РОЗСТРІЛЯНОГО ВІДРОДЖЕННЯ»

Щодо поеми Тичини «Сковорода», то, обмежуючися за браком часу короткою довідкою, можна сказати, що ця поема майже автобіографічна, написана на матеріалі життя Сковороди та на віковому досвіді двістілітньої боротьби Українського Відродження (від Сковороди до Тичини і врешті геноциду України 1930-их років). Але головна ідея поеми *універсальна. Це ідея духовної непереможності творчої людини Відродження супроти переважних фізичних сил тиранії імперського суспільства.*

Сюжет поеми оповідає про незгасну боротьбу двох головних персонажів поеми: Сковороди і Чорнобога (старослов'янський відповідник Арімана, духа зла, смерті і руїни). В тексті поеми Чорнобог мимоволі асоціюється з всевладно-жорстоким Сталіном та іншими всевладними давньої російської імперії. Тим більше, що Сталін особисто займався ідейним ламанням мистецьких талантів того часу (включно з Тичиною).

Кінцева сцена цієї поеми або трагедії «На горі. Дико.

«Далеко» була написана у травні 1933 року, в розгулі голодової смерті мільйонів людей, і всього за кілька днів після демонстративного самогубства Миколи Хвильового. У цій кінцевій сцені поеми-трагедії на зловісному тлі погнобленої природи Чорнобог зненацька з'являється Сквороді і пропонує йому не мучитися за «кров дурну» України, а «піти краще поклонитися шляхті, цариці Катерині, побринькати так легенько на бандуру їй, ще й її любовникам». У відповідь Скворода замахується коштуром: «Згинь, собако, згинь! Не муч мене. Бою й не жди. Не дам. На тебе я плюю, мерзеннику. Що кров дурна, я сам це знаю. Хочу ж, щоб була розумна. Підемо верхівлями» (стор. 225-227). На цю браваду Сквороди Чорнобог показує йому Марію, селянку, одвічну любов Сквороди, зморену голодом. Чорнобог спалює на руках Сквороди рукопис його твору «Утопія. Нова людина». Зрештою, Марія відходить до повстанців. Залишившись самотнім, Скворода виголошує короткий монолог, що нагадує кінцеві слова Прометея з протестом проти Зевса і всього світу в кінці одноіменної трагедії Есхіла: «О, ніч, скажи, ви, гори, хоч промовте: тиранія чи воля всім? Душевний спокій, мир. Чи та одвічна боротьба, що кров'ю нам кропить шлях в будуче? Де ж мучитель? Нікого. Спить Європа. Лиш Вольтер сміється серед тиші» (стор. 330-331). (Цитати, позначені сторінками, взято з офіційного видання: Павло Тичина, «Скворода». Симфонія. Київ, 1971, 345 сторінок.)

Яким же чином таке вибухове закінчення поеми «Скворода» могло появитися в офіційному радянському виданні?

Поперше, це були порівняно ліберальні часи Петра Шелеста і так званих «шестидесятників». Подруге, Тичина 60 років писав і складав уривки поеми «до шухляди», мовляв Чеслав Мілош, або порядком «тайної свободи», мовляв А. Пушкін. Тичина передбачливо складав до архіву поеми поруч з автентичними своїми текстами й фрагментами поеми також підчервонені для цензури фрагменти. Упорядники, маючи мету видати незакінчену поему — як нібито *закінчену*, мусіли вмістити поруч підчервонених також автентичні тексти й фрагменти. Але при тому ще й здемолювали, розкидали по різних місцях тому початок поеми, що звучить як своєрідна увертюра до поеми-симфонії. (Нецензурований текст цього початку див. «Шляхи мистецтва», 1923, ч. 5, стор. 7-12.)

Результат такого варварського впорядкування поеми «Скворода» був нищівний і для поеми і для її геніального автора. Перед смертю Тичина передав ціложиттєвий архів поеми на вірні руки дружини Лідії Петрівни. Але дуже скоро архів цей перебрав Державний музей-архів літератури і мистецтва УРСР без доступу незалежних учених-дослідників, під замком КГБ, як ніби фактично конфіскований.

Випадок із фактичною конфіскацією творчого архіву поеми Тичини «Скворода» не винятковий, а загальний для України. Наприклад: пропав «безвісті» великий архів здебільша ще не друкованих цінних праць академіка О. І. Білецького, світової мірки літературознавця. Не осталося після смерті великого вченого дійсно повного зібрання всіх його наукових праць. Загинув у джунглях ГУЛагу Микола Зеров разом із його поетичним перекладом на українську мову клясичної для всієї Європи епопеї Вергілія «Енеїда». Пропали «безвісті» в хаосі урядових заборон і репресій два визначні романи провідного белетриста Миколи Хвильового «Вальдшнепи» та «Іраїда». Так само пропала велика історична поема найбільшого після Тичини поета Миколи Бажана — «Сліпці». Не дозволено було всесвітньовідомому кінорежисерові Олександрові Довженкові здійснити кінофільмом вимріяний ним і вже готовий кіносценарій «Тарас Бульба» за одноіменною повістю Миколи Гоголя. Не дозволено Лесеві Курбасеві в його театрі «Березіль» ставити драму Миколи Куліша «Патетичну сонату» (хоч у Москві вона йшла з успіхом). Поза межами людської уяви ці й інші втрати української культури! Чи можуть вони бути компенсовані бодай морально, як *право* людини на творчість культури (наприклад, на форумі ЮНЕСКО)?

Взагалі надія можлива, поки ще живі люди і народи борються за її здійснення.

**БІБЛІОГРАФІЯ ПРАЦЬ ЮРІЯ ЛАВРІНЕНКА
1929-1983**

I. Окремі видання

1. *Блакитний-Еллан*. — Харків, В-во "Український робітник", 1929.
2. *Василь Чумак*. Біографічно-критичний нарис. Інститут Т. Шевченка. Кабінет радянської літератури. — Харків, В-во "Український робітник", 1930. 79 стор.
3. *Творчість Павла Тичини*. — Харків, В-во "Український робітник", 1930. 80 стор.
4. *В масках епохи; Йосип Гірняк* (У співавторстві з В. Хмуриєм і Є. Блакитним). — [Новий Ульм], В-во "Україна", 1948. 107 стор.
5. *На іспиті Великої Революції 1917/18-1948*. — [Новий Ульм], В-во "Україна", 1949. 69 стор.
6. *Соціалізм і українська революція*. — [Новий Ульм], В-во "Україна", 1949.
7. *Американське малоросійство* (Публіцистичний репортаж). — [Новий Ульм], В-во "Україна", 1951. 50 стор.
8. *Ukrainian communism and Soviet-Russian policy toward the Ukraine; an annotated bibliography 1917-1953*. — New York, Research Program on the USSR, 1953. 454 p.
9. *Розстріляне Відродження*; антологія 1917-1933. Поезія — проза — драма — есей. — Париж, Instytut Literacki (Biblioteka "Kultury", tom 37), 1959. 979 стор.
10. *Зруб і парости*. Літературно-критичні статті, есеї, рефлексії. Обкл. Якова Гніздовського. — [Мюнхен], В-во "Сучасність", 1971. 331 стор.
11. *Василь Каразин — архітект відродження*. Матеріали і думки до 200-ліття з дня народження, 1773-1973 (Суспільно-політична бібліотека ч. 23/42). Обкл. Лариси Лавріненко). — Мюнхен, В-во "Сучасність", 1975. 191 стор.

Ця бібліографія становить неповний реєстр праць Юрія Лавріненка, опублікованих під його справжнім прізвищем або під псевдонімами Юрій Дивнич, Юрій Гайдар і Д. Коларгонєць. Крім поданих тут позицій, в архіві автора зберігається приблизно 200 скриптів його радіопромов чи лекцій, що їх пересилала в Україну радіостанція "Свобода" в 1960-их роках.

12. *На шляхах синтези клярнетизму*. Обкл. Лариси Лавріненко. [Вінніпер], Накладом Української Вільної Академії Наук у Канаді, 1977. 63 стор.
13. *Павло Тичина і його поема "Сковорода" на тлі епохи* (Спогади і спостереження). Обкл. Лариси Лавріненко. — [Мюнхен], В-во "Сучасність", 1980. 63 стор.

II. Есеї, статті, рецензії

14. *Передмова до збірки оповідань Володимира Винниченка "Раб краси"*. 2-е вид. (Дешева бібліотека красного письменства). — Харків, В-во "Український робітник", 1930. 94 стор.
15. *Ів. Луценко. Кубанський провесень*. Поезії. Державне видавництво України, 1929. — "Плуг", Харків, січень 1930, ч. 1, стор. 72-73.
16. *Б. Антоненко-Давидович. "Землею українською"*. Київ, "Маса", 1930. — "Плуг", Харків, березень 1930, ч. 3, стор. 85-87.
17. *Проблема стилю* (Інформаційна доповідь на V-му Всеукраїнському з'їзді Спілки пролетарсько-селянських письменників "Плуг"). — "Плуг", Харків, серпень-вересень 1930, ч. 8-9, стор. 97-127.
18. *По той бік правди*. "Плуг", Харків, березень 1931, ч. 3, стор. 112-121.
19. *Дукін Микола. "Останній запорожець"*. Оповідання. В-во "Плужанин", Харків, 1931. — "Плуг", Харків, квітень 1931, ч. 4, стор. 100-103.
20. *Шевченко і Драгоманів* (Уривок із розвідки "Шевченків Рубікон"). — "Звено", Інсбрук, червень 1946, ч. 2, стор. 49-51.
21. *До сторіччя заснування Кирило-Методіївського Братства* (1846-1946). — "Звено", Інсбрук, липень-серпень 1946, ч. 3-4, стор. 42-48.
22. *Віадукт у майбутнє* (До 120-ліття народження Памфила Юркевича, 1827-1947). — "Літаври", Зальцбург, 1947, ч. 1, стор. 57-67.
23. *"Сон української ночі"*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 лютого 1947, ч. 6, стор. 3.
24. *Хвильовий на сцені*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 лютого 1947, ч. 6, стор. 3-4.

25. *З випадкових нотаток*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 16 березня 1947, ч. 11, стор. 5.
26. *На перехресті*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 23 березня 1947, ч. 12, стор. 1.
27. *Після першого туру гастролей*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 квітня 1947, ч. 16, стор. 5.
28. *25-річчя театру Леся Курбаса "Березіль"*. — "Літаври", Зальцбург, травень 1947, ч. 2, стор. 59-60.
29. *В боротьбі проти власних слабостей* (Із залі 2-го з'їзду МУР-у). — "Літаври", Зальцбург, травень 1947, ч. 2, стор. 61-66.
30. *Дитина нашої епохи* (Календарна нотатка до 25-річчя "Березоля"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 18 травня 1947, ч. 19, стор. 6.
31. *Р. Личаківський. "Любовна історія"*. Оповідання. В-во "Заграва" Фельдкірх, 1947. 64 стор. — "Літаври", Зальцбург, червень 1947, ч. 3, стор. 75-76.
32. *"Проблеми"*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 13 вересня 1947, ч. 64, стор. 3-6.
33. *Українська революція в світлі нашої громадсько-політичної думки*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 4 жовтня 1947, ч. 70, стор. 4-6.
34. *Про напасників з МУР'у і напасників на МУР*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 25 жовтня 1947, ч. 76, стор. 3-4.
35. *Визвольний зрив у Галичині на загальному тлі Української Революції в 1917-1923 роках*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 15 листопада 1947, ч. 82, стор. 4-6.
36. *Пам'яті Юрія Клена* (У співавторстві з Ів. Кошелівцем). — "Українські вісті", Новий Ульм, 22 листопада 1947, ч. 84, стор. 3.
37. *Республіка, гетьманщина, "вождизм" і еміграційний уряд*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 3 грудня 1947, ч. 87, стор. 1-2.
38. *Всупереч злим пророкуванням*. (Деякі висновки з драматургічної конференції МУР'у). — "Українські вісті", Новий Ульм, 6 грудня 1947, ч. 88, стор. 3-4.
39. *До світової єдності й організації українців*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 грудня 1947, ч. 94, стор. 1-2.
40. *Лист, на який не прийшла відповідь*. — "Сучасник", [Новий Ульм], січень-березень 1948, ч. 1, стор. 123-126.
41. *Триста і тридцять* (Ювілей Хмельниччини і 1917-18). — "Сучасник", [Новий Ульм], січень-березень 1948, ч. 1, стор. 1-3, 147-157.
42. *Чотири профілі* (3 нотаток про українську повість 1917 року). — "Українські вісті", Новий Ульм, Різдво 1948, ч. 2-3, стор. 5, 7.
43. *"Анекдотика хутора"* [Стаття перша з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 14 січня 1948, ч. 5, стор. 2.
44. *Перша цеглина до біографії Миколи Хвильового*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 17 січня 1948, ч. 6, стор. 4.
45. *Дійсність і привид "П'ємонту"* [Стаття друга з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 28 січня 1948, ч. 9, стор. 2.
46. *З-під криги советського соціалізму* [Стаття третя з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 28 січня 1948, ч. 9, стор. 2.
47. *Вимушена інтермедія* [Стаття четверта з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 лютого 1948, ч. 13, стор. 2.
48. *Про "націоналістичне яблуко" і боротьбу двох культур* [Стаття п'ята з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 лютого 1948, ч. 13, стор. 2-3.
49. *Про деякі ідеї Українського Відродження* [Стаття шоста з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 25 лютого 1948, ч. 17, стор. 2.
50. *Думки під час проби* (До прем'єри "Зайвих людей" в Театрі-Студії Й. Гірняка). — "Українські вісті", Новий Ульм, 6 березня 1948, ч. 20, стор. 6.
51. *По цей бік греблі* [Стаття сьома з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 10 березня 1948, ч. 21, стор. 2.
52. *"Шевченків Рубікон"* (Уривки). — "Українські вісті", Новий Ульм, 13 березня 1948, ч. 22, стор. 3.
53. *Дещо з досвіду Галичини між двома війнами* [Стаття восьма з

- циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 20 березня 1948, ч. 24, стор. 3.
54. *В дзеркалі страшної доби* (Нова прем'єра студії Гірняка "Зайві люди" — інсценізація повісті "Санаторійна зона" М. Хвильового). — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 березня 1948, ч. 26, стор. 3.
 55. *Перший український парламент, його досвід і наука*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 7 квітня 1948, ч. 29, стор. 2.
 56. *Україна в міжнародній політиці*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 21 квітня 1948, ч. 33, стор. 2.
 57. *Скрипник і Хвильовий* (Думки до п'ятнадцятиріччя смерті). — "Українські вісті", Новий Ульм, 15 травня 1948, ч. 40, стор. 2.
 58. *Молодь шукає дороги*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 12 червня 1948, ч. 48, стор. 2.
 59. *Дороги і роздоріжжя* [Десята, кінцева, стаття з циклу "Перед новим етапом?"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 7 липня 1948, ч. 55, стор. 4-5.
 60. *Чорна пурга*. — "Українські вісті", Новий Ульм; 17, 21, 24, 28, 31 липня, 4, 7, 11, 14, 18, 21, 25, 28 серпня, 1 вересня 1948; ч. 58-71; скрізь на стор. 6.
 61. *Мертве й живе*. Існуючий і потрібний тип партії. — "Українські вісті", Новий Ульм, 2 жовтня 1948, ч. 80, стор. 3.
 62. *Тридцять хвилин з людиною*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 жовтня 1948, ч. 87, стор. 3.
 63. *Визвольний внесок Галичини. 1.XI.1918-1.XI.1948*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 30 жовтня 1948, ч. 88, стор. 2.
 64. *Визвольна боротьба в Україні і еміграція*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 6 листопада 1948, ч. 90, стор. 2.
 65. *Ще раз про користь і шкоду патріотизму* (Принагідна репліка). — "Українські вісті", Новий Ульм, 10 листопада 1948, ч. 91, стор. 2.
 66. *На іспиті Великої Революції 1917/18-1948*. — "Наші позиції", В-во ЦК УРДП, грудень 1948, ч. 4, стор. 1-69. (Див. також ч. 5).
 67. *Коли розум мовчить, а ворог не спить...* — "Українські вісті", Новий Ульм, 12 грудня 1948, ч. 100, стор. 1.
 68. *Тероризм, як соціальна система СРСР, і український спротив*. — "Українські вісті", Новий Ульм; 19, 23, 26 грудня 1948; ч. 102-104; стор. 2-3, 3, 2.
 69. *Проти кого б'є на сполох Д. Донцов?* — "Українські вісті", Новий Ульм, 30 грудня 1948, ч. 105, стор. 2.
 70. *На переломі між старим і новим*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 16 січня 1949, ч. 5, стор. 1.
 71. *"Питання сучасної музики"*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 23 січня 1949, ч. 7, стор. 3.
 72. *Через триста і тридцять років*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 січня 1949, ч. 8, стор. 1.
 73. *Про ґрунт одного безґрунття*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 24 лютого 1949, ч. 16, стор. 3-4.
 74. *Вони ідуть разом...* "Примари" Ібсена в Театрі-Студії Й. Гірняка. — "Українські вісті", Новий Ульм, 13 березня 1949, ч. 21, стор. 3.
 75. *На шляху до самовизволення* ("Студентський вісник", ч. 2, грудень 1948). — "Українські вісті", Новий Ульм, 3 квітня 1949, ч. 27, стор. 3-4.
 76. *Кілька слів про терміни* [Стаття перша з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 26 травня 1949, ч. 42, стор. 2.
 77. *На зорі східноєвропейського відродження* [Стаття друга з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 29 травня 1949, ч. 43, стор. 2.
 78. *У "мертвому домі" провідної верстви імперії* [Стаття третя з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 2, 5 червня 1949, ч. 44, 45, стор. 3, 3.
 79. *Біля джерел* [Стаття четверта з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 червня 1949, ч. 46, стор. 3.
 80. *Культурний епігонізм і 1917-ий рік* [Стаття п'ята з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 12 червня 1949, ч. 47, стор. 3-4.
 81. *...і 800 000 язиків проти українського села*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 16 червня 1949, ч. 48, стор. 1.
 82. *Соціалізм і українська революція*. Доповідь на 3-му з'їзді Укра-

- їнської Революційно-Демократичної Партії. — "Українські вісті", Новий Ульм, 17, 21, 24 липня 1949; ч. 57-59; стор. 3-4, 3, 3. (Див. також ч. 6).
83. *А все ж таки наша наука живе* (Про видання УВАН). — "Українські вісті", Новий Ульм, 4 вересня 1949, ч. 71, стор. 3.
84. *Енциклопедія українознавства*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 15 вересня 1949, ч. 74, стор. 3.
85. *Від Дніпра до Ельби — від Андрусова до Ялти* [Стаття шоста з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 28 вересня 1949, ч. 78, стор. 3.
86. *В шуканні власного обличчя* [Стаття сьома з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 20, 24 листопада 1949, ч. 93, 94, стор. 3, 3-4.
87. *Парадокси історичного невігластва*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 4 грудня 1949, ч. 97, стор. 3.
88. *Розчленованість і єдність Сходу* [Стаття восьма, кінцева, з циклу "Україна — Схід"]. — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 грудня 1949, ч. 99, стор. 3-4.
89. *Українсько-московська війна 1917-23 р.* — "Наш вік", Торонто, 5 серпня 1950, ч. 31, стор. 3.
90. *Ще не пізно*. — "Наш вік", Торонто, 19 серпня 1950, ч. 32, стор. 3.
91. *"Звичайна фахова праця"* (Вимушена відповідь на публічний запит В. Блавацького). — "Наш вік", Торонто, 14, 28 жовтня, 4 листопада 1950; ч. 40, 41-42, 43; стор. 3-4, 3, 3.
92. *Поезія сцени*. Ювілейна прем'єра "Лісової пісні" в Театрі-Студії Й. Гірняка. Постава Олімпії Добровольської, оформлення Володимира Лисняка. — "Українські вісті", Новий Ульм, 8 лютого 1951, ч. 12, стор. 3.
— "Наш вік", Торонто, 17, 24 лютого 1951; ч. 6, 7; стор. 3, 3.
93. *Стежки, дороги...* (Промова на літературному вечорі Докії Гуменної в нью-йоркському Літературно-мистецькому клубі 10 листопада 1950). — "Українські вісті", Новий Ульм, 15 березня 1951, ч. 22, стор. 3-4.
94. *Дніпро — Висла — Ельба — Ля Манш*. 3 промови на ювілей-
ному вечорі-річниці ДОБРУС'у (Нью-Йорк, 10 березня 1951). — "Українські вісті", Новий Ульм, 29 березня 1951, ч. 26, стор. 2.
95. *Акторка великого покоління*. Тридцять п'ять років акторської праці Олімпії Добровольської (1915-1950). (У співавторстві з Оксаною Буревій). — "Нові дні", Торонто, квітень 1951, ч. 15, стор. 21-24.
96. *Американське малоросійство* (Публіцистичний репортаж). — "Українські вісті", Новий Ульм, 21, 24 червня, 8 липня 1951; ч. 49, 50, 54; стор. 3, 2-4, 2-3. (Див. також ч. 7).
97. *Роман, що існує лише в легенді*. — "Наш вік", Торонто, 29 вересня, 13 жовтня 1951; ч. 8, 9; стор. 5, 5.
98. *Лист до редакції*. — "Свобода", Джерсі Сіті, 8 квітня 1952, ч. 88, стор. 3.
— "Українські вісті", Новий Ульм, 10 квітня 1952, ч. 30, стор. 1.
99. *Епізони Зубатова*. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 20 квітня 1952, ч. 8-9, стор. 9.
100. *S. Gusev-Orenburgsky. Glukhoi prikhod i drugie rasskazy*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Spring 1953, p. 207.
101. *Два Малахії*. — "Свобода", Джерсі Сіті, 27 березня 1953, ч. 75, стор. 3.
102. *Mark A. Aldanov. Zhivi kak khochesh*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Summer 1953, p. 317.
103. *N. V. Gogol. Povesti*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Summer 1953, p. 317.
104. *Ivan Loboda. Vony pryjshly znovu*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Autumn 1953, p. 448-449.
105. *Оксана Лятуринська*. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 4 жовтня 1953, ч. 20, стор. 9-10.
— (Під заг.: Князівна, що обходить шатра). — "Зруб і парости" (Див. ч. 10).
— "Оксана Лятуринська. Зібрані твори". (Див. ч. 288).
106. *Три покоління української підсоветської молоді* (Доповідь на 3-му з'їзді ОДУМ-у, Нью-Йорк, 5 вересня 1953). — "Сучасна

- Україна", Мюнхен, 18 жовтня, 1, 15 листопада 1953, ч. 21-23, стор. 7-8, 7-8, 10-11.
107. *Post scriptum* (До доповіді "Три покоління української підсоветської молоді"). — "Сучасна Україна", Мюнхен, 28 листопада 1953, ч. 24, стор. 4-5.
108. *Vospominania o toem otse. P. A. Stolypin.* — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Winter 1954, p. 98.
109. *Мистецька виставка Якова Гніздовського.* — "Сучасна Україна", Мюнхен, 23 травня 1954, ч. 10, стор. 7.
110. *T. Osmachka. Kytysi chasu.* — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Summer 1954, p. 369.
111. *Три ювілеї.* — "Сучасна Україна", Мюнхен, 21 листопада 1954, ч. 23, стор. 9.
112. *Борг змушеним мовчати* (Лист із Нью-Йорку). — "Сучасна Україна", Мюнхен, 7 січня 1955, ч. 1, стор. 7.
113. *Виставка дев'ятьох.* — "Сучасна Україна", Мюнхен, 6 лютого 1955, ч. 3, стор. 7.
114. *Повернення великого режисера* (Лист з Нью-Йорку). — "Сучасна Україна", Мюнхен, 6 березня 1955, ч. 5, стор. 7, 9.
115. *Трагізм хліборобської комедії* (Прем'єра "Мартина Борулі" Івана Тобілевича в УТА, Нью-Йорк, 15 травня 1955). — "Українська літературна газета", Мюнхен, липень 1955, ч. 1, стор. 7.
116. *З діяльності "Слова".* — "Українська літературна газета", Мюнхен, серпень 1955, ч. 2, стор. 8.
117. *Кость Степанович Буревій* (Уривок з підготовлюваної книги спогадів "Мій сад у Арктиці"). — "Українська літературна газета", Мюнхен, вересень 1955, ч. 3, стор. 1, 3.
- У кн. "Розстріляне Відродження" (Див. ч. 9).
118. *Новий міжнародний виступ української науки* (Timothy Sosnovu. The Housing Problem in the Soviet Union. New York: Research Program on the USSR, 1954, 300 pp.). — "Українська літературна газета", Мюнхен, вересень 1955, ч. 3, стор. 8.
119. *Фундаментальна публікація.* Олекса Повстенко. "Катедра св. Софії в Києві". Нью-Йорк, УВАН у США, 1954, 469 стор. (Анали УВАН у США, т. III-IV 1954). — "Українська літературна газета", Мюнхен, жовтень 1955, ч. 4, стор. 1, 3.
120. *Видання до ювілею проф. Дмитра Чижевського* (Євген Пизюр: "Дмитро Іванович Чижевський", В-во "Україна", [Новий Ульм], 1955, 52 стор.). — "Українська літературна газета", Мюнхен, жовтень 1955, ч. 4, стор. 4.
121. *Новий журнал "На слідах".* — "Українська літературна газета", Мюнхен, жовтень 1955, ч. 4, стор. 7.
122. *Духова русифікація і провінціалізм.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, листопад 1955, ч. 5, стор. 1, 3.
123. *"Хміль" в УТА.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, листопад 1955, ч. 5, стор. 5.
124. *Від "абсолютного зла" до "абсолютного добра" і назад* (Новий зигзаг політики Москви супроти історіографії України). — "Українська літературна газета", Мюнхен, листопад 1955, ч. 5, стор. 8.
125. *Бандура по обидва боки полюса.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, грудень 1955, ч. 6, стор. 1, 7.
126. *Новий погляд на О. О. Потебню.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, грудень 1955, ч. 6, стор. 6.
127. *Дещо до еволюції світогляду і політичної думки Івана Франка.* — Збірник "Української літературної газети", Мюнхен, 1956, стор. 3-28.
128. *Несвятковані ювілеї.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, січень 1956, ч. 1, стор. 1-2.
129. *Блискавка у вовкулацьку ніч.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, квітень 1956, ч. 4, стор. 1-2.
130. *Київ 1941-43 в дзеркалі однієї душі.* — "Українська літературна газета", Мюнхен, квітень 1956, ч. 4, стор. 3.
131. *Маніфестація кривди і правди про неї* (Пам'ятник літературного геноциду). — "Українська літературна газета", Мюнхен, травень 1956, ч. 5, стор. 1-2.
132. *Борис Дмитрович Крупницький* (У співавторстві з І. Кошелівцем). — "Українська літературна газета", Мюнхен, липень 1956, ч. 7, стор. 1.

133. *Олександр Неприцький-Грановський*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, липень 1956, ч. 7, стор. 3.
134. *Біля джерел російського соціалістичного тоталітаризму*. — "Сучасна Україна", Мюнхен, 15 липня 1956, ч. 14, стор. 11.
135. *Франко з перспективи нашого провалля*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, серпень 1956, ч. 8, стор. 1.
136. *Повстання проти змори*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, вересень 1956, ч. 9, стор. 1, 8.
137. *Корисна книжка*. Яр Славутич. "Розстріляна муза". Детройт: В-во "Прометей", 1955, 93 стор. — "Українська літературна газета", Мюнхен, вересень 1956, ч. 9, стор. 8.
138. *Мертві — живі — ненароджені*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, листопад 1956, ч. 11, стор. 1.
139. *Вечір пам'яті Якуба Коласа у Нью-Йорку*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, грудень 1956, ч. 12, стор. 4.
140. *Групова виставка українських мистців*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, січень 1957, ч. 1, стор. 3.
141. *60-ліття Євгена Маланюка*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, лютий 1957, ч. 2, стор. 1.
— "Український Прометей". Детройт, 7 березня 1957, ч. 10, стор. 3.
142. *Nikolai Kluyev. Polnoe sobraniye sochinenii*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Spring 1957, p. 209.
143. *Dmytro Čizevsky. Istorija ukrainskoyi literatury*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Spring 1957, p. 210-211.
144. *Книжочий із Чикаго*. Про дійових друзів української книжки. — "Українська літературна газета", Мюнхен, квітень 1957, ч. 4, стор. 1.
145. *Новий твір Теодосія Осьмачки*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, квітень 1957, ч. 4, стор. 3.
— "Український Прометей", Детройт, 2 травня 1957, ч. 18, стор. 4.
146. *Література межової ситуації*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, червень 1957, ч. 6, стор. 1-2, 6. (Див. також ч. 160 і ч. 251).
147. *Eugene Pyziur. The Doctrine of Anarchism of Michael Bakunin*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Summer 1957, p. 316-317.
148. *N. N. Alekseyev. Ideya gosudarstva*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Autumn 1957, p. 436-437.
149. *Українська наука в чужих оцінках*. Чужинецькі рецензії на книжку Євгена Пизюра "The Doctrine of Anarchism of Michael Bakunin". Мілвокі (США), В-во Маркветського університету 1955. — "Українська літературна газета", Мюнхен, листопад 1957, ч. 11, стор. 8.
150. *З життя і праці О. Бурггардта - Ю. Клєна*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, грудень 1957, ч. 12, стор. 1, 3.
151. *"Історія України-Руси" Грушевського в новому виданні*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, лютий 1958, ч. 2, стор. 1.
152. *Документ екстермінації українського мистецтва*. Искусство Советской Украины. Москва, Гос. изд-во "Искусство", 1957; 300 стор., 150 репродукцій. — "Українська літературна газета", Мюнхен, лютий 1958, ч. 2, стор. 8.
153. *George Tarnawsky. Zhyttya v misti*. — "Books Abroad", Norman, Okl., University of Oklahoma Press, Spring 1958, p. 215.
154. *Літературна молодь нашого часу*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, травень 1958, ч. 5, стор. 1-2.
155. *Атака московського журналу на книжку Луцького*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, травень 1958, ч. 5, стор. 8.
156. *В. Стефанік і О. Вишня у виконанні Й. Гірняка* (Перша платівка звукозаписної Студії УТА). — "Українська літературна газета", Мюнхен, вересень 1958, ч. 9, стор. 10.
157. *Як знешкодити діяльність еміграційних істориків літератури*. Кілька передз'їздових порад землякам на Україні (У співавторстві з Юрієм Шерехом). — "Українська літературна газета, Мюнхен, жовтень 1958, ч. 10, стор. 1-2.
158. *Казки у виконанні О. Добровольської* (Друга довгограйна платівка звукозаписної Студії УТА). — "Українська літературна газета", Мюнхен, жовтень 1958, ч. 10, стор. 7.

159. *На історичному переломі* (стор. 269-277). Післяслово до кн. Никифора Гірняка "Останній акт трагедії Української Галицької Армії". — [Перт Амбой], Видання Українського військово-історичного інституту в США [1959], 285 стор.
160. *Literatura sytuacji pogranicznych*. — "Kultura", Paryż, marzec 1959, Nr. 3, str. 5-17.
161. *Україніка в збірниках Канадської Асоціації Славістів*. — "Українська літературна газета", Мюнхен, липень 1959, ч. 7, стор. 10.
162. *Агатангел Кримський — поет, 1871-1941-1961* (Кілька думок). — "Листи до приятелів", Ньюарк, липень-серпень 1961, кн. 7-8, стор. 3-7.
163. *Доробок і доля*. На свіжу могилу академіка Олександра Білецького (2 листопада 1884 — серпень 1961). — "Листи до приятелів", Ньюарк, вересень-жовтень 1961, кн. 9-10, стор. 5-11.
164. *Від тюрми — до могили народів*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1961, кн. 11-12, стор. 3-4.
165. *Знаки оновлення*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1961, кн. 11-12, стор. 23-26.
166. *Ševčenko and Kobzar in the intellectual and political history of a century*. In: Taras Ševčenko 1814-1861; a symposium, edited by Volodymyr Mijakovskij and George Y. Shevelov. — Hague, Mouton, 1962, p. 153-258.
167. *Шевченків заповіт свободи*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 10-13.
168. *Прем'єр Канади говорить в ООН про "волелюбних українців"*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 50-51.
169. *Потрійний ювілей Максима Рильського*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 158-62.
170. *Михайло Грушевський — великий фундатор українського відродження*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 162-165.
171. *Книжка Павла Тичини "Соняшні клярнети" як початок трагічної лірики і необароковського стилю*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 165-170.
172. *Як оцінює вільний світ українські Олександра Довженка?* У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 170-173.
173. *Лист Миколи Костомарова в журналі Олександра Герцена "Колокол"*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 183-185.
174. *Михайло Слабченко про Україну як окремий соціально-економічний організм*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 185-188.
175. *"Вічні вогні Альберти". Нова книга Докії Гуменної про українців Канади*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 195-197.
176. *Монографія про Олександра Архипенка*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 197-199.
177. *Про новий здобуток української літератури, книгу Барки "Океан"*. У кн.: "Говорить Радіо Свобода"; збірка матеріалів української програми. — Мюнхен, Заходом Української редакції Радіо Свобода, 1962, стор. 199-201.
178. *Todos' Os'machka (1895-1962)*. — The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the United States, New York, 1962-1963, v. 10, No. 1-2, p. 141-143.
179. *Від Емського указу Олександра II до нової програми Хрущова*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1962, кн. 1-2, стор. 3-10.
180. *Любов — формотворча вісь Шевченкової поетичної синтези*. — "Листи до приятелів". Ньюарк, березень-квітень 1962, кн. 3-4, стор. 3-10.
181. *Святослав Гординський. "Слово о полку Ігоревім" і українська*

- народна поезія. Вінніпег, 1963. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1963, кн. 1-2, стор. 51-52.
182. *Поетові без країни*. До виходу третьої збірки Богдана Рубчака "Дівчині без країни". Чикаго, 1963. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1963, кн. 1-2, стор. 54-56.
183. *Слово*. Збірник 1. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1963, кн. 1-2, стор. 56.
184. *Виставка Мирона Левицького в Торонто*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, березень-квітень 1963, кн. 3-4, стор. 39-40.
185. *Марія Пастернакова. Українська жінка в хореографії*. Вінніпег, 1963. — "Листи до приятелів", Ньюарк, березень-квітень 1963, кн. 3-4, стор. 40.
186. *Новий континент душі*. Юрій Тарнавський. "Шляхи", повість. Мюнхен, 1961. — "Листи до приятелів", Ньюарк, березень-квітень 1963, кн. 3-4, стор. 45-48.
187. *Отаман — виховник — друг* (До першої річниці смерті Никифора Гірняка). — "Вільне слово", Торонто, 23 березня 1963, ч. 12, стор. 5.
188. *Проза Миколи Хвильового в оцінці американської критики*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, травень-червень 1963, кн. 5-6, стор. 22-23.
189. *На труднім шляху до перемоги* (До виходу другої збірки віршів Богдана Бойчука "Спомини любови"). — "Листи до приятелів", Ньюарк, травень-червень 1963, кн. 5-6, стор. 42-45.
190. *Політичний шлях Лесі Українки* (До 50-их роковин смерті). — "Листи до приятелів", Ньюарк, липень-серпень 1963, кн. 7-8, стор. 1-7.
191. *Іван Багряний*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, вересень-жовтень 1963, кн. 9-10, стор. 1-6.
— (Скорочено). — "Українські вісті", Детройт, 13 вересня 1978, ч. 23, стор. 3.
192. *Нова праця Олександра Оглоблина*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, вересень-жовтень 1963, кн. 9-10, стор. 46-48.
193. *Діма. Третій берег*. Четверта збірка поезій. Нью-Йорк, 1963. — "Листи до приятелів", Ньюарк, вересень-жовтень 1963, кн. 9-10, стор. 48.
194. *Лист: з України чи Москви?* — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1963, кн. 11-12, стор. 1-4.
195. *Поет — мислитель*. Євген Маланюк. "Книга спостережень", Торонто, 1962. — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1963, кн. 11-12, стор. 43-45.
196. *Ще одна книжка матеріалів з архіву Аркадія Любченка*. "Легко-синя даль". Ваплярський збірник. — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1963, кн. 11-12, стор. 46-48.
197. *Майстер-життєлюб*. Замість квітів на могилу Максима Рильського. — "Слово", Нью-Йорк, Об'єднання українських письменників в екзилі, 1964, зб. 2, стор. 266-270.
198. *Спомин про Олександра Архипенка (1887-1964)*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1964, кн. 1-2, стор. 38-39.
199. *З книжкових новин*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, березень-квітень 1964, кн. 3-4, стор. 38-42.
200. *Максим Рильський (19 березня 1895 — 24 липня 1964)*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, липень-серпень 1964, кн. 7-8, стор. 1-7.
201. *Літературні нотатки*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, вересень-жовтень 1964, кн. 9-10, стор. 55-59.
202. *Розлуки і зустрічі. Блискучий "Серпень" Маланюка*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, листопад-грудень 1964, кн. 11-12, стор. 44-48.
203. *Про літературні стилі в українському письменстві на еміграції* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 15 листопада 1964, ч. 46, стор. 4-5.
204. *Одна мова проти 2796 мов*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1965, кн. 1-2, стор. 6-8.
205. *Поет незавершеного покоління. Вадим Лесич. "Кам'яні луни"*. Поезії. Нью-Йорк, 1964. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий 1965, кн. 1-2, стор. 51-53.
206. *Пам'яті Володимира Сосюри* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 21 лютого 1965, ч. 8, стор. 4-5.
207. *Зустрічі з поетом і поезією*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, березень-квітень 1965, кн. 3-4, стор. 47-50.

- "Українські вісті", Новий Ульм, 12 вересня 1965, ч. 37, стор. 3-5.
208. *Нова книжка поезій Євгена Маланюка* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 4 квітня 1965, ч. 14, стор. 2-3.
209. *Життя словна віддане театрові*. Олімпія Добровольська: актор-режисер-педагог. — "Листи до приятелів". Ньюарк, травень-липень 1965, кн. 5-7, стор. 19-20.
210. *Новини до десятиліття молодої поезії за кордоном*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, травень-липень 1965, кн. 5-7, стор. 49-55.
211. *Агатангел Кримський* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 травня 1965, ч. 19, стор. 3, 6.
212. *Доба національного формування Чорноморії на Кубані* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 16 травня 1965, ч. 20, стор. 3-4.
213. *Літературні есеї Ю. Шереха* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 1-8 серпня 1965, ч. 31-32, стор. 6-7.
214. *З роду мавок і Кассандр* (Поезія Патриції Килини). — "Листи до приятелів", Ньюарк, серпень-жовтень 1965, кн. 8-10, стор. 21-25.
215. *Мехікансько-українське видиво в поезії Богдана Бойчука*. — "Листи до приятелів". Ньюарк, серпень-жовтень 1965, кн. 8-10, стор. 25-27.
216. *На відкритті виставки дереворізів Якова Гніздовського*. — "Листи до приятелів". Ньюарк, серпень-жовтень 1965, кн. 8-10, стор. 52-55.
217. *Епоха "Слова о полку Ігоревім" у світлі нових відкриттів* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 15-22 серпня 1965, ч. 33-34, стор. 5.
218. *Батько і син — Олесь і Ольжич* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 12 вересня 1965, ч. 37, стор. 5.
219. *60-ліття маніфесту 1905 року* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 31 жовтня 1965, ч. 44, стор. 3.
220. *У 300-річчя обрання П. Дорошенка гетьманом* (Із пересилань радіо "Свобода", у співавторстві з П. Ф. і М. І. Д.). — "Українські вісті", Новий Ульм, 14 листопада 1965, ч. 46, стор. 5.
221. *Програми мінімуму М. Грушевського 1905 р.* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 21-28 листопада 1965, ч. 47-48, стор. 6-7.
222. *Дві книжки Юрія Тарнавського*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, січень-лютий, травень-липень 1966; кн. 1-2, 5-7; стор. 32-36, 60-62.
223. *Взаємини УСДРП із Леніном і його РСДРП* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 23 січня 1966, ч. 4, стор. 3.
224. *Чар і вага любовної лірики*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 27 лютого 1966, ч. 9, стор. 3.
225. *В. Чубар — голова уряду УРСР*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 3-10 квітня, 24 липня 1966; ч. 14-15, 30; стор. 7-8, 2-3.
226. *Як умер на Соловках поет Є. Плужник*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 31 липня-7 серпня 1966, ч. 31-32, стор. 2-3.
227. *"Історія української літератури" М. Грушевського*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 грудня 1966, ч. 50, стор. 2.
228. *УВАН у Шевченківські роковини 1961-1964 років*. У кн.: Українська Вільна Академія Наук. Ювілейне видання присвячене двадцятиліттю діяльності, 1945-1965. — Нью-Йорк, 1967, стор. 28-30.
229. *М. Грушевський — великий фундатор новітнього українського відродження*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 1 січня 1967, ч. 1, стор. 2-3.
230. *Д. Чижевський як літературознавець*. — "Листи до приятелів", Ньюарк, квітень-червень 1967, кн. 4-6, стор. 32-38.
231. *Київська Громада доручає М. Драгоманову утворити перший український еміграційний центр* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 23-30 квітня 1967, ч. 17-18, стор. 4.
232. *Між Каменною і бойовою стійкою*. — "Сучасність", Мюнхен, травень 1967, ч. 5, стор. 28-36.
233. *До дня смерті П. Тичини*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 8-15 жовтня 1967, ч. 41-42, стор. 3.

234. *Післямиколаївська відлига і політика Куліша та Шевченка* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 22-29 жовтня 1967, ч. 43-44, стор. 6.
235. *Лист Миколи Костомарова в журналі Олександра Герцена "Колокол"* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 17 грудня 1967, ч. 51, стор. 3-4.
236. *До поєднання модернізму і традиції в необарокко*. — "Слово", Нью-Йорк, Об'єднання українських письменників в екзилі, 1968, зб. 3, стор. 493-501.
237. *Побратимство великого відродження*. — "Сучасність", Мюнхен, січень 1968, ч. 1, стор. 48-55.
238. *Заклятий скарб філософії Памфила Юркевича*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 1-7 січня 1968, ч. 1-2, стор. 5.
239. *Великий економіст і великий патріот* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 28 січня 1968, ч. 5, стор. 4-5.
240. *Україна — окремий соціально-економічний організм* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 лютого 1968, ч. 7, стор. 3, 5.
241. *"Народній Малахій" Миколи Куліша і його політичне вістря* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 18 лютого 1968, ч. 8, стор. 6.
242. *Шевченків заповіт свободи* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 10 березня 1968, ч. 11, стор. 4-5.
243. *Микола Хвильовий* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 2 червня 1968, ч. 23, стор. 2, 6.
244. *"Арабески" Миколи Хвильового* (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 червня 1968, ч. 24, стор. 3.
245. *Над прощальною книгою Юрія Шереха*. — "Нові дні", Торонто, вересень-жовтень 1968, ч. 224-225, стор. 8-12.
246. *Основні проблеми історії України в дискусіях західніх істориків*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 26 січня 1969, ч. 5, стор. 2-3.
247. *Джон Стейнбек і його враження з подорожі по Україні*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 2 лютого 1969, ч. 6, стор. 2.
248. *Монографія Олександра Архипенка*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 23 лютого 1969, ч. 9, стор. 2-3.
249. *Оптимістичні підсумки трагедії радянського гумориста*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 14 грудня 1969, ч. 50-51, стор. 7.
250. *Коли юнак убиває вовка...* Вступна стаття до кн. "Контрасти"; збірка молодечої творчості (поезія, проза, музика і графіка). — Нью-Йорк, Бібліотека пластового журналу "Юнак", 1970, стор. 9-11.
251. *The Literature of borderline situations*. — New York, Kultura Essays, 1970, p. 198-210.
252. *"Пригадаю Дніпро і вмру"* (Із свідчення очевидця про останні дні й години Євгена Плужника). — "Нові дні", Торонто, серпень-вересень 1970, ч. 247-248, стор. 17-19.
253. *З духової біографії Лесі Українки* (До 100-річчя народження). — "Українські вісті", Новий Ульм, 14 лютого 1971, ч. 7, стор. 1, 4.
254. *Леся Українка як політичний борець* (До 100-річчя з дня народження). — "Українські вісті", Новий Ульм, 21, 28 лютого 1971; ч. 8, 9; стор. 1, 5; 2.
255. *Українська соціал-демократія (Група УСД) і її лідер Леся Українка*. — "Сучасність", Мюнхен, травень, червень, липень-серпень 1971; ч. 5, 6, 7-8; стор. 68-86, 56-71, 132-150.
256. *"Січ і відсіч" — заборона й оборона українства (1876-1971)*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 4-11, 18-25 липня 1971; ч. 26, 27; стор. 2-3, 3.
257. *На іменини безіменних*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 12 березня 1972, ч. 11, стор. 2.
258. *Іван Багряний — політичний діяч і письменник*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 26 березня 1972, ч. 13, стор. 3.
259. *"Чуття єдиної родини" і чуття... єдиної могили Тичини*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 18 лютого 1973, ч. 8, стор. 3.
260. *Що діялось в Україні під режимом Миколи І-го в десятиліття кріпаччини*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 11 березня 1973, ч. 11, стор. 2.

261. *"Всякому городу нрав і права"*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 13 травня 1973, ч. 17, стор. 2.
262. *На початках Українського Відродження*. До 200-річчя народження Василя Каразіна: 10 лютого 1773-1973. — "Сучасність", Мюнхен; лютий — травень, липень-серпень, жовтень — грудень 1974; січень, лютий 1975; ч. 2, 3, 4, 5, 7-8, 10, 11, 12, 1, 2; стор. 82-95, 54-66, 55-64, 31-62, 53-68, 56-66, 34-51, 64-79, 62-78, 44-68. (Див. також ч. 11).
263. *Хто фальсифікує і розкрадає спадщину Лесі Українки?* — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 лютого 1975, ч. 6, стор. 4.
264. *Борці за гідність людини і Валентин Мороз*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 16 лютого 1975, ч. 7, стор. 2.
265. *Політика КПРС щодо Запорозької Січі*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 20 квітня 1975, ч. 16, стор. 2.
266. *Безсмертне в історичній спадщині Запорозької Січі*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 10 серпня 1975, ч. 33, стор. 4.
267. *Історичні перемоги і поразки Українського Відродження*. (Із пересилань радіо "Свобода"). — "Українські вісті", Новий Ульм, 9 листопада 1975, ч. 46, стор. 2.
268. *Хто і як заснував Запорозьку Січ 420 років тому?* — "Українські вісті", Новий Ульм, 24 листопада 1975, ч. 48-49, стор. 6.
269. *Рух Вільної Спілки* (До 100-ліття його відсічі на заборону українства, 1876-1976). — "Український історик", Нью-Йорк, 1976, ч. 1-4, стор. 14-47.
270. *Першоджерельна книжка до історії модерного українського театру*. "Сучасність", Мюнхен, січень 1976, ч. 1, стор. 103-109.
271. *На шляхах сучасної фази Українського Відродження*. — "Українські вісті", Новий Ульм, 25 січня 1976, ч. 3-4, стор. 2, 8.
272. *Всесторонній майстер Відродження*. — "Сучасність", Мюнхен, травень 1976, ч. 5, стор. 23-32.
273. *Україна у концепціях Арнольда Тойнбі*. З приводу смерти видатного історика людства. — "Сучасність", Мюнхен, липень-серпень 1976, ч. 7-8, стор. 133-139.
274. *Історичне тло і попередники РУП*. У кн.: "Збірник на пошану проф. д-ра Олександра Оглоблина". — Нью-Йорк, Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1977, стор. 304-328.
275. *Вістки відродження — здалека і зблизка*. — "Сучасність", Мюнхен, лютий 1977, ч. 2, стор. 61-68.
— "Українські вісті", Новий Ульм, 27 березня, 3-10 квітня 1977, ч. 12, 13-14, стор. 2, 2.
276. *На шляхах синтезу клярнетизму* (До 60-ліття "Соняшних клярнетів" і 10-ліття смерті Павла Тичини, 15.I.1891-16.IX.1967). — "Сучасність", Мюнхен, липень-серпень 1977, ч. 7-8, стор. 45-100. (Див. також ч. 12).
277. *Не-щастя з Каразіном* (Вимушена репліка). — "Сучасність", Мюнхен, листопад 1977, ч. 11, стор. 98-101.
278. *З поетичної весни на Радянській Україні 60-их років*. У кн.: "Хрестоматія з української літератури ХХ сторіччя" (стор. 265-271). Упорядкували: Євген В. Федоренко та Павло Маляр. — Нью-Йорк, Шкільна Рада УККА, 1978. 432 стор.
— "Зруб і парости" (Див. ч. 10).
279. *Ювілей... без ювіляра*. М. Д. Родько. "Українська поезія перших повоєнних років". Київ, В-во "Наукова думка", 1971, 308 стор. — "Сучасність", Мюнхен, січень 1978, ч. 1, стор. 122-124.
280. *Першорядний поет у дзеркалі першорядного критика*. До 80-ліття народження Євгена Плужника і 10-ліття смерті Юрія Меженка. — "Сучасність", Мюнхен, липень-серпень 1978, ч. 7-8, стор. 112-115.
281. *75 років тому*. Дійова сторінка з передісторії українського самвидаву. — "Сучасність", Мюнхен, грудень 1978, ч. 12, стор. 45-55.
282. *Леонід Чернов — співець виходу України з провінції в широкий світ*. — "Українські вісті", Детройт, 6-13 грудня 1978, ч. 35-36, стор. 4.
283. *Від вироку заглади до документованої історії*. Ваплітянський збірник. Видання друге, доповнене, під редакцією Юрія Луцького. Торонто, видання Канадського Інституту Українських Студій, В-во "Мозаїка", 1977, 260 стор. — "Сучасність", Мюнхен, січень 1979, ч. 1, стор. 113-115.
284. *На Новому Афоні*. — "Сучасність", Мюнхен, січень 1980, ч. 1, стор. 43-60.

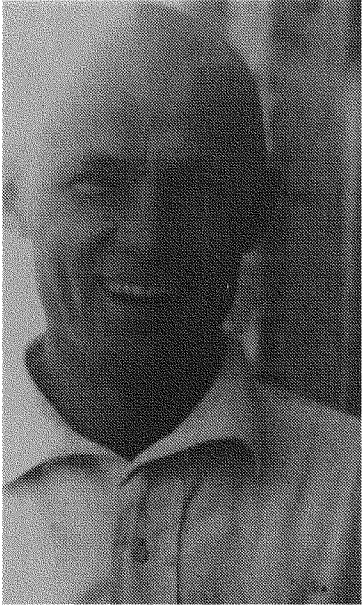
285. *Монолог Сковороди*. — "Сучасність", Мюнхен, березень 1980, ч. 3, стор. 22-39
286. *Рансодія на 1933-ій і саможертву Хвильового*. — "Сучасність", Мюнхен, травень 1980, ч. 5, стор. 46-67.
287. *Подорож у "Шевченків край"*. — "Сучасність", Мюнхен, грудень 1981, ч. 12, стор. 72-91.
288. *Князівна, що обходить шатра*. У кн.: Оксана Лятуринська. Зібрані твори. Торонто, Вид. Організації Українок Канади, 1983, стор. 717-724. (Див. також ч. 105).
- *"Зруб і парости"* (Див. ч. 10).

Оксана Лавріненко
Мати автора

Андріян Лавріненко
Батько автора

Автор після повернення
з концтабору (1939)

Олекса Лавріненко (1895-1928)
Брат автора

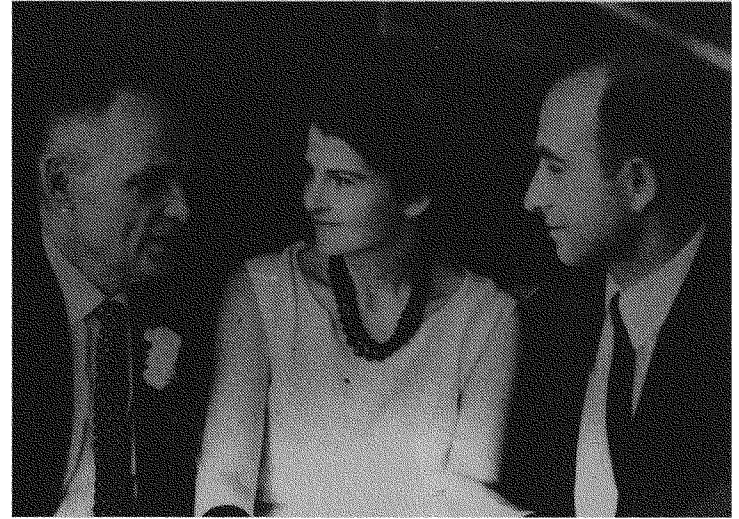
Автор з дружиною Марією, донькою Лесею і сином Миколою (1949)

Ю. Лавріненко, Юрій Клен, Іван Кошелівець (1947)

Тодось Осьмачка, Ю. Лавріненко (1958)

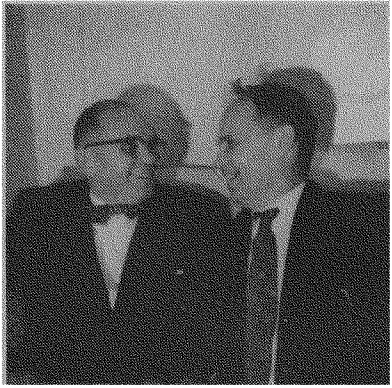
Ю. Лавріненко, Патріція і Юрій Тарнавські (1964)

Й. Гірняк, Ю. Лавріненко, Микола Шлемкевич (1965)

Зліва направо: Марія і Ю. Лавріненки, Олімпія Добровольська,
Ліда Крушельницька, Люба Сай (1979)

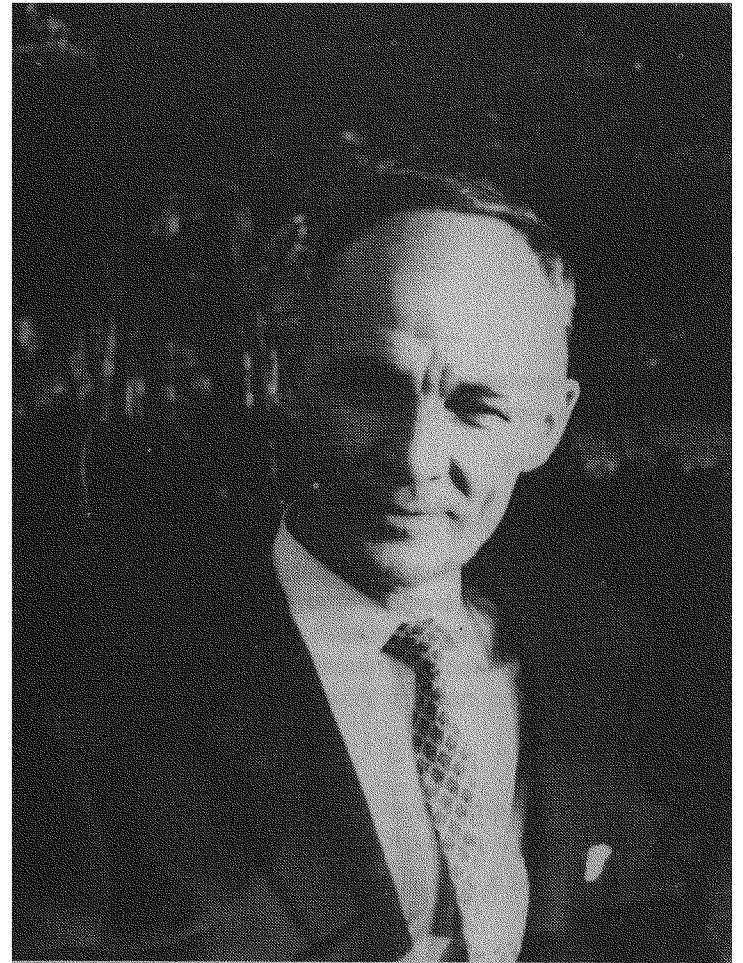
Улас Самчук, Ю. Лавріненко (1955)

Юрій Шевельов (1954)

Зліва: С. Литвиненко, (невідомий), дружина автора Марія, пані Пізюр із сином Лавріненків Миколою, Я. Гніздовський, (невідомо), В. Барка, автор (1951)

Юрій Лавріненко (1965)

ЗМІСТ

- і Іван Кошелівець. Спогад про спогади
- 7 Вступна нотатка про самого себе
- 11 Чорна пурга

ІНШІ СПОМИНИ

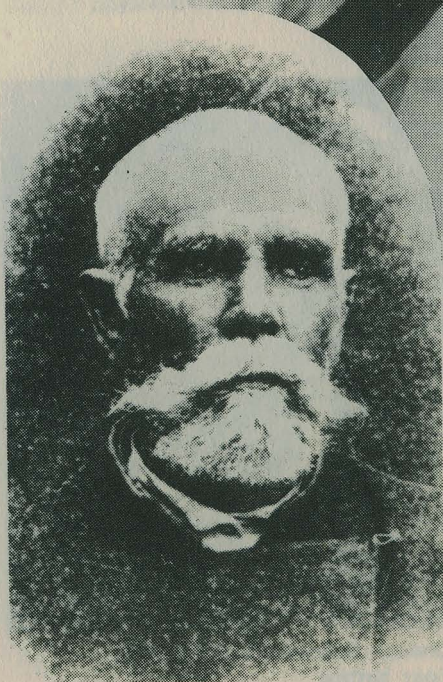
- 59 Чари і розчарування мого університету
- 87 Подорож у «Шевченків край»
- 111 На останній виставі «Березоля» — «Маклена Граса»
- 116 Спомин про Костя Степановича Буревія
- 124 Рапсодія про події в Україні 1920-30-их років

ДОДАТКИ

- 155 Література вітаїзму. 1917-1933
- 164 Бібліографія праць Юрія Лавріненка. 1929-1983
- Фотографії з родинного альбома

Оксана Лавріненко
Мати автора.

Андріян Лавріненко
Батько автора

Автор після повернення
з концтабору (1939)

Олекса Лавріненко (1895-1928)
Брат автора

Автор з дружиною Марією, донькою Лесею і сином Миколою (1949)

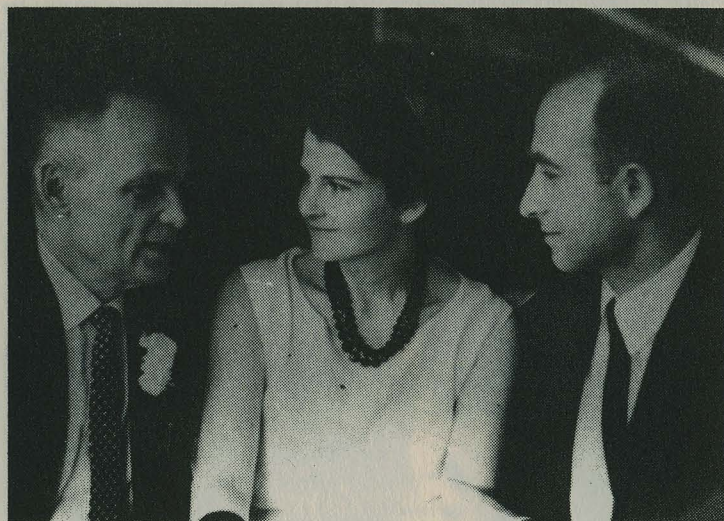
Ю. Лавріненко, Юрій Клен, Іван Кошелівець (1947)

Тодось Осьмачка, Ю. Лавріненко (1958)

Й. Гірняк, Ю. Лавріненко, Микола Шлемкевич (1965)

Ю. Лавріненко, Патриція і Юрій Тарнавські (1964)

Зліва направо: Марія і Ю. Лавріненки, Олімпія Добровольська,
Ліда Крушельницька, Люба Сай (1979)

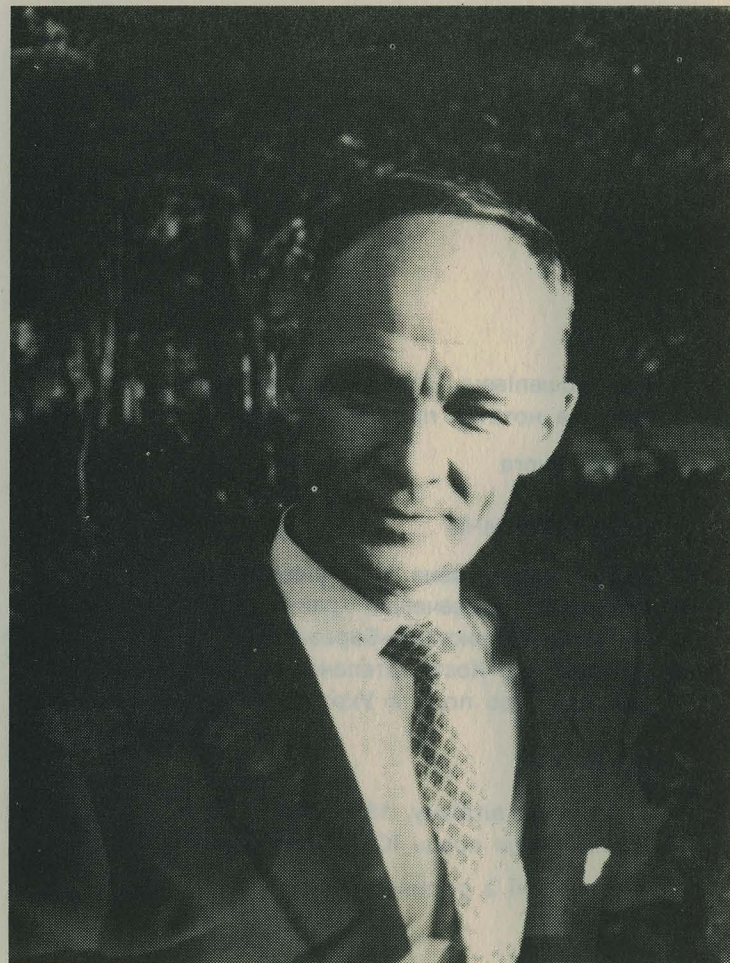
Улас Самчук, Ю. Лавріненко (1955)

Юрій Шевельов (1954)

Зліва: С. Литвиненко, (невідомий), дружина автора Марія, пані Пізюр із сином Лавріненків Миколою, Я. Гніздовський, (невідомий), В. Барка, автор (1951)

Юрій Лавріненко (1965)